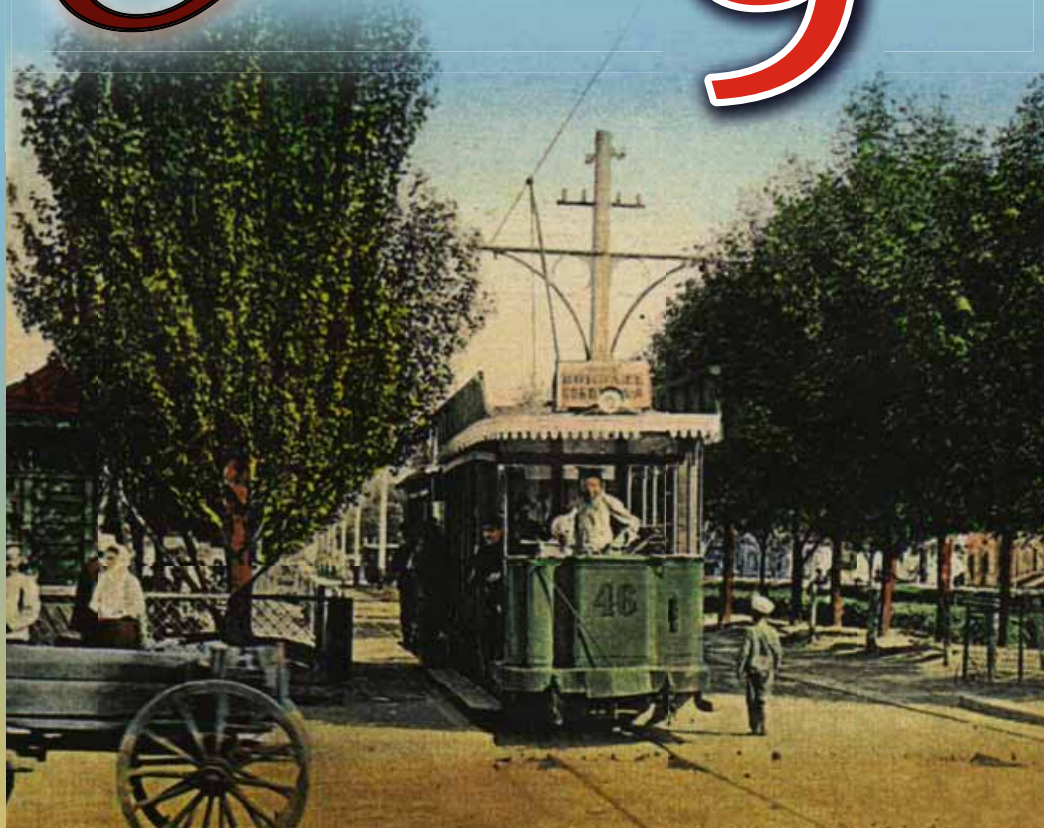

О.П. Ресніт, О.В. Малій

ІСТОРІЯ України 9

УДК 94(477)(075.3)
РЗЗ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Панасюк В.І., учитель Каховського НВК «Гімназія – спеціалізована школа І ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов», учитель-методист;

Мазур Л.В., методист районного методичного кабінету відділу освіти Черняхівської районної державної адміністрації Житомирської області, учитель-методист;

Волос О.В., доцент кафедри філософії освіти, теорії та методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук.

Реєнт О. П.

РЗЗ Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.П. Реєнт, О.В. Малій. — Київ : Генеза, 2017. — 272 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0839-3.

У підручнику висвітлено історію України кінця XVIII – початку XX ст., коли її землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської). Підручник відповідає чинній програмі з історії України для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Структурні компоненти підручника спрямовано на реалізацію засад компетентісно орієнтованого навчання історії.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-11-0839-3

© Реєнт О.П., Малій О.В.,
2017

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

Юні друзі!	5
Повторення	6
Вступ	7

Розділ I

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

§ 1. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої третини XIX століття	17
§ 2. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини	24
§ 3. Початок промислового перевороту	31
§ 4. Початок національного відродження в Наддніпрянській Україні	42
§ 5. Суспільні рухи в першій половині XIX століття	52
§ 6. <i>Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства</i>	62
<i>Тематичне оцінювання</i>	65

Розділ II

Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

§ 7. Політика Австрійської імперії щодо українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	67
§ 8. Початок національного відродження на західноукраїнських землях	73
§ 9. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	80
§ 10. <i>«Русалка Дністровая» – перший західноукраїнський альманах народною мовою</i>	86
<i>Тематичне оцінювання</i>	89

Розділ III

Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX століття

§ 11. Розвиток освіти і науки	91
§ 12. Розвиток української літератури	99
§ 13. Мистецькі процеси першої половини XIX століття	103
§ 14. <i>Повсякденне життя</i>	108
§ 15. Наш край наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	111
<i>Тематичне оцінювання</i>	114

Розділ IV

Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX століття

§ 16. Українське питання в контексті міжнародних відносин другої половини XIX століття	116
§ 17. Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років	122
§ 18. Особливості модернізації сільського господарства	129
§ 19. Особливості модернізації промисловості	134
§ 20. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX століття	142
§ 21. Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців	151
§ 22. <i>Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики</i>	156
<i>Тематичне оцінювання</i>	161

Розділ V
Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини
у другій половині XIX століття

§ 23. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX століття	163
§ 24. Основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях другої половини XIX століття	169
§ 25. Політика « нової ери » та діяльність галицьких народовців у 1880–1890-х роках	175
§ 26. Радикалізація національного руху в Галичині	180
§ 27. <i>Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях</i>	185
§ 28. Наш край у другій половині XIX століття	187
<i>Тематичне оцінювання</i>	189

Розділ VI
Українські землі на початку XX століття

§ 29. Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії на початку XX століття.	191
§ 30. Становище промисловості та сільського господарства на західноукраїнських землях на початку XX століття	198
§ 31. Радикалізація українського політичного руху на західноукраїнських землях на початку XX століття	201
§ 32. Національно-культурний рух на західноукраїнських землях на початку XX століття	206
§ 33. Проблеми становлення та консолідації української нації	209
§ 34. Події революції 1905–1907 рр. в Наддніпрянській Україні та розгортання національно-культурних процесів	214
§ 35. Український політичний та національно-культурний рух у Російській імперії в 1907–1914 рр.	221
§ 36. <i>Ідеї автономії та самостійності у програмах українських політичних партій Наддніпрянщини</i>	225
§ 37. <i>Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель</i>	229
<i>Тематичне оцінювання</i>	232

Розділ VII
Повсякденне життя та культура України
в середині XIX – на початку XX століття

§ 38. Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців	234
§ 39. Особливості розвитку культурного життя	244
§ 40. Розвиток образотворчого мистецтва та архітектури	251
§ 41. <i>Традиції та побут української родини</i>	258
§ 42. Наш край на початку XX століття	260
<i>Тематичне оцінювання</i>	262
Підсумкове оцінювання	264
Словник історичних термінів і понять	266
Література	270

ЮНІ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви перегорнете ще одну сторінку історії українського народу, що охоплює період кінця XVIII – початку XX ст. Ми запрошуємо вас до пізнавальної подорожі, упродовж якої ви станете свідками багатьох історичних подій. Серед них заснування Харківського університету, видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, діяльність товариства «Просвіта». Ви ознайомитеся з досягненнями науки та техніки, розвитком мистецтва. Зі сторінок підручника постануть історичні діячі. Миколу Лисенка називали «сонцем української музики», Юліан Бачинський першим обґрунтував необхідність політичної самостійності України. Іван Могильницький, Володимир Антонович, Іван Пулюй, Соломія Крушельницька, Борис Грінченко, Леся Українка, Іван Франко, Софія Русова... Ціла плеяда талановитих співвітчизників, які любили Україну та ждали для неї кращої долі.

Наскрізною ідеєю, що пронизує підручник, є теза про модернізацію українських земель, що входили до складу двох імперій: Російської та Австрійської (від 1867 – Австро-Угорської). Важливо не залишити поза увагою всі компоненти цього складного процесу: економічні, політичні, соціокультурні та релігійні.

Щоб ваша подорож стала предметною, ми пропонуємо таку структуру підручника: визначення теми, план, навчальний текст, запитання і завдання. Додаткову інформацію ви зможете отримати, використовуючи подані в підручнику карти, ілюстрації, хронологічну таблицю, словник історичних термінів і понять.

Запитання, що подаються в тексті, покликані допомогти вам зрозуміти особливості історичного процесу кінця XVIII – початку XX ст. Рубрика **«ПЕРСОНАЛІЇ»** містить біографічний матеріал, призначення якого – викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з українськими землями. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили особи з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини. Через біографії діячів минулого та систему запитань–завдань ми прагнули створити умови для формування у вас самостійної оцінки їхньої діяльності, а відтак дати вам змогу використовувати здобуті знання в навчанні та повсякденному житті.

Рубрика **«ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ»** дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст, ознайомить вас із різними інтерпретаціями історичних процесів на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст., сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру, надає можливість для здійснення самостійної навчальної діяльності. Рубрика **«ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ»** дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувати базові знання з курсу історії України, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо. Система запитань і завдань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, явищ і процесів, виробленню самостійних суджень та вмінь аргументувати і відстоювати власний погляд на ту чи іншу історичну проблему, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах. Тепер щодо рубрики **«ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ»**. Тематична атестація є заключним етапом оцінювання ваших знань і вмінь, проводиться на останньому уроці вивчення теми як диференційована контрольна робота.

Ми сподіваємося, що ця навчальна книжка допоможе вам збагатити свої знання з одного з найцікавіших періодів історії України.

Зичимо успіхів на шляху пізнання. Муза історії Клію запрошує вас до подорожі...

Автори

Творення

Ранній Новий час в історії України

1. «Саме як “козацьку націю” ототожнювали себе українці, під такою назвою ми були відомі в Європі».

Прокоментуйте це твердження. Чи поділяєте ви його? Висловіть своє бачення цієї проблеми.

2. 1764 – ліквідація Гетьманщини

1775 – ліквідація Запорозької Січі

1781 – ліквідація полково-сотенного устрою

1783 – запровадження кріпацтва на землях, що ввійшли до складу Російської імперії.

Зробіть висновок, про який історичний процес свідчать факти.

3. Калнишевський Петро (1691–1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі, талановитий військовий, дипломат. Походив з козацько-старшинського роду. Як далекоглядний політик і господар, дбав про поширення хліборобства й торгівлі на запорозьких землях, культурний розвиток цього краю. Завдяки його вмілому господарюванню Запорозька Січ перетворилася на цілком автономний організм не лише в політичному, а й в економічному відношенні. Після зруйнування Нової Січі (червень 1775) заарештований і за наказом Катерини II засланий до Соловецького монастиря. Понад 25 років провів в окремії камері. 1801 р. указом Олександра I був звільнений з монастирської в'язниці, але за власним бажанням залишився в монастирі.

4. Сковорода Григорій (1722–1794) – просвітитель, філософ, поет. Народився на Полтавщині в родині козака. Навчався в Києво-Могилянській академії. Був волелюбною та високоморальною людиною, завжди прагнув до пізнання мудрості. Останні 25 років свого життя мандрував Україною. Його філософським девізом було: «Пізнай самого себе». Метою життя він визнавав щастя людини. Перед смертю заповів зробити на надгробку напис: «Світ ловив мене, але не спіймав».

П. Калнишевський і Г. Сковорода були сучасниками. З'ясуйте, що зближує їх, робить людьми однієї епохи. Чи можна їх вважати однодумцями?

Вступ

1. «Довге ХІХ століття»: доба модернізації та національного відродження

У сучасній науковій літературі широко використовується поняття «*довге ХІХ століття*», яке розуміють як один із періодів Нового часу. Запропонував цей термін англійський історик *Е. Гобсбаум* (1917–2012). Відраховується «довге ХІХ століття» від початку Французької революції (1789) до початку Першої світової війни (1914).

За основу вчений узяв не хронологічну добу, а період, що має подібні політичні та соціально-економічні особливості, які його характеризують. Оскільки 125 років для одного століття забагато, тому воно названо «довгим».

Цей період характеризується появою кризових ознак монархічного правління у країнах Європи, численними збройними конфліктами, у результаті яких відбулася зміна суспільного ладу, індустріалізація та демократизація суспільства, формування націй та виникнення національних держав.

За своєю суттю «довге ХІХ століття» є часом змагання «нового» й «старого», шляхом, який ознаменував остаточний перехід до сучасності.

Модернізація (з англ. – «осучаснення») – це процес переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального. Модерним вважається суспільство, розвиток якого спирається на науку, техніку, індустрію і демократію. Оновлене суспільство має комплекс взаємопов'язаних рис, котрі часто розглядають як окремі процеси економічної, політичної, соціальної та культурної модернізації.

Документи та матеріали

У світовій економіці відомо три типи модернізації:

Піонерська модернізація притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни вкладати значні кошти у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найпродуктивнішу техніку.

Органічну модернізацію практикують країни, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона є засвоєння досвіду піонерів-модернізаторів. Ці відкриття органічно вписуються у структуру національної економіки, яка внаслідок своєї еволюції вже дозріла для їх використання.

Наздоганяюча модернізація теж базується на засвоєнні передових технологій. Проте це засвоєння не є природним, оскільки стимулює таку модернізацію не дозрілість національної економіки, а зовнішній виклик сусідніх економічно розвинутих держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені.

Як ви вважаєте, чому під час переходу від традиційного суспільства до індустріального зароджується процес нерівномірного розвитку країн?

Етнос (грец. *ethnos* – плем'я, народ) – історично сформована спільнота, яка усвідомлює свою єдність та відмінність від інших і має спільні особливості мови, культури та поведінки. За значенням близький до поняття «народ».

Нація (лат. *natio* – рід, плем'я) – історично сформована спільнота, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей; політично, державно організований народ.

Відродження. Терміном «*українське національне відродження*» в історичній літературі позначають події і явища кінця XVIII – початку XX ст. Упродовж цього періоду відбувається поширення національної самосвідомості, розвиток визвольного руху, розквіт культурного життя українців. Національне відродження, як історичний процес, мало два напрями – ідентичні за змістом, одночасні за хронологічними межами, але розмежовані територіально.

Один характерний для українських земель, що перебували під владою Російської імперії, другий – для тих,

які входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Результатом названих процесів на українських землях, що становлять територію сучасної української держави, стало складання передумов для формування *української нації*.

Назвіть хронологічні межі процесу українського національного відродження. Чому національний рух розвивався у двох напрямках? У чому історичне значення цього процесу?

У ході національного відродження українці пройшли складний і тривалий еволюційний шлях від *етносу* (народу) – людей, які мають спільні риси мови, культури та поведінки, до *нації* – політично та державно організованої спільноти, об'єднаної почуттям громадянського патріотизму, яка усвідомлює свою історичну, культурну та економічну єдність та має спільне бачення майбутнього розвитку.

Як ви вважаєте, чому наслідком розвитку національної свідомості є політично та державно організований народ?

Використовуючи визначення терміна «етнос», з'ясуйте його характерні ознаки. Дайте своє визначення терміна.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в суспільно-політичній думці освіченої еліти європейських країн з'являються нові концепції нації. Основоположником однієї з них вважається німецький філософ Й. Гердер, який один із перших довів значення національних мов і фольклору в розвитку національної самосвідомості народів. І друга, що виникла під час Французької революції, – це ідея про поширення поняття нації на всі верстви населення.

Процес формування націй у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Професор Празького університету Мирослав Грох, який досліджував порівняльну історію народних рухів у країнах Європи, виділив три періоди: *академічний, культурницький і політичний*. За його теорією, на *першому етапі* відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину, вірування, звичаї, історичне минуле народу. Робиться все це мовою іншого народу. *Другий етап* національно-культурного відродження визначений тим, що мова, яка на першому етапі

була предметом вивчення, стає мовою, якою творять літературу, яка вживається в науці, громадському житті, у політиці. І на *третьому етапі* нація, об'єднана мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, самостійності.

Національно-культурні процеси на українських землях також мають свою хронологію. Український учений І. Лисяк-Рудницький, враховуючи закономірності національного розвитку, запропонував таку періодизацію формування української національної свідомості:

- перший етап – кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.;
- другий етап – 40–80-ті роки XIX ст.;
- третій етап – 90-ті роки XIX ст. – 1914 р.

Таким чином, упродовж XIX ст. розвиток національної самосвідомості пройшов три етапи: *українознавчий, українофільський, український*. Суспільні виклики першої третини XIX ст. трансформувалися у процес національно-культурного відродження на українських землях. Унаслідок цього виник і розгорнувся рух за відновлення власної національної держави, що було важливою складовою суспільно-політичного життя українських земель у XIX – на початку XX ст.

Назвіть етапи національних рухів. У чому, на вашу думку, полягала особливість кожного етапу?

2. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій

Наприкінці XVIII ст., унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), українські землі перейшли під панування австрійських Габсбургів та російських Романових. Західноукраїнські землі стали складовою частиною Австрійської, а Наддніпрянська Україна – Російської імперій.

Документи та матеріали

«З кінцем XVIII ст. українські землі опинилися під властю двох великих, сильних держав – Росії й Австрії, – держав міцно централізованих і бюрократичних... Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самоврядування або знесене зовсім, або зведене до найменших розмірів», – писав М. Грушевський.

За яких умов українські землі ввійшли до складу Російської та Австрійської імперій? Які наслідки мав цей історичний процес?

У Наддніпрянській Україні російський адміністративно-територіальний устрій сформувався на кінець 30-х років XIX ст. Було створено *три генерал-губернаторства*, поділені на *дев'ять губерній*.

*Поділ «польського пирога».
Карикатура 1774 р.*

Адміністративно-територіальний устрій держави – це поділ її території на окремі частини.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входила одна або кілька губерній.

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу й місцевого устрою в Російській імперії.

На Лівобережній Україні було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство* із центром у Харкові, яке включало Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії.

Правобережну Україну охоплювало *Київське генерал-губернаторство* із центром у Києві, до складу якого входили Київська, Подільська (губернський центр – Кам'янець-Подільський), Волинська (губернський центр – Житомир) губернії.

Українські землі наприкінці XVIII ст.

Території та кордони держав у 1768 р.:

- Російська імперія
- Австрійська монархія Габсбургів
- Османська імперія
- Річ Посполита

Території, приєднані до Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн:

- за Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р.
- за Ясським миром 1791 р.
- територія Кримського ханства, анексована 1783 р.
- територія Буковини, приєднана до Австрії 1775 р.

Кордони держав у 1795 р.:

- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Пруського королівства
- Межі губерній і земель Російської імперії на 1797 р.
- Сучасні кордони України

Територія Гетьманщини і Запоріжжя на 1764 р.

Останнє місцезоналення Запорозької Січі (Нова Січ, 1734–1775)

1793 Етапи поділів Речі Посполитої

Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство із центром в Одесі включало Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область (від 1873 р. – губернія).

Губернатори, які здійснювали адміністративно-виконавчу владу, і генерал-губернатори, які мали практично необмежені повноваження, користувалися всією повнотою влади на підконтрольній території, призначалися російським імператором. Губернії поділялися на повіти, які очолювали справники. У середньому кожна губернія поділялася на 10–12 повітів. 1837 р. повіти поділили на стани, очолювані поліцейськими приставами.

Документи та матеріали

«За соціальним походженням члени адміністрації були бюрократизованими дворянами. Найвищі посади обіймали урядовці із впливових аристократичних родів, у той час як посади середнього рівня – маломаетні дворяни. Скромні пости діловодів і писарів були сферою міщан та синів священників», – зауважував історик О. Субтельний.

Використовуючи карту, схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії.

Західноукраїнські землі складалися з трьох регіонів: *Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття*. Тут проживало 3,5 млн українців. Українська Східна Галичина (колишнє Руське воєводство) разом з польською Західною Галичиною (Малопольща) входили до австрійського коронного краю – *Королівства Галичини та Лодомерії*.

В адміністративному плані королівство поділялося на 18 округів, 12 з яких становили західноукраїнські землі. Центром краю стало місто Львів.

Адміністративна влада в краї належала губернатору (після 1849 р. – наміснику), якого призначав австрійський імператор. Політичне життя в королівстві перебувало під контролем австрійських урядовців, більшість державних службовців були поляками.

Відповідно до імператорського розпорядження територія Буковини від 1786 р. була реорганізована в Буковинський округ Королівства Галичини та Лодомерії із центром у місті Чернівці. Від січня 1849 р. Буковина – коронний край *Герцогство Буковина*, що було поділене на округи. Самостійним округом стало місто Чернівці. Головною посадовою особою коронного краю був президент. На Буковині почав діяти сейм. Українці ввійшли до складу крайового сейму лише від 1890 р. Німецьку мову встановлено урядовою.

Територія Закарпаття була підпорядкована Угорському королівству, яке входило до складу Австрійської імперії, і поділялася на 4 округи.

Коронний край – адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії у XVIII – на початку XX ст.

Герб – емблема, особливий знак, укладений відповідно до законів геральдики, поєднання фігур, що мають символічне значення і виражають певну історичну традицію.

Герб Галичини та Лодомерії

3. Населення

Загальна площа території, заселеної українцями наприкінці XVIII ст., становила близько 700 тис. км². З них у складі Російської імперії перебувало 85 %. На цих територіях проживало понад 8 млн осіб.

У першій половині XIX ст. народоназва «малороси», «південнороси» поступово витіснялася етнонімом «українці». Він поширювався лише на мешканців Наддніпрянської України і, таким чином, чітко виокремлював українців з-поміж інших народів Росії, заперечуючи імперську ідею «общерусскости», підкреслював самотність і окремішність українського народу.

У Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII ст. українці становили 98,1 % населення Лівобережжя, 88 % – Правобережжя, 71,5 % – Південної України. Як і більшість так званих «недержавних націй» у Центрально-Східній Європі, вони були «селянським» народом. На кінець XIX ст. 93 % українського населення в Російській імперії становили селяни. На Правобережжі більшість селян були кріпаками. На Лівобережжі 1/3 селян становили козаки (прирівняні до державних селян), які мешкали на хуторах. У південній частині України кріпацтва не існувало: тут переважали переселенці, вільні селяни, відставні солдати.

Специфічну рису українців як «селянського» народу визначала нечисленність власної земельної аристократії, підприємців, чиновників, військових та інтелігенції. На середину XIX ст. українське населення поділялося на стани: дворянство, духовенство, селяни, міщани, купці, козаки. Купецтво, ремісники, шляхта були за національністю здебільшого поляками, росіянами та євреями. Наприкінці XVIII ст. чисельність євреїв на Правобережній Україні складала близько 3,5 % усього населення. Імперський уряд увів для євреїв так звану *смугу осілости*, заборонивши їм переселятися далі за територію Речі Посполитої.

Народний одяг Київщини. Малюнок Д.П. де ля Фліза. 1848 р.

Документи та матеріали

Смуга осілости – територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначена царським урядом з метою запобігання їх проникненню у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Уперше смуга осілости була визначена відповідно до указу 1791 р. До неї ввійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Оскільки три останні в 1829 та 1835 рр. були виключені із числа регіонів, де євреї могли б селитися, то вони зосереджувалися переважно в західних губерніях та в Україні. За Миколи I євреї були обмежені у праві проживати в містах, їм не дозволялося селитися в Києві, Миколаєві, Севастополі та в козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох містах виникли спеціальні квартали, у яких мешкали лише євреї.

Дайте визначення поняття «смуга осілости». Як ви вважаєте, чи можна назвати цей урядовий захід порушенням прав людини? Своєю відповідь поясніть.

Більшість (94 %) єврейського населення скупчувалася в містах і містечках, меншість – проживала в селах або поміщицьких помістях як орендарі, шинкарі. Уряд Росії сприяв переселенню німців, сербів, болгар, греків, росіян переважно до Південної України.

Визначте соціальну структуру населення українських земель середини XIX ст.

Русини – один з історичних етнонімів українців поряд з такими, як *руси, русинці, карпаторуси, угроруси*. На думку М. Грушевського, різновидність цих та інших назв «не має особливого значення, вона цікава тільки як характеристичний прояв інших історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові».

У Галичині й на Буковині фактично до 1907 р., а на Закарпатті – до 1938 р. назвою «русини» українці виділяли себе з-поміж своїх сусідів. Після входження західноукраїнських земель до Австрійської імперії слово «Ruthenen» стало німецьким відповідником українського «русини».

В Австрійській імперії частка українців складала близько 2/3 усього населення у Галичині та на Закарпатті і 3/4 – на Буковині. На кінець XIX ст. 91 % українського населення в імперії Габсбургів становили селяни.

Галичина була основним місцем постійного проживання єврейського населення в Австрійській імперії. На середину XIX ст. в цьому регіоні проживало близько 70 % усіх євреїв Габсбурзької

*Львівська міщанка.
Художник Ю. Глоговський.
1830-ті роки*

*Селянин із Грошева.
Художник Ю. Глоговський.
1830-ті роки*

монархії. При цьому єврейське населення було більше представлене в українській (східній) Галичині, а Львів довгий час мав найчисленнішу єврейську громаду в імперії.

У Львові та декількох містах Східної Галичини і Буковини проживали вірмени, які займалися в основному купецтвом і ремісництвом.

У 1780-х роках розпочалося німецьке заселення. У більшості це були селяни, запрошені на нові землі австрійським урядом. Вони проживали в невеликих поселеннях від Львова до Карпат і частково на Буковині та Закарпатті.

Румунське населення Північної Буковини становило всього 26 %, а українське – 69 %. Однак австрійський уряд створив умови для інтенсивної імміграції румунів із сусідніх регіонів. Призначення на адміністративні посади румунських службовців також пришвидшувало румунізацію краю.

4. Села, міста і містечка

Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина території, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Адміністративно-територіальними одиницями на українських землях є місто, містечко, село.

Село – найменша адміністративно-територіальна одиниця. В українській мові термін «село» походить від слова «селитись» (поселення).

Документи та матеріали

Церква, крім культових відправлень, слугувала основним осередком громадського спілкування та святкового дозвілля. Ставлення до церкви визначало головним чином репутацію селянина. Регулярне відвідування церкви було обов'язковою ознакою його порядності й добродітності. До церкви селяни приходили не тільки з нагоди релігійних свят, а й зі своїми сімейними потребами – народженням дитини, весіллям, хворобою чи смертю когось із рідні. «Під церкву» збиралися послухати мандрівних богомольців, співців-лірників. Часто біля церкви проводилися громадські сходи з різноманітних питань.

У житті тогочасного селянина церква займала важливе місце. Як ви вважаєте, чому в аграрному (традиційному) суспільстві домінує релігійний світогляд?

Містечко – різновид поселення в різних країнах, меншого за місто, але більшого за село.

Термін «місто» походить від слова «*miasto*» – «місце в поселенні». «Місцями» називали «території в поселенні» навколо ринків, де селилися ремісники. У багатьох містах західноукраїнських земель головна площа має назву «Площа Ринок». Історично міста відрізняються від села більшими можливостями трудової діяльності. Вони виступають центрами промисловості, торгівлі, науки та культури. З розвитком інфраструктури відбувається формування в містах специфічного міського способу життя, що приводить до змін характеристик самої людини.

*Церква св. Михайла
в с. Ужок Закарпатської обл.
1745 р. Сучасний вигляд*

Які чинники впливали на зміну світогляду «вчорашнього» селянина, котрий ставав міським мешканцем?

Документи та матеріали

1772 р. влада у Львові перейшла до австрійців. Через кілька років за їхнім розпорядженням було розібрано мури Низького замку, засипано рови, розкидано вали, і таким чином у Львові з'явилася зона для прогулянок, яка одразу привабила жителів міста. Саме тут з'явилися затишні павільйончики та цукерні, у яких торгували різними напоями, а між ними і кавою. Спочатку вона вабила лише австрійців, які звикли до неї вдома. Львівські кав'ярні, у повному розумінні цього слова, виникли дещо пізніше. У 1829 р. Ігнацій Коморовський у книжці «Альбом львівський» писав: «Кав'ярня була тільки одна трохи ліпшого ґатунку на Валах». Та єдина львівська кав'ярня називалася «Віденська», саме тоді збудував її Карл Гартман. Не менш популярною була кав'ярня Леваковського, який, щоб привабити австрійців, розмовляв з ними німецькою.

Які ознаки, на вашу думку, мала міська культура?

Наприкінці XVIII ст. на містобудуванні Наддніпрянської України позначився вплив російського класицизму. Виникають нові міста: Херсон (1778), Маріуполь (1779), Миколаїв (1789), Одеса (1794). У забудові міст відчувався західноєвропейський вплив – широкі прямі вулиці, кам'яні будинки, насадження дерев і квітів, розбивка садів і парків.

Документи та матеріали

«Місто надзвичайно оригінальне; вулиці прямі, широкі; є будинки порядні, але більше все мазанки, по вулицях бродять свині з поросятами, сплутані коні... Цікавий також казенний міський сад. У ньому одних яблунь до 49 сортів, акацій до 30 видів, багато різних американських рослин. Все це ми дивилися на інший день після приїзду; погода була чудова, я багато ходив – і не втомлювався, і вид цієї природи і чудового місцезнаходження упоїв мене», – писав у листі з Катеринослава російський громадський діяч В. Білінський у 1846 р.

«Опинившись в осередку вугляних і залізних копалень та пов'язаної з ними промисловості, Катеринослав почав забудовуватися модерними будинками і населення стало зростати «американським», як у нас говорилося, темпом», – писав громадський діяч Д. Дорошенко про цей період в історії міста.

«Щодо Катеринослава, то серед губернських міст він не має собі рівних за зростанням чисельності населення, а з великих повітових тільки Лодзь зростає швидше за нього», – свідчив «Статистично-економічний огляд Катеринославської губернії» у 1897 р.

Катеринослав. Загальний вигляд міста. Середина XIX ст.

«Нова Америка» – так називали Катеринослав на кінець XIX ст. – вабила до себе чарівною силою вогнів металургійних заводів, залізницею, електричним трамваем та світлом, новомодними магазинами та іншими незанимаючими до цього часу спокусами.

Головною вулицею Катеринослава був Катерининський проспект. Посадити на головному проспекті білу акацію запропонував з'їзд ботаніків у Києві на початку 1890-х років. На з'їзді вчені дібрали для губернських та повітових міст «своє» дерево: для Києва – каштан, для Одеси – платан, для Сум – липу, а для Катеринослава – білу акацію.

Порівняйте описи міста першої та другої половини XIX ст. Які ознаки урбанізації були притаманні Катеринославу?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше?

а) українознавчий етап чи українофільський етап національно-культурного відродження;

б) український чи українофільський етап національно-культурного відродження.

2. Поясніть, як ви розумієте зміст цитати: «Національне відродження розглядається як два напрями – ідентичні за змістом... але розмежовані територіально». Окресліть ці території.

3. Схарактеризуйте основні ознаки понять: «модернізація», «національне відродження».

4. Як ви вважаєте, що визначило процес змін, що відбувалися упродовж XIX ст. на українських землях?

5. На вашу думку, у повсякденному житті сільського мешканця і городянина другої половини XIX ст. було більше спільних чи відмінних рис?

Розділ I УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

§ 1. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. і українські землі

Документи та матеріали

Грецький проект – зовнішньополітична програма російського уряду другої половини XVIII ст. Згідно з нею належало, витіснивши Османську імперію до Азії, відродити Візантійську (Східно-Римську) імперію під управлінням Костянтина, онука Катерини II. Цю програму було підкріплено дипломатичними та військовими акціями. Саме тоді в Південній Україні почали вбачати форпост для просування на Балкани, до Константинополя.

Східне питання – умовно прийняте в дипломатії та історичній літературі позначення міжнародних суперечностей XVIII – початку XX ст., пов'язаних із занепадом і розпадом Османської імперії, поширенням національно-визвольного руху серед її народів, боротьбою європейських держав за розподіл її володінь.

З'ясуйте, який з названих зовнішньополітичних проектів стане пріоритетним для російського імператора Олександра I на початку XIX ст.

Туреччина бажала посилити вплив на Балканах, придушити національно-визвольний рух у своїх провінціях та Сербії. Росія підтримувала антитурецькі повстання. Приводом до початку *російсько-турецької війни 1806–1812 рр.* стала заміна Туреччиною молдовського та волоського господарів – прихильників Росії – на посадовців, вороже до неї налаштованих. Тим часом, згідно з попередніми домовленостями, господарі мали призначатися лише за згодою Росії. Союзником Туреччини в цьому конфлікті виступила Франція.

Українці взяли безпосередню участь у війні. До народного ополчення було мобілізовано мешканців Катеринославської, Київської, Полтавської,

Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній. Для потреб російської армії реквізовано лише на Лівобережжі близько 1 тис. коней, 7 тис. пар волів, 6 тис. возів. На боці росіян виступало чорноморське козацтво. По інший бік фронту воювали козаки Задунайської Січі.

Дайте історичний коментар участі українців у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Російсько-турецька війна мала затяжний характер. У березні 1811 р. російське військо очолив М. Кутузов. Цей період воєнних дій вдало характеризує вислів російського військового діяча: «У війні, як і в дипломатичних переговорах із всякою державою, а з Туреччиною особливо, не можна ніколи забувати двох головних союзників – терпіння і час». Здобувши перемоги під Руцуком (липень 1811) та Слободзею (листопад–грудень 1811), росіяни завершили воєнну кампанію на свою користь. Усвідомлюючи небезпеку неминучої війни з Французькою імперією, російський уряд відмовився від далекосяжних планів приєднати Дунайські князівства. У квітні 1812 р. імператор Олександр I зажадав від головнокомандувача російської армії генерала М. Кутузова негайно укласти мир, погоджуючись на кордон по річці Прут (замість Дністра) до її впадіння в Дунай. У травні 1812 р. підписано російсько-турецький мирний договір.

Документи та матеріали

«Осяйна Порта Оттоманська відступає і віддає російському імператорському двору землі, розташовані на лівому березі Пруту, з фортецями, містечками, поселеннями й житловими спорудами; середина ж ріки Прут буде кордоном між обома високими імперіями» – було записано в договорі.

За умовами *Бухарестського мирного договору*, до Російської імперії було приєднано Бессарабію (північну та південну частини, заселені переважно українцями), а також фортеці Акерман, Бендери, Ізмаїл, Кілію, Хотин. Таким чином давня українська земля Хотинщина та українці, що проживали на всій території дністровсько-прутського межиріччя, приєдналися до основного масиву етнічних українських земель, а кордони Османської імперії віддалилися від території України.

Використовуючи карту в атласі, розкажіть про територіальні зміни, що сталися внаслідок підписання Бухарестського миру.

2. Російсько-французька війна 1812 р. Україна в планах Наполеона

Початок XIX ст. ознаменувався посиленням загарбницької зовнішньої політики європейських держав. Особливу активність у міжнародних справах виявляла Франція. Над Європою нависла фігура Наполеона, який прагнув установити свою гегемонію.

Політичні плани французького імператора щодо України в період підготовки російської кампанії (1811–1812) передбачали розподіл українських земель між союзниками: *Правобережна* Україна мала відійти до Польщі, Волинь – до Австрії. На території *Лівобережної* та *Південної України* пла-

нувалося утворити дві маріонеткові держави, так звані *наполеоніди*, під протекторатом Франції. Одна з них мала існувати в межах Чернігівщини і Полтавщини, друга – на території Катеринославщини, Херсонщини, Таврії і Криму.

Вторгнення наполеонівської армії в Росію, що почалося в червні 1812 р., викликало неоднозначну реакцію української спільноти. Освічена еліта розкололася на два табори: *автономістів* і *консерваторів*. До першого належала радикально мисляча частина української громадськості, серед якої були дворяни В. Лукашевич і поет В. Капніст. Вбачаючи в Наполеоні визволителя від російського деспотизму, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено Кодекс Наполеона і країна стане автономною, а за сприятливих умов – і незалежною державою.

До консервативно-патріотичного табору належала більшість українського дворянства, колишня козацька старшина – землевласник С. Кочубей, письменник І. Котляревський, поет І. Кованько. Вони вважали російського імператора захисником громадського ладу та спокою. Налякані ідеями Французької революції, скасуванням Наполеоном кріпацтва в Польщі, вони взяли активну участь в організації опору французькому війську.

Поясніть, хто такі автономісти і консерватори. Порівняйте їхні погляди на долю українського народу.

Іван Котляревський

ПЕРСОНАЛІЇ

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ (1769–1838)

Письменник, драматург, громадський діяч. Народився в Полтаві. У 1780–1789 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії; протягом 1796–1808 рр. перебував на військовій службі. Брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. Під час походу Наполеона на Росію (1812) сформував 5-й Український козацький полк, за що дістав чин майора.

Як ви вважаєте, чому І. Котляревський належав до консерваторів?

На українських землях було сформовано 22 полки загальною чисельністю близько 25 тис. осіб. Крім того, у складі російської армії воювало близько 75 тис. українських ополченців. Українські формування проявили свою військову майстерність та хоробрість у ряді битв. Вісім українських козацьких полків брали участь у «битві народів» під Лейпцигом восени 1813 р., шість українських полків увійшли до Парижа (1814).

Документи та матеріали

«Французи у своїй мемуарній літературі... про козаків говорять дуже багато і одноставно визнають величезну шкоду, яку рухлива, невловима козацька кіннота завдала відступаючій армії своїми раптовими набігами, після яких миттєво зникла», – наголошував дослідник наполеонівської доби історик Є. Тарле.

Таким чином, українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками і сподівалися на те, що російський уряд зробить кроки назустріч їхнім домаганням. Натомість козацькі полки з Правобережжя, що вкрили себе славою на полях боїв війни 1812 р., були переформовані на регулярне драгунське військо. При цьому після закінчення війни тим, хто вступив у козацьке військо на її початку, було заборонено залишати свої частини.

Схарактеризуйте ставлення російської влади до козацьких військових формувань у першій третині XIX ст.

Підсумки війни оформив *Віденський конгрес (1814–1815)*. До Російської імперії відійшла територія Царства Польського, зокрема й заселені українцями регіони – Холмщина, Підляшшя.

Документи та матеріали

«...Як не буде в українських полках потреби, всі вони розпускаються по своїй дсмівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і утворити знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній готовності зброю, одяг і коней, утримуючи це все своїм коштом, але звільняючись від усяких інших повинностей держави» – було записано в розпорядженні російського імператора Олександра I щодо українського козацького війська.

Військові конфлікти завершуються територіальними змінами. Як ви вважаєте, чому? Що спричиняє ці зміни?

3. Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі

Документи та матеріали

Саме в козакові, як пише поет і дослідник української культури Є. Маланюк, народився неповторний для всього слов'янського світу тип людини – як для Європи лицар чи джентльмен. Не дивно, що в українській ментальності поняття «козак» стало згодом мірилом вартості людини. Адже, за давньою традицією, той, кого називають козаком, – не обов'язково військова людина. Це передусім «справжній чоловік» – мужній, з високим почуттям власної гідності, розумний.

Російські монархи здавна використовували українське козацтво у власних військово-політичних інтересах. Навіть після знищення Запорозької Січі козацькі загони й застави виконували функції прикордонної охорони, часто використовувалися під час воєнних дій. Однак самодержці боялися цієї самобутньої соціальної верстви, що була добре озброєним військом, яке в будь-який момент могло висунути власні вимоги й відстоювати їх за допомогою зброї. Тому щоразу після закінчення чергової воєнної кампанії козацькі формування розпускали, а козаків розселяли подалі від центральних губерній Російської імперії.

1. *Запорожець. Художник А. Манастирський. 1932 р.*

2. *Задунайський запорожець. Художник С. Васильківський. 1900 р.*

Розгляньте ілюстрації. Зробіть припущення про їх схожість або відмінність. Висловіть свої міркування щодо реальності та міфічності образу козака.

ПЕРСОНАЛІЇ

АНТОН (Антін) ГОЛОВАТИЙ (1744–1797)

Походив зі старшинського козацького роду. Навчався у Києво-Могилянській академії. Захоплюючись розповідями про лицарську службу, вступив до запорозького товариства. Згодом став курінним отаманом, був обраний військовим писарем. Він доклав чимало зусиль до формування Чорноморського козацького війська, командував флотилією козаків. Відзначився в різних бойових операціях під час російсько-турецької війни (1787–1791). «Високий на зріст, гладкий, мав велику голову, постійно поголену, з великим оселедцем, обличчя з величезними вусами», – писав про нього історик П. Короленко. Згодом А. Головатий керував відправленням чорноморців на Кубань. Про нього згадував Т. Шевченко в поемі «Невольник» («Сліпий»). Біографія отамана надихнула поета написати послання «До Основ'яненка» та ескіз портрета «Антон Головатий біля Неви».

«Захоплюючись розповідями про лицарську службу, вступив до запорозького товариства». Про які риси вдачі А. Головатого свідчить ця теза?

Чорноморське козацьке військо було створено наприкінці 1780-х років у долині річки Дністер з переселених українських козаків на чолі з А. Головатим. Брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Невдовзі Чорноморське козацьке військо за дозволом російського уряду переселилося на землі Таманського півострова. Адміністративним центром козаків-чорноморців став Катеринодар (нині Краснодар, Росія). У 1860 р. чорноморське козацтво об'єдналося з російськими козаками в Кубанське козацьке військо; воно проіснувало в Росії до 1920 р.

Документи та матеріали

Станиця – адміністративно-територіальна одиниця, що складалася з одного або кількох козацьких поселень. Станиці вважалися військовим поселенням, здатним виставляти до козацького війська одну сотню (ескадрон) вершників.

Утворення кубанських станиць. Художник Г. Квашура. Початок 2000-х років

На станичному зборі вибиралося правління: отаман, його помічник і скарбник. Отаман розподіляв землі між сім'ями козаків. Якщо станиця була невеликою, то в станичному зборі брало участь усе чоловіче населення, а якщо великою, то кожні 10 дворів делегували свого кандидата. Центром громадського життя була базарна площа (майдан). З адміністративних будівель у станиці розміщувалися станичні правління і сотенна канцелярія. Центром культурного життя була православна церква і школа.

Використовуючи текст та ілюстрацію, зробіть висновок: які звичаї та традиції запорожців збереглися в повсякденному житті кубанських козаків?

Задунайська Січ – організація колишніх запорозьких козаків, що існувала впродовж 1775–1828 рр. на території Османської імперії, у гирлі Дунаю.

Після зруйнування російським урядом Запорозької Січі (1775) значна частина запорожців перейшла в пониззя Дунаю, на підвладну Туреччині територію.

Ходім же ми до турчина,
 Бо турчин нас добре знає:
 Ти, турецький царю,
 Змилуйся над нами,
 Прийми ти нас в свою землю
 Та із куренями, – звучало в одній із козацьких пісень.

Турецький уряд надав козакам землі між Південним Бугом і Дунаєм. Внутрішній устрій Задунайської Січі був такий самий, як і на Запорозькій. Козаки займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існувала школа і бібліотека, де зберігалась духовна література.

На Задунайську Січ часто втікали селяни і козаки з України. Задунайські козаки повинні були брати участь у воєнних операціях турецької армії, часто проти християнських народів – сербів (1815–1816), греків (1821), румунів (1821–1822), що суперечило їхнім переконанням.

Російська імперія, намагаючись припинити перебування запорожців на території Османської імперії, використовувала різні заходи (приватні запрошення, оголошення амністій, надання пільг та привілеїв тим, хто погоджується повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовні нагадували Запорозьке Військо). Через російського генерала Сергія Тучкова розпочалися таємні переговори з кошовим отаманом Йосипом Гладким про можливість переходу задунайців. Свої плани щодо переходу на російський бік Й. Гладкий тримав у таємниці, адже, як і раніше, за такі наміри на Січі карали на смерть.

Документи та матеріали

Й. Гладкий народився в сім'ї сільського старости з Полтавщини. Блукаючи по заробітках у Південній Україні, познайомився із задунайцями, приєднався до їхнього товариства. Брав участь у воєнних походах, отримав нагороди від турецького уряду. У жовтні 1827 р. його обрали кошовим отаманом. Він був «середнього зросту, дуже кріпенький, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозьки», – писав про нього дослідник козацтва Л. Маленко.

У травні 1828 р. під час російсько-турецької війни (1828–1829) кошовий Й. Гладкий з невеликою групою козаків (близько 500 осіб), захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшов під Ізмаїлом на бік російських військ. Головним мотивом переходу задунайського населення в межі Російської імперії стали переважно причини соціально-економічного характеру. Вони визначили кризу Задунайської Січі, що, зокрема, виявилась у трансформації козацьких традицій і звичаїв, зміні ставлення задунайців до політики Росії.

Після закінчення війни російський уряд доручив Й. Гладкому сформувати із цих козаків **Азовське козацьке військо (1828–1864)**. Козаків розселили на узбережжі Азовського моря, поміж Бердянськом і Маріуполем, з метою перешкодити турецькій контрабанді. Тут було утворено дві станиці – Микільську і Покровську. Козаки на баркасах патрулювали узбережжя Чорного моря від Керченської протоки до грузинського міста Поті. Упродовж 1862–1866 рр. більшість козацьких сімей переселилася на Кубань, а клейноди війська було передано **Кубанському козацькому війську**. Азовське козацьке військо було ліквідовано, а козаків переведено в селянський стан.

Через зраду Й. Гладкого турецький уряд жорстоко розправився із задунайцями. Близько 2 тис. козаків разом з наказним гетьманом І. Баланом було заарештовано й ув'язнено. Козаків, які перебували на Січі, було вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано і спалено.

Ставлення до особи Й. Гладкого серед сучасників та оцінка його діяльності серед науковців неоднозначні: від негативних – авантюрист і пройдисвіт до легендарних – мудрий і визначний для козацтва.

Він зарекомендував себе як суворий, спокійний та розсудливий отаман, який не забував дбати і про власні матеріальні інтереси. Але до кінця життя Й. Гладкому так і не забули зради й докоряли йому тим, що після переходу в межі Росії за Дунаєм було вирізано частину козаків та їхніх родин.

Як ви вважаєте, чи можна назвати Й. Гладкого та А. Головатого одностайними?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть події, пов'язані з іменами: Й. Гладкий, С. Кочубей, А. Головатий. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.
2. Які українські землі повинні були ввійти до складу наполеонід?
3. Дайте визначення понять «Чорноморське козацьке військо» та «Азовське козацьке військо».
4. Оцініть участь українців у міжнародних конфліктах першої третини XIX ст.

§ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ

1. Стан сільського господарства та розвиток аграрних відносин у першій половині XIX ст. Кріпацтво

Документи та матеріали

Свято першого снопа – урочистості з нагоди початку жнив. За побутуючими уявленнями обрядові дії та пісні могли забезпечити добре збереження врожаю. Вийшовши в поле, господиня розстеляла скатертину або рушник із хлібом-сіллю та свічкою. На узбіччі зупинялася і тричі вклонялася ниві, промовляючи: *Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати*. Жнива починали в так звані легкі дні – вівторок, п'ятницю. Бажано було також, щоб не збігалось з новим місяцем. Як правило, починав косити найшанованіший у селі чоловік, у якого робота «кипіла». Обряди проводили і з першим снопом. Як правило, його ставили в хаті на почесному місці під образами – покуті. Перший сніп обмолочували окремо. Зерно з нього святити в церкві, а перед сівбою змішували із насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли. Інколи зажинки робили в присутності священика.

Розкажіть про свято першого снопа. Як ви вважаєте, чому в аграрному (селянському) суспільстві існували подібні свята? Про що вони свідчать? Для селянської родини актуальною була проблема виживання. Поміркуйте, як врожайність впливала на її розв'язання.

За часів *традиційного (аграрного, селянського) суспільства* джерелом багатства була *земля*. В українських губерніях земля належала дворянам. Отримуючи угіддя за цивільну та військову службу, вони ставали довічними власниками і землі, і селян, які на ній мешкали. Обробляли землю селяни. Традиційними заняттями були рільництво, скотарство, бджільництво, рибальство і мисливство.

Упродовж XIX ст. найпоширенішою системою сівозміни залишалось трипільля. Для обробітку землі до 1880-х років використовували традиційний український плуг. Він був досить громіздким, у нього запрягали дві-чотири пари волів. Загалом селяни віддавали перевагу плугу над сохою, що видно із прислів'я «Де оре соха, там трава висиха, а де плуг ходить, там і хліб родить».

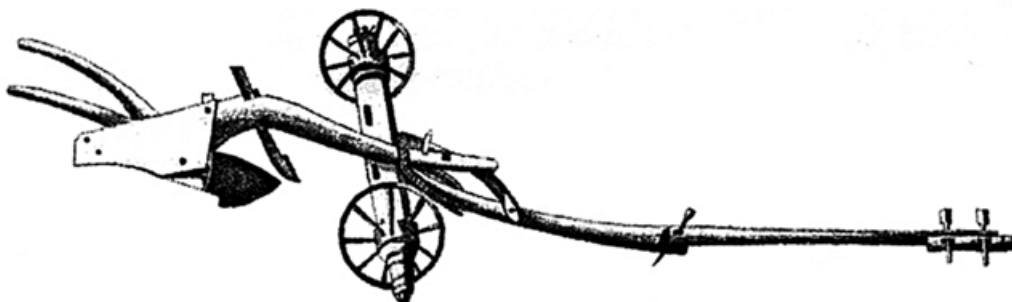

Жнива. Художник М. Пимоненко. 1896 р.

Назви деталей плуга в різних районах мали свої відмінності. Поцікавтесь, яким був традиційний український плуг у вашій місцевості в першій половині XIX ст.

Посівні роботи виконували вручну. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Жали серпами й косили.

Городництво було переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняшників (спочатку їх використовували лише як декоративну рослину) і кукурудзи, завезених в Україну з Америки. Упродовж першої половини XIX ст. на Півдні з'явилися помідори, які згодом поширилися в інших регіонах. Відтоді ж почали вирощувати баклажани й перець. Славилась і херсонські кавуни, що ними пишався Південь з XVI ст. Українські селяни здавна вміли прищеплювати дерева і вивели чимало сортів з високими смаковими якостями. Лише в Подільській губернії, за свідченнями сучасників, у XIX ст. існувало близько сотні сортів яблук, з-поміж яких були й такі, де кожен плід важив близько 600 грамів.

Український плуг. Перша половина XIX ст.

Воли на оранці. Художник С. Світославський. 1892 р.

У більшості господарств, якщо дозволяли кошти, тримали коней, корів, овець, свиней, різноманітну птицю. Особливо цінували волів, які в першій половині XIX ст. були основною тягловою силою. Значну роль у господарстві українців відігравало бджільництво. Мед не тільки споживали, а й виготовляли з нього чудові напої. Мисливство у XIX ст. відігравало незначну роль у промислах селян, оскільки вони не мали права полювати. А от для поміщиків це заняття стало справжньою розвагою.

Особиста залежність селян, юридично оформлена самодержавством, спричинила появу цілого стану – *кріпаків*. Прикріплені до землі, а значить і до її господаря, селяни могли отримати свободу лише за умови сплати великого викупу.

Повна особиста безправність посилювалася економічною залежністю. Поміщик надавав селянам ділянки землі, за що ті виконували грошові (оброк) або натуральні (панщина) повинності. Землевласники вважали кріпаків живим реманентом і могли зробити з ними все, що заманеться: продати чи подарувати іншим землевласникам, обміняти на щось, покарати, перевести із землі до маєтку. В останньому випадку селяни, виконуючи обов'язки служників, покоївок, стайничих, їздових, артистів, втрачали господарство.

Частина селян поміщики позбавляли землі й використовували їхню дешеву працю на власних мануфактурах. Інколи таких селян залучали до сезонних сільськогосподарських робіт (сівба, збирання врожаю, заготівля сіна тощо). Крім грошового і натурального оброку та панщини, кріпаки мусили виконувати й інші повинності: ремонтувати шляхи, мости, брати участь у будівельних роботах.

У відносно кращому становищі перебували *оброчні* селяни. Зобов'язуючись регулярно сплачувати поміщику визначену суму грошей або кіль-

кість продуктів (грошовий або натуральний оброк), вони діставали право селитися в обраному місці й часто переходили в міста, де працювали ремісниками, візниками, обслугою. Кріпаки рекрутувалися до армії за розкладкою на кожне село. Проте поміщик міг віддати будь-якого селянина в солдати за найменшу провину. 25-річний строк служби був справді жорстоким покаранням.

Опишіть становище селян-кріпаків. Поміркуйте, чи ефективною була їхня праця.

Окрім поміщицьких, у Російській імперії існували й інші категорії селян – *монастирські* й *державні*. Монастирські селяни були прикріплені до угідь, що належали церкві й монастирям, а державні селяни здебільшого використовувалися на мануфактурах. Ручна праця на поміщицьких мануфактурах була малопродуктивною, а вироби призначалися для внутрішнього використання. На продаж ішли тільки надлишки виробленої продукції.

Поміщицьке господарство на початку XIX ст. мало здебільшого натуральний характер, орієнтувалося на власні, внутрішні потреби. Не існувало стимулу для обміну продукцією, оскільки практично в усіх маєтках виготовляли те саме. Внутрішній ринок був мало розвинутий і не стимулював виробництво товарів на продаж.

Поясніть причини існування натурального господарства.

Поступово з'являлися паростки нового. Перевага господарювання, орієнтованого на збут власної продукції, підштовхувала багатьох поміщиків до нововведень. Тому поміщики, які прагнули збільшити прибутки за рахунок торгівлі, почали купувати *сільськогосподарську техніку*, запроваджувати новітні *агрономічні досягнення*. На селі частішає *оренда* землі за гроші чи натуральну продукцію. Усе це сприяло зростанню товарності сільського

Урожай в Україні. Фрагмент картини В. Орловського. 1880 р.

господарства і прискорювало розвиток ринкових відносин. На початку XIX ст. царський уряд дозволив купувати землю не тільки дворянам, а й купцям, міщанам, державним селянам. Це збільшувало кількість вільних землевласників, які втягувалися в товарно-грошові відносини.

Доберіть факти, які свідчать про появу нових тенденцій у сільському господарстві. Чим було зумовлене їх виникнення?

2. Військові поселення

Документи та матеріали

«...У цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство провадилося цілком екстенсивно і неправильно...» – уривок із записок російського урядовця Є. фон Брадке про життя в херсонських військових поселеннях.

Військові поселення – особлива система організації війська в Російській імперії, яка поєднувала військову службу із сільськогосподарською працею. Існували впродовж 1817–1857 рр.

Замість пошуку ефективних шляхів розвитку господарства російський уряд вдавався до заходів, які ще більше гальмували його розвиток. Саме до таких кроків можна зарахувати й організацію *військових поселень*. Ініціатором їхнього створення був Олександр I. Реалізацією

його задумів займався міністр О. Аракчеєв. За період існування військових поселень в Україні створено 10 полків кінноти та 3 полки піхоти на казенних (державних) землях з метою зменшити військові видатки. Селяни певної волості переводилися до категорії військових поселенців. Військові поселенці повинні були пожиттєво відбувати військову службу і, крім того, обробляти землю, забезпечувати себе всім необхідним. Їхні діти із 7 років ставали військовозобов'язаними (кантоністами) і також відбували солдатську й селянську службу. Побут та служба поселян підпорядковувалися військовим уставам і виконувалися під наглядом офіцерів.

На військових поселенців перетворювали заможних селян та козаків. Звільнені від державних та земських податків, вони повинні були утримувати власним коштом 1–2 солдатів регулярної армії. Військові поселенці

Військове поселення. Малюнок XIX ст.

залучалися до примусових громадських робіт. Умови праці та несення служби були вкрай важкими. Це ставало причиною повстань. Так, у липні 1819 р. відбувся збройний виступ поселенців Чугуївського полку, до якого приєдналися мешканці сусідніх сіл. Повстання було жорстоко придушено урядовими військами.

Часті повстання військових поселенців і очевидність невдалої ідеї перекласти утримання армії на селян прискорили ліквідацію цих утворень.

Що було основним обов'язком військових поселенців?

3. Чумакування

Документи та матеріали

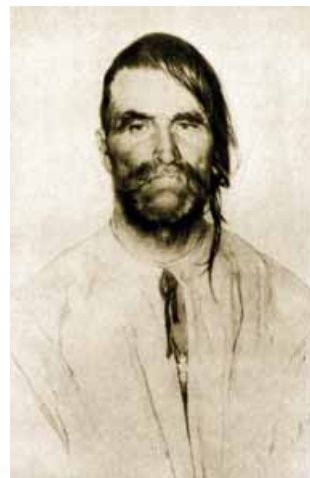
«...Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (чуприна, або оселедець), руки, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка становлять відмінні риси чумака...» – писав у «Записках о Полтавской губернии» М. Арандаренко.

У першій половині XIX ст. у багатьох місцевостях України після хліборобства і скотарства одним із найпоширеніших занять сільського населення було *чумакування*. У давнину про поклади кам'яної солі в Україні не було відомо, тож по сіль ходили до Азовського та Чорного морів. Спочатку тих, хто возив сіль, називали «соленики», а від XVII ст. – «чумаки». Походження слова «чумак» досі не відоме. Крім селян, чумакували й козаки, міщани і навіть духовенство.

Дайте визначення терміна «чумакування».

Чумацькі шляхи. Серед доріг, якими ходили чумаки, найвідомішим був так званий Чорний шлях, де нерідко на чумацькі вози нападали грабіжники. По Житомирщині, наприклад, Чорний шлях тягнувся від

*Портрети чумаків.
Художник
П. Мартинович.
1870–1880-ті роки*

*На підставі опису
та ілюстрацій
дайте власну
характеристику
чумака.*

Чумацький Ромоданівський шлях. Художник С. Васильківський. 1890-ті роки

Бердичева на Умань, а звідти потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових річок доходив до Балти. Ще він називався Шпаків шлях – від імені чумацького отамана Шпака, який вдало проводив чумацькі валки.

Документи та матеріали

Ромоданівський шлях (Ромодан) – торговельний шлях, що проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни – Лохвицю – Лубни – Кременчук. Характерною особливістю Ромоданівського шляху була порівняно незначна кількість переправ через річки. Він оминав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць (1860–1880) був одним із найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили у Крим по сіль.

Використовуючи карту в атласі, «пройдіть» Ромоданівським шляхом. Укажіть переваги цього шляху.

Повсякденність чумака. Перед дорогою, а також повернувшись додому, готували обід, на який запрошували не тільки односельців, а й гостей із сусідніх сіл. У дорогу брали сухарі, пшоно, сало, барило на воду. Варили на тринозі в казані галушки (їли їх дерев'яними шпичками), куліш, затирку, кашу із щербою (каша, зварена на воді, у якій кипіла риба). Обов'язково брали в дорогу півня, який сповіщав час. За халявою чумаки тримали ложку, люльку, сопілку, молитовник від пропасниці. У холодну пору носили свиту або кожух.

У чумаків було багато власних звичаїв та повір'їв. Зустрівшись у дорозі із чужими чумаками, зупинялися, закурювали люльки, розпитували один одного про життя-буття, про новини. Між собою чумаки були дружні, допомагали один одному в біді.

У степу чумаки вибирали з-поміж себе отамана – досвідченого чумака, слово якого було для всіх законом.

Крім риби й солі, чумаки привозили для себе та на продаж ладан, гвоздику, родзинки, перець тощо. Товар збували вдома й на ярмарках.

Спосіб життя чумаків та їхніх родин помітно відрізнявся від хліборобського, тож не дивно, що тут витворилися свої традиції, які передавалися з покоління в покоління. Заробляючи на прожиття торгово-візницьким промислом, чумаки, природно, втрачали інтерес до хліборобської праці.

Чумак. Ілюстрація
К. Трутовського до твору
Марка Вовчка. 1860 р.

Використовуючи підручник та додаткову літературу, з'ясуйте, які традиції були в чумаків.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше: запровадження військових поселень чи створення Азовського козацького війська?
2. Через які регіони Наддніпрянської України проходили чумацькі шляхи?
3. Дайте визначення поняття «залежний селянин».
4. Чому впродовж XIX ст. представників культури цікавила тема чумакування?
5. Спробуйте, виходячи з конкретної історичної ситуації першої половини XIX ст., створити власний проект модернізації сільського господарства на українських землях.
6. Схарактеризуйте заходи, які сприяли зростанню товарності сільського господарства.

§ 3. ПОЧАТОК ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ

1. Особливості промислового перевороту в Наддніпрянській Україні

Від мотики до конвеєра. *Промисловий переворот* – це перехід у виробництві від *ручної* праці до *машинної*; від *мануфактури* до *фабрики*; формування нових соціальних верств – *підприємців* і *найманих робітників*. Особливість промислового перевороту на українських землях полягала в поступовому переході від поміщицької мануфактури до капіталістичної фабрики.

Цей процес у Наддніпрянській Україні розпочався у 1830-х і тривав до 1880-х років. Упродовж цього періоду відбулися помітні зрушення в розміщенні підприємств та в складі їх власників. Зокрема, якщо до середини 1840-х років майже 3/4 підприємств належали переважно поміщикам

Підприємці – це особи, котрі займаються підприємництвом, тобто проявляють ініціативу, займаються систематичною, на власний ризик, діяльністю з виробництва продукції чи надання послуг з метою одержати прибуток.

Наймані робітники – група людей, які живуть за рахунок того, що продають свою власну працю, наймаючись до власників виробництв.

Товарне виробництво – таке виробництво, коли продукція виробляється не для власного споживання, а для продажу.

Ринкові відносини – економічні відносини, які забезпечують продаж товарів на основі попиту та пропозиції.

і були розташовані в селах та містечках, то надалі їх будували в містах, а підприємцями ставали купці, міщани та заможні селяни. Змінився і характер праці, що використовувалася. Кріпосний селянин поступився найманому робітникові. На зміну натуральному господарству приходило товарне виробництво й ринкові відносини.

З'ясуйте зміст поняття «промисловий переворот у Наддніпрянській Україні».

В основі промислового перевороту лежав технічний переворот, суть якого полягала в запровадженні у виробництво досягнень науки та техніки. На українських землях перші ознаки промислового перевороту проявилися в *цукровій промисловості*.

У виробництві цукру використовувалися машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для віджимання соку.

Документи та матеріали

Перші в Україні цукробурякові підприємства були засновані в 1824 р. До 1840-х років цукроварні будували виключно поміщики. Володіючи землею для вирощування буряків і використовуючи дармову робочу силу кріпаків, поміщики одержували значні прибутки, незважаючи на примітивність цих виробництв.

Найбільшими та найкраще організованими цукробурякові виробництва були у графа О. Бобринського. «В особі Олексія Олексійовича поєднується блискуча освіченість, висока культура, уроджене вільнодумство, талант і невичерпний дух дослідника», – писав про графа поет П. Вяземський.

Портрет О. Бобринського.
Художник
П. Соколов. 1830-ті роки

Він народився у дворянській родині; закінчив військове училище. 1828 р. вийшов у відставку та оселився у своєму родовому маєтку в селі Михайлівському під Тулою.

О. Бобринський турбувало, що цукор до Російської імперії везли з Європи. 1820 р. за кілограм давали 4 рублі – стільки в ті часи коштувала корова. Граф був добре обізнаний із цукробуряковою справою у Франції та Німеччині, знав про перші спроби цукроваріння в Російській імперії. Він захоплювався фізичними й хімічними дослідженнями, працював над власною технологією цукроваріння; займався дослідницькою роботою з вирощування буряків. Свою діяльність у цукровій галузі О. Бобринський почав з поліпшення

цукристості сировини. Йому вдалося у власному господарстві підняти вміст цукру в буряках від 12 до 16 %. Граф був одним з піонерів переведення буряків з грядки в польові умови. Крім того, він конструював нові сівалки й розпушувачі. Винайдений ним плуг отримав назву «плуг Бобринського» і був удостоєний медалі на Всесвітній виставці в Парижі.

У Михайлівському морози не давали визріти бурякам. Тож граф вирішив перевезти завод у тепліші краї – у містечко Смілу Київської губернії (нині Черкаська область). Ці земельні володіння були приданим його дружини. О. Бобринський на Смілянщині побудував: Балаклійський (1838), Смілянський (1838), Грушківський (1845) та Капітанівський (1846) цукрові заводи. Завод у Смілі виробляв цукор у вигляді як рафінаду, так і цукрупіску. На підприємствах графа працювало 2500 робітників. При кожному заводі було зведено лікарні, школи, їдальні, лазні, церкви. О. Бобринський дбав про певний освітній рівень своїх робітників і відносний добробут, бо хотів мати вправних і надійних працівників. На цукроварнях робочий день тривав 12 годин; широко використовувалася праця підлітків; за будь-яку провину робітників штрафували.

При Капітанівському заводі було засновано селекційну станцію, що займалася виведенням нових, більш цукристих, сортів буряку. З метою донести свої думки до більш широкого кола людей О. Бобринський написав книжки: «Статистичні матеріали для історії цукробурякової промисловості», «Про застосування системи охоронної та вільної торгівлі в Росії».

Чи можна вважати О. Бобринського послідовником епохи Просвітництва? Які факти біографії стверджують або спростовують цю тезу? Доберіть факти, що характеризують О. Бобринського як підприємця.

Промисловий переворот поступово охоплював і *сукняну промисловість*. На початку століття провідну роль тут відігравали поміщицькі мануфактури, якими опікувався уряд. Це було пов'язано з активною зовнішньою політикою та потребою забезпечення армії та флоту сукном. Завдяки проникненню в цю галузь купецького капіталу стали виникати нові типи виробництв. На Поділлі в Дунаївцях та на Чернігівщині у Клинцях сформувалися два центри українського сукнарства. На початку 1840-х років на цих підприємствах використовували парові машини.

Ці самі чинники визначали темпи розвитку *винокурної та тютюнової галузей*.

Часті війни Російської імперії сприяли підвищеному попиту на продукцію *військової промисловості*. Постачальниками російської армії стали київський завод «Арсенал», луганський чавуноливарний, шосткинський пороховий, миколаївські канатний і суднобудівний заводи.

Промисловість у містах спочатку орієнтувалася на задоволення потреб населення у товарах повсякденного

*Завод «Арсенал». Головний вхід.
Світлина XIX ст.*

вжитку. Дрібнотоварне виробництво, організоване міщанами й купцями, постачало мило, свічки, оброблену шкіру, інші товари.

Документи та матеріали

У Катеринославі було засновано фабрику паперових виробів міщанина Постного (1817). Вона працювала на імпортованій з Америки бавовні. Підприємець використовував вільний найм робітників. 1819 р. на фабриці було 12 верстатів та 19 робітників. У різні роки тут працювало 15–30 вільнонайманих робітників. 1832 р. місцевий купець М. Заславський заснував механічні майстерні та чавуноливарний завод. Це було перше в місті підприємство такого профілю. Тут вироблялися віялки, молотарки, устаткування для млинів. Від цього заводу отримала назву одна з найстаріших вулиць міста – Ливарна.

У Харкові функціонували два ливарно-механічних заводи, у Києві почав працювати завод, який виготовляв парові котли, гідравлічні преси. Упродовж першої половини ХІХ ст. відбулися зміни в металургійній галузі. Почав формуватися новий центр української металургії на Півдні. Він базувався на залізній руді Криворіжжя та кам'яному вугіллі Донецького кряжа.

Схарактеризуйте розвиток промислового виробництва в Наддніпрянській Україні.

Перша половина ХІХ ст. позначилася формуванням підприємців. Переважали російські представники – Бубнови, Дехтярьови, Серебрякови, Шведови. З'являється національна українська буржуазія, відомі представники якої – Смиренки, Терещенки, Яхненки, Харитоненки – посідали провідні позиції в переробній промисловості, вкладали свої капітали у виробництво сільськогосподарських машин, пароплавів та в інші галузі.

Яхненки–Смиренко. Серед фундаторів цукроваріння в Україні були брати Степан, Кіндрат, Терентій Яхненки та Федір Смиренко, який одружився на їхній сестрі Анастасії. Яхненки походили зі Сміли. Їхній батько

Чавуноливарний завод. Поштівка ХІХ ст.

Михайло шив чоботи, торгував кожухами. Щоб викупити із кріпацтва себе, дружину, трьох синів і двох дочок, він витратив усі заощадження.

Федір Симиренко був родом із Городища. За переказами, предком родини був запорожець, якого вороги прозвали «семируким» за відчайдушну відвагу і силу. Ф. Симиренко був кріпаком, хоча його батько Степан був козаком-запорожцем, який відмовився присягнути на вірність російській імператриці Катерині II, за що його позбавили всіх привілеїв, козацьких вольностей і власного маєтку. Він почав чумакувати і в дорозі загинув, а його дружину і шістьох дітей віддали в кріпацтво. Ф. Симиренко, працюючи на М. Воронцова, домігся дозволу на оренду млинів на р. Вільшанка (притока Дніпра). Млини стали давати дохід, і це уможливило на зароблені гроші викупити себе і своїх родичів із кріпацтва.

Які риси вдачі Михайла Яхненка та Федора Симиренка допомогли їм стати вільними людьми?

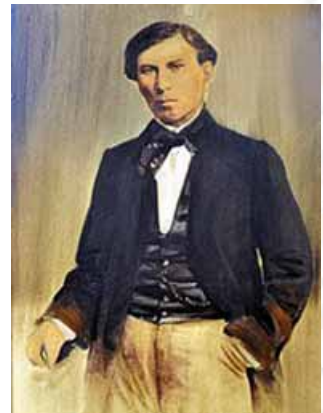
Фірма. У 1840-х роках засновано комерційну фірму «Брати Яхненки і Симиренко». Ф. Симиренко і С. Яхненко, як грамотні люди, вели діловодство і бухгалтерію, а Кіндрат і Терентій Яхненки займалися практичними справами, купівлею-продажем. Родина була віруючою. Молитвою починали і закінчували роботу. У неділю не працювали, відвідували церкви і монастирі, допомагали бідним. У голодний 1830-й рік безкоштовно впродовж кількох місяців майже 10 тис. довколишніх селян наділяли борошном зі своїх млинів. Сім'я мала дружні стосунки з графом О. Бобринським. За прикладом останнього вирішили взятися за виробництво цукру.

Схарактеризуйте діяльність фірми «Брати Яхненки і Симиренко».

Зміни в сімейній справі пов'язані з ім'ям старшого сина Ф. Симиренка – Платона.

Платон Симиренко народився в містечку Смілі Київської губернії (нині Черкаська область). Закінчив один з найкращих у ті часи навчальних закладів – пансіон Золотова в Одесі. Планував вступити до Московського університету, але батько рішуче відмовився підтримувати його в цьому задумі, боячись відходу сина від родинної справи. Тоді Платон Симиренко долучається до ведення справ фірми, їздить із дорученнями за кордон. 1839 р. він вступає до Політехнічного інституту в Парижі і повертається на батьківщину інженером-технологом.

Фірма вирішила побудувати перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод на орендованій землі в с. Ташлику (нині Смілянський район Черкаської області). 1843 р. цукроварня розпочала виробництво. Ташлицька цукроварня була першим пісково-рафінадним заводом на парових двигунах у країні і була обладнана передовою західноєвропейською технікою. Власники фірми не шкодували грошей на оплату праці робітників і службовців. Нагляд за виробництвом і справами вела родина, маючи в особі Платона

Платон Симиренко

Симиренко технічного керівника, який виявився ще й талановитим конструктором.

Документи та матеріали

У день одруження (1847) з Тетяною Іванівною Овчинніковою Платон Федорович у мліївському саду посадив яблуневе зернятко. Яблунька стала талісманом сім'ї. Її пагони прищеплювали у своїх садах друзі та знайомі.

Порівняйте діяльність двох поколінь родини Яхненків–Симиренків (в особах Федора та Платона Симиренків).

Мліїв. Зі спорудженням у 1848 р. пісково-рафінадного і машинобудівного заводів у с. Млієві (нині Городищенський район Черкаської області) фірма вступила в період свого найвищого розквіту. На мліївських підприємствах працювало близько 5 тис. осіб. Підприємства було оснащено передовим устаткуванням, яке замовлялося за кордоном. Обладнання вимагало відповідного обслуговування, тому було побудовано машинобудівний завод. Він не тільки займався ремонтно-технічним обслуговуванням своїх підприємств, а й будував парове та інше устаткування, фабричні та сільськогосподарські машини своєї чи вдосконаленої конструкції. Згодом фірма розпочала також будівництво металевих пароплавів і започаткувала модерне пароплавання на Дніпрі. Свій перший пароплав власники назвали «Українець».

Фірма постачала цукор, машини та інше устаткування по всій імперії і утримувала цілий штат комісіонерів (представник фірми, який за дорученням і за певну винагороду укладає від свого імені торговельні угоди). Одні з них були роз'їзні, а решта працювали в торговельних філіях фірми у Харкові, Одесі, Кременчуці, Миколаєві, Севастополі, Бердичеві, Ростові й Москві. Пароплави, баржі та баркаси фірми курсували Дніпром.

Заводууправління Мліївської цукроварні. Світлина XIX ст.

Етикетка цукрової продукції

Містечко. На тлі довоколишньої кріпаччини і загальної відсталості в імперії мліївські підприємства Яхненків–Симиренка були не тільки промисловим чудом, а й винятковим побутово-суспільним явищем та неабияким культурним центром. Поруч із будівлями цукрового та машинобудівного заводів розташувалося фабричне містечко зі зразково впорядкованими гуртожитками для самотніх робітників і окремими будинками для сімейних.

На заводах було відкрито безкоштовну лікарню на 100 ліжок; 6-класні школи для дівчат і хлопців, де викладання велося за програмою технічних училищ; бібліотеку; церкву і театр. Учителів до шкіл старанно добирали з-поміж молоді, і більшість із них мала університетську освіту. У місцевій крамниці можна було придбати все необхідне.

Документи та матеріали

У сторонніх викликали подив демократичність і європейськість власників фірми. Польського публіциста Т. Падалицю найбільше вразило товариство цих «улюбленців долі», як він їх називав, «оточених усім, що можуть дати мода, розкіш, мистецтво, література». «Англіїці, французи, німці, росіяни, поляки, бородаті московські купці, євреї, поміщики – найбільш протилежні верстви за освітою, заможністю і стилем життя, постійно зустрічаються тут у їдальні за чаєм, сидять у вітальнях за преферансом. У нас, де класове розмежування дійшло до того, що цілі покоління виховувалися під цим впливом, і де нічого їх не єднає, ця суміш надзвичайно дивовижна і дає безліч рідкісних видовищ споглядачу, яким я був не раз», – наголошував Т. Падалиця.

Поміркуйте, які факти з життя мліївського товариства найбільше вразили польського публіциста.

На кінець 1840-х – початок 1850-х років припадає найбільший розквіт фірми. Сучасник і автор цікавих спогадів П. Клебановський писав: «Усі знають фірму “Рафінадний цукор братів Яхненків і Симиренка”»: у кожній крамниці на видному місці красувалися конусоподібні голови цукру відомої фірми, кожне велике місто Росії, як, наприклад, Москва, Харків, Нижній Новгород, Кременчук, Одеса, мало у себе величезні склади цукру у власних будинках цієї фірми; діяльність її відома була й за кордоном; цвіла вона, як рідкісна квітка, жила вона тисячі народу».

Як ви вважаєте, у чому полягали причини успіху родинної справи Яхненків–Симиренка?

2. Соціально-економічний розвиток Півдня України

Ельдорадо (від ісп. *eldorado* – «золочений», «золотий») переносно – країна казкових багатств і чудес.

Українське Ельдорадо. До останньої чверті XVIII ст. Південна (Степова) Україна різко відрізнялася від інших регіонів. Причина цього полягала в тому, що південні землі не були місцем осілого життя. Це було «дике поле», яке заселяли татари та запорожці. Навіть після ліквідації Запорозької Січі (1775) і Кримського ханства (1783) ця територія продовжувала бути прикордонням. Водночас висока родючість ґрунту та близькість до моря створювали можливості для ефективного економічного розвитку та виходу на європейський ринок.

Поштовхом для економічного зростання Південної України став попит ринку в збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах.

Завдяки поєднанню сприятливих умов Південь України довгий час вважався *Ельдорадо*, де можна було досить легко і швидко розбагатіти. Три південноукраїнські губернії – *Таврійська, Херсонська, Катеринославська* – мали найвищі в Російській імперії показники приросту населення. До цих регіонів приїздили вільні люди, які були охоплені духом підприємництва. Саме це створило особливу суспільну атмосферу на півдні України, яку, на думку вчених, можна порівняти хіба що з Клондайком.

Документи та матеріали

Клондайк (англ. *Klondike*) – регіон, що розташований на території Юкон, на північному заході Канади. Став відомим завдяки «золотій лихоманці» – пошукам золота. Надалі слово «клондайк» або словосполучення «відкрити клондайк» стало позначати місце, повне незліченних скарбів.

Вільнолюбні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорозьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст. Сільське господарство в основному розвивалося на підприємницьких засадах, хоча відробітки також мали місце. Виникнення на Півдні України великих районів комерційного зернового господарства свідчило про зростання товарного землеробства взагалі, збільшення внутрішнього ринку сільськогосподарських товарів.

Царський уряд різними способами сприяв заселенню Півдня України. За імператорськими указами, для освоєння південних земель проголошувалася амністія та надавався притулок кріпакам-утікачам, купці, міщани і всі, хто приїздив із-за кордону, отримували кількарічні пільги.

Великі надії пов'язувалися з переселенням на ці землі іноземців, які мали сприяти економічному зростанню Південної України. 1789 р. до Катеринославського намісництва з Нідерландів прибули *меноніти* – представники протестантської релігійної течії. Їм було надано значні пільги, які полягали у свободі віросповідання, звільненні від рекрутської повинності, від сплати податків на 10 років; також надавалися різні субсидії грошима та продуктами.

Згодом почалося переселення німецьких колоністів та інших етнічних груп. 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було відкрито Контору опіки новоросійських іноземних поселенців, яка контролювала цей процес. Частина новоприбулих колоністів осіла в губернському центрі, зайнявши невдовзі вагомі позиції у промисловості міста.

З'ясуйте, за яких обставин на Півдні України розвивалося ринкове господарство.

3. Порто-франко Одеси

Чорноморська Пальміра

Документи та матеріали

Пальміра – стародавнє місто в Сирії, засноване в одній з оаз північної частини Сирійської пустелі, біля підніжжя масиву Джабал-Абу-Руджмайн (близько 215 км на північний схід від Дамаска). Нині на її місці лежить містечко *Тадмур*. Грецька назва *Пальміра* є перекладом оригінальної арамейської назви *Тадмур* (пальма).

У переносному значенні *Пальмірою* називають місто, архітектура якого вражає розкішшю та монументальністю.

Назва міста *Одеса* вперше згадується 21 січня 1795 р. Існує кілька версій про її походження, проте найбільш достовірним вважається припущення, що місто виникло на місці давньогрецької колонії *Одесс*.

Уведення режиму порто-франко в Одесі виділило її із загальної митної території Російської держави. У зоні порто-франко товари дозволялося не тільки вивантажувати, зберігати, а й перепаковувати і переробляти. Біля витоків порто-франко в Одесі стояв А. де Рішельє (1766–1822).

У доповідній записці Олександрю I він ще в 1814 р. виклав свої плани, що потрібно зробити для процвітання Чорноморського регіону. Порто-

Практична гавань в Одесі. Поштівка кінця XIX ст.

Порто-франко (з італ. – «вільний порт», «вільна гавань») – режим, за якого порт, місто або інша територія мають право безмитної купівлі-продажу товарів.

вчителями і прикладом ведення справ. Рішельє також попереджав про необхідність встановлення карантинів, які будуть перешкоджати виникненню інфекційних захворювань, епідемії чуми.

Система порто-франко мала слугувати поштовхом для розвитку вільної торгівлі. Торговці за таких умов не приховували своїх товарів, аби уникнути мита, та не шукали обхідних шляхів. Це мало забезпечити стрімкий вихід на середземноморський, тобто південноєвропейський, товарний і грошовий ринки за рахунок експорту сільськогосподарської продукції та імпорту потрібних імперії товарів.

Зусилля Рішельє і його наступника графа Ланжерона увінчалися успіхом. Указом від 16 квітня 1817 р. Одесі і її порту було даровано права і свободу торгівлі, присвоєно порто-франко. Одеське порто-франко почало діяти 15 серпня 1819 р. і проіснувало 40 років.

Документи та матеріали

«У звичайному порту ввіз товарів з-за кордону включає низку бюрократизованих процедур, як-от: контроль та оцінка вартості товарів чиновниками, сплата митного збору, нерідко – карантинний огляд увезеної продукції. Усі ці процедури є вкрай небажаними для більшості торговців... Тож не дивно, що можливість скасувати частину з перерахованих вище процедур отримала позитивний відгук майже в усіх верств населення...» – зазначає дослідник В. Соколовський.

Ще однією перевагою порто-франко було пряме сприяння розвитку місцевої промисловості. Купці, привозячи товари до безмитного порту, були майже впевнені, що їх розкуплять, завантажувалися товаром (переважно зерном) та від'їжджали. З імпортних товарів стягувалися податки – спочатку в розмірі 1/5, а з 1841 р. – 2/5 митного збору.

Пам'ятник
А. де Рішельє в Одесі

Натомість місцеві підприємці, маючи можливість купувати закордонну сировину без митних зборів, могли відкривати фабрики та заводи, що працювали на цій сировині. В Одесі налагодилося виробництво миловаріння, почала розвиватися швейна та ткацька промисловість.

Також можливості порто-франко використовувалися сільськогосподарськими виробниками, котрі мали змогу збувати збіжжя, що дуже сприяло розвитку сільськогосподарських промислів Херсонщини та суміжних із нею губерній.

Дайте визначення поняття «порто-франко».

Одеса. Пошта кінця XIX – початку XX ст.

За рахунок прибутку, отриманого від порто-франко, місто багатшало та розбудовувалося. До запровадження «вільної гавані» максимальний дохід, отриманий міською казною за рік, сягав 482 тис. рублів, у 1850-х роках – 3 млн 325 тис. рублів. За обсягами вивезення за кордон пшениці Одеса посідала перше місце в Російській імперії (від 1874 р. – і в Європі).

З Наддніпрянської України *експортували* зерно, цукор, вовну, худобу, птицю, шкіру, посуд, смолу, рибу, плуги, а *імпортували* (ввозили) меблі, машини, тютюн, каву, цитрусові, горіхи, вина. Частка українських товарів у загальноросійському експорті становила 70 %, вовни – 60 %.

Документи та матеріали

«До одеської пристані 1837 р. причалило 650 кораблів, з яких половина була італійські (переважно під австрійським і сардинським прапорами); за ними були англійські та грецькі судна. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії та Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт – з мануфактури та колоніальних товарів. Товарний обіг одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських поступався лише Петербурзькому», – писав німецький учений-мандрівник Й.-Г. Коль про одеський порт, який відвідав 1838 р.

Які факти свідчать, що одеський порт був міжнародний?

Найрізноманітніші іноземні товари, які ввозилися до імперії через Одесу, потім поширювалися не тільки по всій Росії, а й транзитом до Австрії, а через Кавказ – до Персії.

Кількість населення Одеси впродовж 1823–1849 рр. зростає у 2 рази і досягла 8 тис. І це незважаючи на війну 1828–1829 рр., епідемії чуми

(1829; 1837), холери (1830; 1848–1849), неврожай 1833 р. У першій половині XIX ст. Одеса стає четвертим за величиною містом Російської імперії після Петербурга, Москви і Варшави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше: початок промислового перевороту в Наддніпрянській Україні чи отримання Одесою статусу порто-франко?
2. На землях яких сучасних областей України відбувалося становлення цукрової промисловості?
3. Дайте визначення понять: «товарне виробництво», «ринкові відносини».
4. Поміркуйте, чому промисловий переворот називають революцією.
5. Схарактеризуйте ступінь розвитку індустріального суспільства в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.

§ 4. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

1. Новгород-Сіверський автономістський гурток

Документи та матеріали

«Козацтво втратило... своє старе значення центрального суспільного елемента. На його місце виступило *панство*», – наголошувала історик О. Єфіменко.

Творення національної ідеї варто розпочати з козацько-автономістського періоду (від другої половини XVIII до першої чверті XIX ст.), розглядаючи діяльність учасників *Новгород-Сіверського автономістського гуртка*.

Він існував у Новгород-Сіверському намісництві в *1780–1790-х роках*. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, О. Лобисевич, Г. Полетика, А. Худорба, В. Капніст, Ф. Туманський та ін. Головне завдання гуртка полягало в реалізації планів відновлення української автономії, визнанні прав українського козацтва та шляхетства, відродженні національної культури.

Пропагуючи свої ідеї, члени Новгород-Сіверського гуртка обмежувалися культурно-просвітницькою та освітньою діяльністю. Було розроблено ряд проектів, які, на жаль, так і не реалізувалися. Серед них слід назвати проект початкової гімназії та заснування університету І. Халанського, створення «Академічного зібрання» і книгарні Ф. Туманським, проект автокефалії української православної церкви С. Пальмовського та В. Шишацького, літературні проекти О. Лобисевича та музичні А. Рачинського.

Працюючи в тогочасних державних установах, вони збирали і вивчали історичні джерела з минулого рідного краю, генеалогію відомих козацьких родин і на їх основі укладали та поширювали праці з історії та етнографії України.

Схарактеризуйте діяльність Новгород-Сіверського гуртка.

Зусиллями гуртка робилися спроби знайти дипломатичну підтримку ідеї відновлення козацької автономії. 24 квітня 1791 р. в Берліні відбулася зустріч В. Капніста з головою кабінету міністрів Пруссії Герцбергом. Однак прусський монарх ухилився від відповіді. Попри невдачу дипломатичної місії В. Капніста, сам цей факт засвідчував наявність досить радикальних сил, здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАСИЛЬ КАПНІСТ (1758–1823)

Василь Капніст

Просвітник, письменник, громадський діяч. Народився на Полтавщині у дворянській родині, що мала козацькі корені. Обіймав посади предводителя дворянства Київської губернії, генерального судді Полтавської губернії. В «Оді на рабство» (1783) різко виступив проти закріпачення українських селян. 1787 р. разом з групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков»), який уряд відхилив. Протягом 1812–1813 рр. брав активну участь у формуванні українського козацького ополчення. Переклав «Слово о полку Ігоревім» російською мовою і зробив цікавий коментар, у якому підкреслив українське походження та українські особливості цього твору.

Які факти біографії В. Капніста свідчать про його активну громадську діяльність?

Документи та матеріали

Одним із представників Новгород-Сіверського гуртка був Андрій Гудович (1731–1808), в особі якого поєдналися державницькі традиції старої Гетьманщини з новітніми європейськими культурними й політичними планами. Він навчався в університеті Кенігсберга. Німецька освіта і подорож Європою назавжди позначилися на його світогляді. Звідси він виніс глибоке переконання, що подальший розвиток України має бути пов'язаний із західноєвропейським культурним і політичним світом, передусім з німецьким. А. Гудович був причетний до закордонної місії В. Капніста.

З'ясуйте, що зближує А. Гудовича та Г. Полетику, робить їх представниками однієї епохи.

ПЕРСОНАЛІЇ

ГРИГОРІЙ ПОЛЕТИКА (1725–1784)

Громадсько-політичний діяч, письменник. Народився в м. Ромни Полтавської губернії (тепер Сумська область). Походив з козацько-старшинського роду Полетик. Закінчив Київську академію (1745). Був обраний депутатом комісії зі складання «Нового уложення» від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії обстоював автономний устрій Лівобережної України

і права українського шляхетства. Полетика був бібліофілом, а його колекція рукописних і друкованих книжок була найбільшою у Російській імперії.

Вивчаючи факти біографії Г. Полетики, чи можна вважати його представником освіченої еліти?

ОПАНАС ЛОБИСЕВИЧ (1732–1805)

*Родовий герб
Лобисевичів*

Письменник. Народився в м. Погар на Чернігівщині (тепер Брянська область, Росія) в козацько-старшинській родині. Навчався у Київській академії (1747–1752). Був перекладачем і секретарем у К. Розумовського (1761–1774). О. Лобисевича вважають попередником Котляревського. Він переробив Вергілієві еклоги (один з видів античної, а потім і європейської поезії про пастуше життя) – «Вергиллиевы пастухи в малороссийских кобенях переодетые». Залишив переклад з французької мови – «Слово президента де Монтеск'є». «Лобисевич, один із перших представників української інтелігенції, зрозумів значення української народної мови для дальшого розвитку української літератури, української національної культури», – наголошував у своїй розвідці, присвяченій О. Лобисевичу, учений О. Оглоблин.

Що нового побачили вчені, досліджуючи діяльність О. Лобисевича?

«Історія Русів». Досліджуючи період козацького автономізму, український історик В. Кульчицький писав: «Їхньою “Біблією” стала анонімна “Історія Русів”». Точне авторство не встановлене, але за однією з гіпотез її авторами могли бути Г. Полетика та його син Василь. Праця таємно поширювалася в рукописах у середовищі українського дворянства. «Історія Русів» містила виклад історії українського народу і державності від найдавніших часів до 1769 р., розповідь про боротьбу проти чужоземного поневолення. Чільне місце у творі посідає історія Київської держави та тяглість державницьких традицій за часів Хмельниччини та Гетьманщини.

Головна ідея – ствердження права народу на *самостійний державний розвиток*. Автор цього популярного твору доводив, що саме Україна є прямою наступницею Київської Русі, що український народ відрізняється від росіян, має власну самобутню культуру та звичаї, а тому має всі права на відновлення державності. На думку історика О. Оглоблина, «Історія Русів» була «декларацією прав української нації та вічною книгою України». Уперше працю опублікував у Москві культурний діяч О. Бодянський у 1846 р.

Як ви вважаєте, чому історик О. Оглоблин назвав «Історію Русів» «декларацією прав української нації та вічною книгою України»?

Водночас у цей період з'явилася «Енеїда» І. Котляревського – перший твір народною мовою – і розпочалося збирання українського фольклору. Згасання історичної пам'яті козацького автономізму й масова русифікація українців через, насамперед, запровадження норм російської освіти та наплив російського чиновництва і військових у найбільші міста змушували шукати нової ідейної основи.

Відповідно до поглядів німецького філософа Й. Гердера, подальший розвиток національної ідеології базувався на дослідженні етнографічних, фольклорних та психологічних відмінностей українців.

2. Значення фольклору та етнографії в дослідженні національних ознак українців

Відродження в певній частині населення тогочасних українських земель історичної пам'яті, що виявилось, насамперед, у бажанні не тільки поринути в минуле свого народу, але й реконструювати його, до деякої міри – навіть жити ним, дало подальший поштовх для розвитку тих галузей знань, що відображали різні сторони буття українського етносу. Так постав перший (академічний) етап національно-визвольного руху із центром у Харкові.

1805 р. у місті було відкрито університет – перший у Наддніпрянській Україні. Харківський університет, на відміну від інших аналогічних закладів, відкрили не з ініціативи уряду. З почуттям патріотизму й прагненням піднести культурний рівень населення українських земель група місцевого дворянства на чолі з прогресивним діячем Василем Каразіним, сином козацького старшини, зуміла переконати імператора Олександра I дати дозвіл на заснування в Харкові університету. Завдяки тому, що Харків став освітнім центром, він до кінця 1830-х років залишався значним культурним осередком, центром національного відродження.

При університеті було засновано друкарню і книгарню, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Спочатку вони були українськими лише за тематикою, згодом і за мовою, а частіше двомовними – українською і російською. Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й проблеми українознавчого характеру: історичне минуле та самотність української культури тощо.

Поясніть провідну роль Харкова в національно-культурному русі українських земель на початку XIX ст.

Харківський університет. Світлина XIX ст.

Документи та матеріали

«До 30-х років XIX ст. навколо Харківського університету склався гурток людей, який виступив із свідомою думкою працювати на терені науки і літератури для відродження української народності, тобто, з одного боку, для того, щоб розкривати шляхом наукової праці стихію цієї народності, з іншого – шляхом літературної творчості народною українською мовою вводити її в загальний міжнародний культурний зв'язок... Незалежно від своїх талантів і енергії, професори університету все ж таки створили середовище, яке було провідником культурних ідей, пов'язувало – погано чи добре, – місцеве безпосереднє життя з тим, що виробила Західна Європа в сфері суспільних настроїв», – відзначала історик О. Єфименко.

Перший на українських землях масовий популярний часопис «*Український вестник*» видавався в Харкові (1816–1819) і мав своїм девізом «сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». На його сторінках популяризувалися знання з історії, етнографії, географії України, пропагувалося використання української мови.

Виявляючи національну ідентичність, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на неповторних рисах своєї етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі. Мода серед української дворянської молоді на ідеї німецького філософа Й. Гердера, який закликав відкинути «високу культуру» і звернутися до нових джерел натхнення в дійсній, не зіпсованій, самобутній культурі простого народу, привела до того, що багато молодих інтелігентів ходили по селах і шукали, слухали, а потім публікували перлини народної мудрості. «Я піснями займаюсь з благоговінням: жоден вірш, жодне особливе слово не буде в моєму виданні загублене. Я відчуваю, хто і де записав, щоб подати найточніше джерело для тих, хто вивчає народну поезію і українську мову», – писав П. Куліш у листі до І. Срезневського.

Дайте власне визначення поняття «ідентичність».

Документи та матеріали

Одним із перших шанувальників і видавців української народної поезії був Микола Цертелєв, з родини грузинських князів. 1819 р. він опублікував у Петербурзі книжку «Опыт собрания старинных малороссийских песен». У передмові підкреслювалося, що пісні віддзеркалюють геній і дух народу, чистоту й мораль, які притаманні «малоросам». Висновок М. Цертелєва перегукувався з визначенням польського митця Адама Міцкевича, що українці – найпоетичніші й наймузичніші серед слов'янських народів.

У 1820–1840-х роках у Харкові діяв поетичний гурток «*харківських романтиків*». Він об'єднав М. Костомарова, А. Метлинського, О. Корсуна та харківську університетську молодь на чолі з *І. Срезневським*. Сферою їхніх зацікавлень стала література, мовознавство, історія та етнографія.

Романтики прославляли народ, його культуру, особливо пісенну, як вияв самобутнього духу. Вони доводили, що народна творчість, життя і мислення народу – то найголовніше джерело для творчості інтелектуалів. Кожна народна культура є безцінною і поповнює духовне багатство світу. Поступово вдосконалювалось опрацювання та популяризація фольклорних творів, здійснювався науковий аналіз кожного з них.

Здобутки «харківських романтиків» відображено в різноманітних наукових і мистецьких творах. У 1833–1838 рр. трьома окремими випусками у Харкові виходила фольклорна збірка під назвою «Запорожская старина». Її видавцем був професор Харківського університету І. Срезневський. У збірці друкувались уривки з козацьких літописів, повістей, оповідань, історичні пісні та думи. 1834 р. вийшла стаття І. Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности». Це був перший друкований публічний виступ на захист української мови. Автор категорично заявив, що немає найменшого сумніву в тому, що мова українська є мовою, а не наріччям.

Ізмаїл Срезневський

Документи та матеріали

«Срезневський був разом з тим і головною силою літературних видань: “Українського збірника” і “Альманаху”. Цей надзвичайно енергійний і обдарований великорос виріс у Харкові і пристрасно полюбив свою нову батьківщину: він був, без сумніву, найвидатнішим у ряду харківських діячів 30-х років XIX ст. Пізніше, в 40-х роках, коли Срезневський повернувся з-за кордону, де вивчав слов'янські прислівники і літературу і зайняв кафедру в Харківському університеті, він своїми лекціями також багато сприяв вихованню в учнівському юнацтві симпатій до місцевого і народного елементу в науці і громадському житті», – писала О. Єфименко.

Чи можна вважати І. Срезневського та О. Лобисевича однодумцями?

Етнографічні матеріали використовувалися для дієвого підкріплення тези про те, що український народ у побуті, звичках, одязі та віруваннях мав безліч притаманних лише йому рис.

За М. Грохом, на першому етапі відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину. Робиться це мовою іншого народу. Використовуючи підручник, доберіть факти на підтвердження цієї тези.

Окрім «Українського вестника», у Харкові в різний час виходили «Український альманах», «Молодик», «Сніп», які публікували твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Костомарова, І. Срезневського, А. Чубинського, В. Каразіна та ін.

Документи та матеріали

«...Зближення моє з цією людиною (І. Срезневським) дуже сприяло моему прагненню до вивчення малоросійської народності. У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало. До тих пір я не читав жодної малоросійської книги, крім “Енеїди” Котляревського... За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах...» – писав М. Костомаров.

Поміркуйте, як складався процес вивчення української народності у М. Костомарова.

Документи та матеріали

Одним із завдань «збирачів фольклору було з'ясування народних думок про найважливіші історичні події української історії, тобто вивчались народний дух, народна філософія та національний характер. Але найбільш важливою проблемою було психологічне розрізнення двох народів, що мали одну або майже подібну самоназву – русин, малорос, руський, великорос», – зауважує український історик В. Кульчицький.

3. Кирило-Мефодіївське братство

У 1840-х роках активізувалося національне життя в Києві. Русійною силою національно-визвольного руху була інтелігенція. В університеті згуртувалися найпомітніші постаті тогочасної України – письменник П. Куліш, професор М. Костомаров, етнограф О. Маркович, учитель В. Білозерський, службовець М. Гулак, художник і поет Т. Шевченко та ін.

Документи та матеріали

«Починаючи з 1840-х років провід національного руху на середньосхідних землях України переходить до рук нової суспільної верстви, інтелігенції. Вогнищами, довкола яких скупчувалася інтелігенція, були новозасновані на українській території університети, Харківський (1805) та Київський (1834)», – писав дослідник І. Лисяк-Рудницький.

«У Східній Європі цих “нових людей” називали інтелігенцією – слово, що за своїм значенням лише приблизно відповідає західноєвропейському *intellectual*. Слово *інтелігенція* в широкому розумінні означало тих порівняно небагатьох, що мали вищу освіту... Вища освіта більшою мірою приваблювала збіднілих дворян, занепадаючі маєтки яких штовхали їх на пошуки інших засобів до існування. Невеличка група таких перших інтелігентів складалася із синів священиків, міщан і козаків. Представники інтелігенції головним чином об'єднувалися в гуртки, на засіданнях яких обговорювали питання філософії, ідеології тощо», – писав історик О. Субтельний.

Дайте визначення поняття «інтелігенція». З'ясуйте соціальні джерела утворення цієї верстви населення.

Обкладинка «Книги буття українського народу»

«...Я проводив час з Гулаком і навчався з ним сербської мови. До нас часто приходив наш спільний приятель Василь Михайлович Білозерський... Потім став ходити до нас Опанас Маркович ... Наші дружні бесіди зверталися найбільше до слов'янської взаємності. Взаємність слов'янських народів у нашій уяві не обмежувалася вже сферою науки і поезії, а стала представлятися в образах, у яких, як нам здавалося, вона повинна втілитися для майбутньої історії. Повз нашої волі нам став видаватися федеративний устрій як найщасливіший протягом суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти всі слов'янські народи, з'єднані між собою у федерації подібно стародавнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки, але кожна зберігала свято свою окрему автономію.

Ми не могли збагнути в подробиці образу, в якому повинно було з'явитися наше уявлення про федеративну державу; створити цей образ ми представляли історії. Найближчим і найвірнішим шляхом до досяг-

нення цієї мети в далекому майбутньому передбачалося виховання суспільства в дусі таких ідей, а тому вважалося необхідним, щоб в університетах та інших навчальних закладах були люди, щиро віддані цим ідеям і здатні впроваджувати їх в юні покоління. З цією метою з'явилася думка утворити товариство, якого задача була б поширення ідей слов'янської взаємності – як шляхами виховання, так і шляхами літературними», – писав в автобіографії М. Костомаров.

Задля якої мети М. Костомаров і його приятелі бажали створити товариство?

Кирило-Мефодіївське братство (товариство) – організація, що виникла в грудні 1845 р. у Києві. Ініціаторами створення братства виступили В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич. У квітні 1846 р. до них приєднався Т. Шевченко. Восени 1846 р. загальна кількість братчиків становила 12 осіб.

Товариство було названо іменами відомих просвітників Кирила та Мефодія. Символами братства стали персні з написом «Св. Кирило і Мефодій», які для себе замовили М. Костомаров і М. Гулак, та печатка з девізом: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». Програмні положення кирило-мефодіївців виклав М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» та «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», який підготували М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський. Пояснювальну «Записку» до статуту написав В. Білозерський.

Своїм завданням кирило-мефодіївці ставили побудову майбутнього суспільства – конфедерації слов'янських народів на чолі з Україною. Перетворення суспільства, на їхню думку, мало відбутися на засадах християнської моралі, принципах братерства, рівності, свободи та справедливості. Передбачалося проведення ряду реформ, зокрема скасування кріпацтва, проголошення станової рівності та демократичних прав і свобод для громадян.

Члени братства поширювали ідеї товариства через розповсюдження його програмових документів, прокламацій («До братів-українців», «До братів-великоросів і поляків»), творів Т. Шевченка. Вони займалися науковою працею, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, у яких проповідували свої погляди. Піклуючись про розвиток народної освіти, братчики збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над програмою початкового навчання та підготовкою навчальної літератури. Зокрема, П. Куліш підготував перший підручник з історії України «Повість про український народ», виданий 1846 р., а В. Білозерський розробив проект створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану.

*Автопортрет
Т. Шевченка. 1840 р.*

*Слідча справа
Тараса Шевченка*

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом студента О. Петрова діяльність братчиків було викрито, а їх самих заарештовано. Слідство тривало від березня до червня 1847 р. в Петербурзі. Найтяжче покарання отримав Т. Шевченко, якого віддали в солдати із забороною писати й малювати. На три роки було ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці М. Гулака, один рік перебував у Петропавлівській фортеці М. Костомаров, а О. Навроцький – півроку у В'ятській в'язниці. Пізніше їх, як і інших членів братства, було вислано у віддалені губернії.

Розкажіть про Кирило-Мефодіївське товариство, використовуючи такий план: 1) Коли і де було створене? 2) Хто були організатори цього братства? 3) Які програмові документи мало товариство? 4) Якою діяльністю займалися члени товариства? 5) Яка доля спіткала братчиків після викриття товариства?

ПЕРСОНАЛІЇ

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885)

*Микола
Костомаров*

Історик, письменник, публіцист. Народився в с. Юрасівці Слобідсько-Української губернії (тепер Воронежська область, Росія). 1832 р. звільнився з кріпосної залежності. Навчався у Воронежській гімназії. 1836 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Науковий доробок М. Костомарова великий і різноманітний. У своїх працях він відстоював окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українського народу. Серед опрацьованих

Костомаровим тем виділяється тема козацтва. Він простежив процес його виникнення і розвитку, висвітлив історію Запорозької Січі. Вважав, що козацтво не є негативним чинником для розвитку державності, навпаки, підкреслював, що козацькі традиції «вольниці» та демократизму справили позитивний вплив на тогочасне суспільство. Він запровадив до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка». Завдання історика, вважав М. Костомаров, – це не просто переказ джерел, а розуміння сенсу подій, пошук істини.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

*Пантелеймон
Куліш*

Письменник, історик, етнограф, перекладач. Народився в с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Після відкриття Київського університету св. Володимира записався спочатку на філологічний, а згодом – на юридичний факультет, де слухав лекції М. Максимовича. Скрутні матеріальні умови не дозволили П. Кулішу закінчити навчання. Деякий час служив учителем. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Після закінчення слідства засланий до Тули. Згодом повернувся до Петербурга, де розпочав активну літературну та

видавничу діяльність. Заснував власну друкарню, видав близько 40 дешевих книжок під загальною назвою «Сільська бібліотека». 1876 р. опублікував розвідку «Мальована Гайдамаччина», у якій засудив козацтво та гайдамацький рух. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, вважав козацтво руйнівною силою. Разом з тим він позитивно оцінював діяльність української шляхти та козацької старшини. Підтримував тісні контакти з фізиком І. Пулюєм та письменником О. Барвінським. Перекладав твори Шекспіра, Байрона, Гейне та Шиллера.

Порівняйте погляди П. Куліша і М. Костомарова на козацтво.

Василь Білозерський

ВАСИЛЬ БІЛОЗЕРСЬКИЙ (1825–1899)

Громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Народився в родині незаможного дворянина на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув, навчаючись на історико-філологічному факультеті в Київському університеті св. Володимира. Служив учителем Петровського кадетського корпусу в Полтаві (1846–1847). Разом з М. Костомаровим і М. Гулаком був організатором Кирило-Мефодіївського братства. Брав участь у створенні «Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Був автором «Записки» – пояснень до статуту братства.

Які факти біографії В. Білозерського свідчать про нього як про представника різночинної інтелігенції?

Микола Гулак

МИКОЛА ГУЛАК (1821–1899)

Математик, історик, філософ, літературознавець, педагог, перекладач. Походив із козацько-старшинського, згодом – дворянського роду Гулаків. Народився у Варшаві, де його батько, Іван Гулак, прослужив до відставки 14 років. Освіту здобув на юридичному факультеті Дерптського університету. Чинovníк канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора (1845–1847).

За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві в березні 1847 р. був заарештований. Під час слідства тримався особливо мужньо, відмовившись давати свідчення і назвати будь-кого з учасників братства.

Після повернення із заслання працював викладачем математики, природничих наук та історії в навчальних закладах Одеси (1859–1861), Керчі (1861–1862), Ставрополя (1862–1863), Кутаїсі та Тбілісі (1863–1887). Йому належать праці з математики, філософії, переклади з грузинської («Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі).

Він написав дев'ять навчальних програм для Рішельєвського ліцею (Одеса) з аналітичної геометрії, вищої алгебри, диференційного та інтегрального числення, теорії ймовірності.

Використовуючи факти біографії М. Гулака, чи можна сказати, що він не зрадив упродовж життя ідеалів братчиків?

Документи та матеріали

«Значення Кирило-Мефодіївського товариства важливе з кількох міркувань. Воно являло собою першу, хоч і невдалу, спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернуло увагу царського уряду (що доти намагався розіграти карту українофільства проти польських культурних впливів на Україні) до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу антиукраїнської політики і ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом», – писав історик О. Субтельний.

Чи поділяєте ви думку О. Субтельного? Висловіть своє розуміння значення Кирило-Мефодіївського братства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше?

а) дипломатична місія В. Капніста чи заснування Харківського університету;

б) заснування Харківського університету чи існування Новгород-Сіверського патріотичного гуртка.

2. Використовуючи карту, укажіть міста Наддніпрянської України, які очолювали рух за національно-культурне відродження.

3. Розкрийте зміст поняття «академічний (науковий) етап національного відродження».

4. Поміркуйте, які події (процеси) впливали на формування національної свідомості українців.

5. Яка з історичних постатей, на ваш погляд, посіла непересічне місце в національно-культурному процесі в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.? Свій вибір поясніть.

а) М. Костомаров; б) І. Срезневський; в) П. Куліш.

6. Яка з подій, на ваш погляд, мала непересічне значення в національно-культурному процесі в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.?

§ 5. СУСПІЛЬНІ РУХИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Масонство

«Свобода. Рівність. Братерство»

Ідейну основу масонського світобачення становили принципи всесвітнього братерства, рівності, самопізнання і самовдосконалення індивідів. В Україні масонство поширювалося через Польщу із Західної Європи. Перша масонська ложа виникла ще в 1742 р. в с. Вишнівці на Волині, але широкого розповсюдження **масонство** не мало. Його помітне зростання розпочалося лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Цьому процесу сприяли Велика французька революція, включення Правобережної Укра-

їни до складу Російської імперії, поширення ідей просвітництва та європейського стилю життя, війна 1812 р. тощо.

Коли і де виникла перша масонська організація на українських землях? Укажіть ознаки масонського світобачення.

Після наполеонівських воєн та походів російської армії в Європу (1813–1814) в Наддніпрянській Україні з'являються перші опозиційні царизму таємні організації – *масонські ложі*, члени яких сповідують ідеї вдосконалення суспільства («розумного суспільства») через удосконалення людини.

Масон – з франц. – «вільний каменярь». Масонство веде свій початок від Середньовіччя. Його перші паростки – цехова організація, корпорація каменярів-будівельників. Вони стали прообразом пізніших масонських організацій (лож або «майстерень»). Особливо активним як релігійно-етична течія масонство стало після Англійської революції середини XVII ст.

Документи та матеріали

«Дух незадоволення всіх класів українського суспільства, свідомого дворянства (офіцерів), неможливість вільно викладати свої думки, плани і проекти необхідних змін державного і соціального ладу привели до організації таємних товариств... На першому місці треба поставити *масонські ложі*, що до них входило дворянство, іноді дуже вельможне і багате, офіцерство. Масонство з його штучною організацією, містиком і символікою, політичною і соціальною уміркованістю... що були реакцією проти Французької революції, коріння свої на Україні мало в російському і польському масонстві. Головною його метою було духовне відродження окремої людини і філантропія», – писав академік Д. Багалій.

Які причини обумовили появу масонських лож? Хто були їхні члени? Якою була їхня мета?

Запозичені із Заходу, ці таємні товариства заповнили суспільну нішу, яку мали займати громадські, релігійні або політичні об'єднання. Однак про політичні організації в самодержавній Росії годі було й мріяти, а православна церква, включена до бюрократичної системи, втрачала авторитет духовного провідника народу. Масонські ложі стали своєрідною відповіддю української еліти на виклик часу: у них об'єднувалися ті, хто хотів змінити звичний стан речей. Варто взяти до уваги, що масонські ідеї приходили на Лівобережжя не лише із Заходу, а й з Росії, де на цивільній та військовій службі перебувало багато українських дворян.

Упродовж 1817–1819 рр. з'являються масонські ложі у Харкові – «Вмираючий сфінкс», в Одесі – «Понт Евксинський» і «Три царства», у Полтаві – «Любов до істини». Членами лож були землевласники, військові, чиновники, урядовці, діячі культури. Зокрема, до полтавської ложі належали землевласник С. Кочубей, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич, письменник і громадський діяч І. Котляревський.

За характером діяльності масонські ложі не були однорідними. Так, харківська ложа діяла передусім у межах релігійно-етичного напрямку. Її члени піклувалися переважно про самовдосконалення та вдосконалення ближніх. При цьому активно допомагали один одному в просуванні щаблями службової кар'єри. На противагу харків'янам полтавська ложа намага-

лася залучити місцеве дворянство до активної громадсько-політичної діяльності, до опозиційного всеросійського руху.

Якщо на Лівобережжі домінували ідеї панславізму (об'єднання всіх слов'янських народів у складі Росії), то на Правобережжі головною метою масонських лож, до яких входили переважно поляки, була боротьба за відродження могутньої Речі Посполитої з правобережними українськими землями включно.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАСИЛЬ ЛУКАШЕВИЧ (бл. 1783–1866)

Землевласник, громадсько-політичний діяч, меценат. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Закінчив Пажеський корпус (1803). Деякий час перебував на державній цивільній службі. Обирався предводителем дворянства Переяславського повіту. Член полтавської масонської ложі «Любов до істини». В. Лукашевич та його соратники були прихильниками політичної самостійності України, обстоювали ідею піднесення політичної свідомості українців, виступали за ліквідацію кріпацтва. У січні 1826 р. заарештований за підозрою у зв'язках з декабристами, але за відсутності доказів звільнений з дозволу мешкати у своєму маєтку в Борисполі під наглядом поліції.

Порівняйте життєписи М. Гулака і В. Лукашевича. Як вони відповіли на виклики своєї епохи? (Лінії порівняння: 1) походження; 2) освіта; 3) професійна діяльність; 4) громадсько-політична діяльність).

Документи та матеріали

Що спонукало представників громадської еліти займатися масонською діяльністю? Зізнання В. Лукашевича дають відповідь на це питання. Він пояснював свій інтерес до масонства юнацькою романтикою («пішов у 17-річному віці у відставку, проживав на волі безбідно, віддавався тому бродінню ума, яке притаманне молодості, коли відсутній дороговказ»), честолюбним прагненням піднятися над людьми («осягати тим світлом, яке б виділило мене із загального класу людей»), своєю захопленістю містиком («все містичне й таємниче здавалося мені невимовно чудовим»), приналежністю гуманної масонської етики («вважав, що товариства, формуючи людську душу, породжують братерські зв'язки й схиляють до взаємних обов'язків»).

Схарактеризуйте мотиви масонської діяльності В. Лукашевича.

1822 р. російський уряд видав указ про заборону всіх таємних організацій та гуртків, насамперед масонських лож. Проте це рішення не припинило масонського руху. Тому вже 1826 р. Микола I підтвердив чинність «височайшого» указу. Від 1849 р. по всій Російській імперії від чиновників, священників, викладачів брали підписку про те, що вони не належать і не належатимуть до таємних організацій, «під якою б назвою ті не існували». «Такі дії самодержавства пояснюються тим, що масонство було виявом (хоча й дуже своєрідним) зародження громадянського суспільства, яке виходило за межі існуючого в Росії самодостатнього самодержавного режиму», – робить висновок історик О. Бойко.

Чому російський уряд заборонив діяльність масонських лож? Чи поділяєте ви думку історика О. Бойка? Висловіть своє бачення.

2. Декабристи

«Діти 1812 року» – так називали себе всі, хто після перемоги над наполеонівською армією прагнув змін на батьківщині, був готовий до практичних заходів.

Декабристи – учасники опозиційного руху 1810–1820-х років проти самодержавства та кріпацтва, який закінчився повстанням 26 грудня 1825 р.

Документи та матеріали

«Декабристи уявляються в масовій свідомості або корисливими узурпаторами, або великодушними мрійниками, які вирішили принести себе в жертву. А вони були – насамперед! – політиками. Політиками некорисливими в більшості своїй і, головне, тверезомислячими», – писав історик Я. Гордін.

Офіцери, які повернулися із закордонних походів, прагнули активної діяльності. Уже в 1816 р. вони заснували першу нелегальну організацію декабристів у Росії – *Союз порятунку*. Її активними учасниками були М. Муравйов, С. Трубецької, брати М. та С. Муравйови-Апостоли, П. Пестель. Члени Союзу порятунку одностайно виступали за ліквідацію кріпосного права і встановлення конституційної монархії.

У розвитку декабристського руху важливою подією стало виникнення в 1821–1822 рр. *Північного* (у Петербурзі) та *Південного* (у Тульчині в Україні) товариств. Програмовим документом Південного товариства була *«Руська правда»* (автор – П. Пестель). Росія проголошувалась єдиною, унітарною державою з республіканською формою правління. *«Малоросія, – писав П. Пестель, – ніколи не була і бути не може самостійною. Тож вона мусить поступитися своїм правом бути окремою державою».* Передбачалися ліквідація кріпосного права, військових поселень, проголошення рівності громадян перед законом, свобода слова, друку, віри.

«Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати й одержувати у спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі, без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи, є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природним, противна святій вірі християнській» – було записано в *«Руській правді»*.

Фрагменти *«Конституції»* М. Муравйова та *«Руської правди»* П. Пестеля

У цій заяві було більше соціального чи морального протесту?

Програмовим документом Північного товариства була *«Конституція»* (автор – М. Муравйов). Згідно з нею в Росії передбачалися запровадження конституційної монархії; поділ Росії на тринадцять федеративних штатів, два з яких – *Чорноморський* (центр – Київ) та *Український* (центр – Харків) – територіально збігалися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною.

Оцініть діяльність декабристів.

Водночас із Південним товариством у Наддніпрянській Україні діяла ще одна таємна організація – *Товариство об'єднаних слов'ян*, яка була утворена 1823 р. у Новограді-Волинському братами А. і П. Борисовими та Ю. Люблінським. Основними програмовими документами організації були *«Правила об'єднаних слов'ян»* та *«Клятва об'єднаних слов'ян»*. У цих документах сформульовані основні завдання – скасування кріпацтва, повалення самодержавства, подолання деспотизму панівного режиму. У своїх планах члени товариства виходили за межі однієї держави і висували ідею визволення всіх слов'янських народів з-під гніту самовладдя та утворення слов'янського федеративного союзу.

Документи та матеріали

«Народ не інакше може стати вільним, як зробитись моральним, освіченим і промисловим. Хоч воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не колискою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються...

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконались, що вони бувають фізичні, моральні і розумові, тому цивільне суспільство... для досягнення можливого добробуту потребує промисловості, яка запобігає зубожінню і бідності, моральності, яка виправляє погані схильності, і, нарешті, освіти, найвірнішого сподвижника в боротьбі проти зла...» – говорилося в документах Товариства об'єднаних слов'ян.

Проаналізуйте фрагменти документів. Поясніть, як історичний процес пов'язаний з розвитком добробуту окремої людини.

У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян об'єдналося з Південним товариством і перетворилося на його філію.

29 грудня 1825 р. почалося очолене С. Муравйовим-Апостолом та М. Бестужевим-Рюмінім **повстання** розквартированого під Васильковом **Чернігівського полку**. Тривало до 3 січня 1826 р. Керівники повстання склали прокламацію *«Православний катехізис»*. Вона була написана у формі запитань–відповідей (популярний виклад програми Південного товариства). Її було зачитано перед повсталими Чернігівського полку. Захопивши штаб полку, повстанці вирішили йти в напрямку Житомира на з'єднання з іншими військами. Та біля сіл Устинівка й Ковалівка їх зустріли гарматним вогнем каральні частини. Розсіяні й деморалізовані, учасники виступу здалися.

ПЕРСОНАЛІЇ

*Сергій
Муравйов-Апостол*

СЕРГІЙ МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ (1796–1826)

Один із керівників декабристського руху. Нащадок українського гетьмана Данила Апостола. Разом із М. Бестужевим-Рюміним очолив Васильківську управу Південного товариства (1823). Установив зв'язок між Південним товариством і польським Патріотичним товариством (1823). Активно сприяв приєднанню Товариства об'єднаних слов'ян до Південного товариства. Підтримував «Руську правду», складену П. Пестелем. Прихильник повалення самодержавства шляхом воєнної революції. У ході повстання Чернігівського полку тяжко пораненого С. Муравйова-Апостола було заарештовано. З великою гідністю і мужністю поводи́в себе під час слідства; засуджений до страти. Заколот декабристів був першим виступом опозиції проти самодержавного деспотизму в Росії.

Поміркуйте, які особисті риси вдачі були притаманні представникам декабристського руху.

3. Польське повстання 1830–1831 рр.

«За нашу і вашу свободу!»

Документи та матеріали

Після розгрому Пруссії (1807) Наполеон проголосив на частині польських земель Варшавське князівство під своїм протекторатом і «дарував» йому конституцію – Кодекс Наполеона, яка запровадила рівність усіх громадян, надала право творення державних структур. За рішенням Віденського конгресу (1815) Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівства (Царства) Польського. Наступного року в дію вступила нова конституція, яка забезпечила певну автономію (сейм, уряд, армія, польська мова, демократичні свободи). Конституційний устрій королівства був несумісний з абсолютистськими порядками Росії.

Як ви вважаєте, чому територія польських земель в однаковій мірі цікавила як Росію, так і Європу? «Конституційний устрій королівства був несумісний з абсолютистськими порядками Росії». Спрогнозуйте історичну перспективу цього протиріччя.

Російський уряд грубо порушував конституцію, обмежував діяльність польського сейму, запровадив цензуру і репресивно-поліцейські порядки, пригнічував будь-які вияви національного життя. У польських колах визрівало прагнення вийти зі складу імперії та утворити незалежну Польську державу. Польське повстання вибухнуло на хвилі європейських революцій і національних рухів, спрямованих проти домінування імперій. Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправлення польського війська на придушення Липневої революції (1830) у Франції.

29 листопада 1830 р. у Варшаві спалахнуло повстання. Патріотично налаштована шляхта напала на палац намісника великого князя Костянтина Павловича, який з урядовими військами змушений був залишити Польщу. Незабаром Варшава опинилась у руках повсталих. Революційна частина поляків, об'єднаних навколо *Патріотичного товариства*, обстоювала продовження боротьби до здобуття повної незалежності, консервативна – схилилася до угоди із Миколою I за умови дотримання ним положень Конституції 1815 р. (збереження автономії у складі імперії).

Польський сейм утворив Національний уряд, який вбачав своє завдання у відродженні Польської держави в кордонах 1772 р. (з українськими землями включно). Патріотичне товариство 25 січня 1831 р. провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сейм проголосити скинення Миколи I з польського престолу. У ті дні вперше з'явилося звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!».

Сподівання на підтримку з боку місцевого населення не справдилися. Українські селяни повірили не польській шляхті, а російському фельдмаршалу Ф. Остен-Сакену, який обіцяв звільнити їх з кріпацтва за підтримку урядових військ. А втім, після придушення виступу нічого не змінилося, більше того, шляхта помстилася селянам, збільшивши визиск.

У серпні 1831 р. у збройних сутичках російське військо завдало поразки польським загонам. Керівників та учасників антиурядового виступу за вироком суду в Києві було заслано до Сибіру, віддано в солдати, позбавлено дворянських прав і маєтків. Було скасовано конституцію Королівства Польського і одночасно більшість ознак автономії (сейм, армію, елементи державності); заборонено діяльність польських шкіл та ліцеїв, греко-като-

Захоплення арсеналу у Варшаві. Художник М. Залеський. 1831 р.

лицької церкви (1838), ліквідовано магдебурзьке право в містах та чинність Литовських статутів.

Польське повстання засвідчило зростання рівня національної самосвідомості й невдоволення політикою самодержавства. Європейська громадська думка із симпатією поставилась до боротьби поляків з російським деспотизмом, а польське питання від того часу ототожнювалось зі справою боротьби проти абсолютизму, за свободу й демократію у Європі.

Опишіть події польського повстання, скориставшись планом: 1) Коли відбулася ця подія? 2) Хто брав участь? 3) Які її причини? 4) Чого прагнули учасники повстання? 5) Якими були наслідки?

Інвентарна реформа

Документи та матеріали

«Правобережна Україна після польського повстання 1830–1831 рр. стала ареною змагання між місцевою польською елітою і російською державою, інтереси якої представляв Д. Бібіков – генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній. Це стало причиною проведення Д. Бібіковим соціальних реформ. Потреба опертися на підтримку, якою традиційно була місцева еліта, у цьому випадку привела до одновірного й етнічно близького селянства», – підкреслювала історик В. Шандра.

Протягом 1847–1848 рр. Д. Бібіков здійснив у Волинській, Київській та Подільській губерніях так звану *інвентарну реформу*. Спеціальний комітет виробив перелік селянських повинностей, збільшувати які поміщики не мали права. Згідно з «Інвентарними правилами» наділи селян залишалися в їхньому довічному користуванні; панщина не повинна була перевищувати трьох днів для чоловіків та одного для жінок з «тяглового» господарства й відповідно двох днів для чоловіків та одного для жінок у господарствах, що не мали тяглової худоби. Усі інші повинності ліквідовано, заборонено використовувати жіночу працю на важких роботах. Поміщики могли перевести залежних селян з панщини на роботу в мануфактурі, однак вони вже не мали права самостійно віддавати селян у рекрути, засилати до Сибіру, примусово одружувати. У доповіді від 1844 р. Д. Бібіков писав: «Не можна ручатися за майбутнє, спокій краю і його безпеку, доки становище селян не буде поліпшено і забезпечено заходами, що виходять від верховної влади».

Схарактеризуйте положення інвентарної реформи. Поміркуйте, чи правильно відповів на виклик часу Д. Бібіков.

4. Соціальні протести

Селянство

Серед найпоширеніших форм селянського спротиву були: подання скарг до урядових установ, відмова виконувати поміщицькі й державні повинності, захоплення панських земель і поділ їх між собою, знищення господарських приміщень, пошкодження реманенту, збройні виступи, вбивство землевласників, управляючих, втеча від поміщиків.

Як ви вважаєте, чи можна назвати стихійним опір селян поміщикам?

1820–1830-ті роки – час, коли Правобережну Україну охопили масові селянські повстання на чолі з легендарним *Устимом Кармелюком*. Повстанці нападали на поміщицькі маєтки на Поділлі, розподіляли між селянами панське майно. Загалом у загонах, які очолював Кармелюк, воювало майже 20 тис. осіб. Хоча значення постаті У. Кармелюка в історії України важко оцінити об'єктивно, вражає надзвичайно тривала його активність.

ПЕРСОНАЛІЇ

УСТИМ КАРМЕЛЮК (1787–1835)

Устим Кармелюк.
Художник
В. Тропінін. 1820 р.

Народився на Вінниччині в родині селян-кріпаків, однак був письменний та достатньо розумів російську, польську мови та ідиш. У 1812 р. його віддали на 25 років у солдати, але в 1813 р. У. Кармелюк утік з уланського полку й повернувся в рідні місця. Очолив ватагу кріпаків-утікачів та військових дезертирів, що нападали на поміщицькі маєтки. Упродовж 1830–1835 рр. протести під проводом Кармелюка охопили все Поділля і суміжні з ним райони Бессарабії та Київщини. Повстанські загони Кармелюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі садиби. У. Кармелюка чотири рази засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру, але щоразу він утікав, повертався на Поділля і знову очолював повстанський рух. Він утікав з в'язниць, з яких утекти не вдавалося нікому, зокрема зі знаменитої неприступної Кам'янецької фортеці. Для боротьби з повсталими російський уряд у листопаді 1833 р. створив Галузінецьку комісію. Аби спіймати бунтівного кріпака, було залучено понад 3 тис. солдатів і жандармів. 1835 р. Кармелюка вбив із засідки шляхтич Ф. Рудковський, а 2700 його спільників було віддано під суд.

Яким є ваше бачення діяльності У. Кармелюка?

Український «Робін Гуд» став героєм численних народних пісень, переказів та творів художньої літератури.

За твір про Кармелюка письменниця Марко Вовчок у 1871 р., через 36 років після його загибелі, потрапила в Петербурзі до суду. Той оштрафував її «за схвалення такого способу дій, який суперечить установленим у нас засадам власності».

Прокоментуйте твердження: «за схвалення такого способу дій, який суперечить установленим у нас засадам власності».

Робітництво

Робітництво України в першій половині XIX ст. було неоднорідним за складом, умовами й оплатою праці. Найманих робітників було ще мало, і працювали вони переважно в містах.

На виробництвах широко використовувалася жіноча та дитяча праця, у тому числі в нічні зміни. Лише в 1845 р. законом було заборонено використовувати працю дітей у нічний час. Робочий день тривав від 12 до 15 годин.

Посилення експлуатації робітників було не тільки через ненормований робочий день, а й за рахунок святкових і вихідних днів, а також впрова-

дження високих норм виробітку. Заробітна плата була низькою, а на підприємствах діяла жорстка система покарань і штрафів.

У першій третині XIX ст. у Російській імперії не існувало державного законодавства, яке б регулювало відносини між власниками підприємств і робітниками. Лише в 1835 р. уряд запровадив «Положення» про забезпечення промисловості найманою робочою силою. Це передбачало укладання договору між роботодавцем і найманим робітником. Але на практиці підприємці майже не дотримувалися домовленості і в будь-який момент могли її розірвати. До того ж угоди укладалися таким чином, що робітник потрапляв до роботодавця в кабальну залежність.

Відсутність охорони праці часто ставала причиною високого травматизму і навіть загибелі працюючих. На підприємствах процвітала антисанітарія, не було безпечних умов праці, медичного забезпечення. Робітники проживали в поганих умовах, а виснажливий робочий день вичерпував їхні сили. Це дуже часто призводило до каліцтв і хвороб. Звільнені з підприємств, працівники не могли знайти іншу роботу і поповнювали лави жебраків.

Українське робітництво, як і селянство, протестувало проти жорстоких утисків влади та власників підприємств. Найпоширенішою формою боротьби за права були скарги урядовцям, розправи над поміщицькою і заводською адміністрацією, руйнування обладнання, втечі з підприємств.

1805 р. вільнонаймані робітники друкарні Києво-Печерської лаври висунули перед адміністрацією вимогу підвищити оплату праці. Отримавши відмову, вони оголосили протест і стали до роботи тільки після того, як роботодавці пішли на поступки.

Опишіть становище і форми протесту найманих робітників.

*Обкладинка книжки
Марка Вовчка «Кармелюк»*

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

- Установіть хронологічну послідовність подій:
 - повстання Чернігівського полку;
 - початок селянського руху під проводом У. Кармелюка;
 - поразка польського повстання;
 - утворення масонської ложі «Любов до істини».
- Які терени охопив селянський рух під проводом У. Кармелюка? Відстежте процес зростання території повстання.
- Назвіть події, з якими пов'язані імена: В. Лукашевич; брати А. і П. Борисови; імператор Микола I.
- Дайте визначення поняття «інвентарна реформа».
- Зробіть порівняльний аналіз масонського і декабристського рухів (лінії порівняння: Коли мав місце? Хто брав участь? Якою була мета руху? Якими були засоби досягнення мети?).

§ 6. ПРОГРАМОВІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства були викладені у «Книзі буття українського народу» (братчики називали цей текст «Законом Божим»), «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та «Записці» до нього, яку написав В. Білозерський. «Українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю із темряви», – писав пізніше Куліш, а в автобіографії додавав: «Християнство та історія слов'ян були їм потрібні для великого подвижництва».

Документи та матеріали

«Книга буття...» – це не теоретичний трактат, а полум'яний історико-політичний маніфест, у якому в поняттях звичного народові релігійного мислення висловлено фактично революційну концепцію визволення від кріпацтва і деспотії та створення федерації слов'янських республік...» – писав дослідник І. Дзюба.

«У свій час це був вираз найпередовіших ідей, хоч іноді і затемнених релігійною фразеологією», – писав учений О. Білецький.

Чи поділяєте ви думки вчених? Доберіть факти, що підтверджують або спростовують ці тези.

1. «Книга буття українського народу»

1. Бог создал світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, ... і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племену даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, ... і віروвали в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.
2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, ... і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю...
3. І покарав людей справедливий Господь потом, війнами, мором і ... неволею.
4. ...Люди, як поробили собі багато богів, то з тим у купі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю...
7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хороба, і нещастя, і незгода.
39. ...Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: ... але урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, ... і недостойні їм робити те, що задумується, а те, що постановлене, і... достоїть їм жити просто і працювати для общества пильно...
71. І поєдналась Україна з Польщею, ... як єдиний люд слав'янський до другого народу слав'янського, нерозділимо і незмісимо, ... як колись поєднуються всі народи слав'янські поміж собою.
72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво... куди кожний пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні...

76. ...І незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.
80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.
95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.
96. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні...
97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде Україну.
99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна...
100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту, і Слав'ян поєднати...
103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.
104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським. Тоді скажуть всі язика, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна...

Програмовий документ – це документ, у якому викладено основні положення діяльності політичної партії, організації або окремого політичного, державного чи суспільного діяча.

Прочитавши витяг із «Книги буття...», поміркуйте над визначенням історичної місії українців. Висловіть своє бачення цієї проблеми. «Таємна організація (Кирило-Мефодіївське товариство) виникла під впливом загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму і демократії», – зауважує дослідник О. Бойко. Як ви вважаєте, на чьому боці братчики? Використовуючи текст, доберіть факти, що підтверджують вашу думку.

2. Статут

- а) Товариство має своїми покровителями святих Кирила і Мефодія; знаком своїм приймає кільце або ікону з іменем та зображенням цих святих;
- б) воно повинно старатися з'єднати всі слов'янські племена і примиряти їхню ворожість і незгоди навіть за сповіданням віри;
- в) кожне плем'я повинно зберігати свою самостійність, мати правління народне, закони і освіту, засновані на християнській вірі, дотримуватися цілковитої рівності між громадянами;
- г) усі разом слов'янські племена будуть управлятися загальним слов'янським Собором, який складається з представників усіх племен;
- д) Товариство заздалегідь старається викоринити рабство і всіляке приниження нижніх класів, поширювати повсюдно ідеї переважно засобами літератури і виховання юнацтва;
- е) усе Товариство і кожний член зобов'язані узгоджувати свої дії з евангельськими правилами любові, покірливості і терпіння, правило ж «Мета освячує засоби» визнати безбожним...

Схарактеризуйте основні положення документа. Поясніть значення вислову «правило... “Мета освячує засоби” визнати безбожним».

У перших рядках пояснювальної «Записки» до статуту Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерський зазначав: «Релігія Христова дала світові новий моральний дух, яким він не був просякнута до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність для всіх і братство народів і нові цілі, які вказані народам для здійснення в них великих ідей людської єдності».

Використовуючи витяг із «Книги буття...», спробуйте пояснити саме таке ставлення братчиків до релігії.

3. Відозва «ДО БРАТІВ-УКРАЇНЦІВ»

Брати українці!

От сю розказу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні із собою поєднатися.
2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту (республіку) і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, іллір[о]-серби і болгари.
3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.
4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года.
5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було ов[с]ї.
6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.
7. До того, щоб віра Христова була основою закону, і общественної справи в цілому союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторін Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно, і нехай кожен думає, як до сього дійти і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і уразуменіє.

Що сказано в документі про історичну перспективу слов'янських народів? У чому проявляються релігійні змістові лінії документа?

Шеф жандармів граф Орлов зазначав у своєму листі до Миколи І: «Братство було не більше як вчене марення трьох молодих людей». Проте вивчення творів Т. Шевченка та документів братства діаметрально змінили думку влади.

Які положення з документів братчиків викликали занепокоєння царської влади? Як ви вважаєте, які з положень цих документів мали історичну перспективу, які були утопічними, а які – обмежені історичним часом? Уявіть себе учасниками Кирило-Мефодіївського братства. Складіть свій варіант програмового документа.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Складіть літопис подій 1820–1840-х років. Дайте історичний коментар щодо події, яка мала непересічне історичне значення.

2. За датами встановіть події з історії козацтва: 1792 р.; 1806–1812 рр.; 1828–1829 рр.; 1832–1864 рр.; 1860-ті роки.

Історичний простір

3. Розгляньте фрагмент історичної карти. Який період історії Наддніпрянщини вона охоплює? Дайте загальну характеристику відображеним на карті історичним подіям і процесам.

Історична постать

4. Розгляньте ілюстрацію. Кого на ній зображено? Хто із зазначених історичних осіб міг бути його однодумцем: Г. Полетика; Д. Бібіков; М. Гулак; Микола І; С. Муравйов-Апостол? Поясніть свій вибір.

Уявіть себе сучасником цього історичного діяча, а також людиною, яка має намір писати мемуари. Про які факти діяльності цієї особи ви насамперед згадали б у своїх спогадах?

5. Визначте, про кого йдеться в наведених цитатах.

А «Одним із перших шанувальників і видавців української народної поезії був нашадок грузинських князів. 1819 р. він опублікував у Петербурзі книжку "Опыт собрания старинных малороссийских песен". У передмові підкреслювалося, що пісні віддзеркалюють геній і дух народу, чистоту й мораль, які притаманні "малоросам"».

Б «Зближення мене із цією людиною дуже сприяло моєму прагненню до вивчення малоросійської народності, – згадував М. Костомаров. – У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало».

На який етап національно-визвольного руху припадала їхня діяльність? Як це було пов'язано з формуванням національної свідомості українців?

Історичні поняття і терміни

6. Доберіть історичні приклади до поняття «масонство».

7. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про українське національне відродження: 1) селянство; 2) інтелігенція; 3) промисловий переворот; 4) автономістська ідея; 5) малороси; 6) великороси; 7) братчики; 8) ментальність; 9) український народ; 10) чумаки; 11) найманий робітник; 12) територія?

Історичні події та процеси

8. Визначте причини та наслідки.

А Утворення Азовського козацького війська

Б Початку промислового перевороту

В Упровадження інвентарної реформи

9. Розгляньте ілюстрації. Про які події та процеси в Наддніпрянській Україні вони свідчать? Установіть хронологічну послідовність зображених подій.

10. У сучасній історичній науковій думці існують різні оцінки діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Ось дві з них:

«Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістського, польського демократичного та російського декабристського в Наддніпрянській Україні».

«Масонський вплив на кирило-мефодіївців простежується вже в назві їхньої організації. На кшталт масонської ложі “З'єднані слов'яни”, яка взяла собі назву “Св. Іоанна”, братчики в Києві називали себе йменням “Св. Кирила та Мефодія”, вбачаючи в ньому символ слов'янського єднання. Єднав кирило-мефодіївців з масонством і наявний у їхній програмі релігійно-містичний елемент. Думається, на світоглядну позицію братчиків певною мірою вплинув традиційний масонський ідеал “свободи, рівності, братерства”, сприйнятий крізь призму тих завдань, які вони ставили перед собою: боротьба проти самодержавства й кріпосництва, за створення союзу вільних і рівноправних слов'янських народів».

Які ще оцінки діяльності братчиків ви визнаєте? Яку з точок зору поділяєте? Поясніть чому.

11. Уявіть, що за умов комп'ютерної гри ви маєте змогу опинитися в Одесі за часів існування порто-франко. Розкажіть про повсякденне життя одесита в першій половині XIX ст.

12. Ви – кріпосний селянин, який викупив себе із кріпацтва і став вільною людиною. Якими будуть ваші подальші дії?

Розділ II

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

§ 7. ПОЛІТИКА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель

У період правління австрійської імператриці *Марії-Терези (1740–1780)* та її сина *Йосифа II (1780–1790)* було здійснено низку реформ у релігійній, культурно-освітній та аграрній сферах.

Документи та матеріали

«...Марія-Тереза та її син Йосиф проводили “модну” тоді серед європейських монархів політику Просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти і всеможливих свобод її підданих», – наголошував історик Я. Грицак.

Поясніть термін «освічений абсолютизм». Хто і в яких країнах проводив подібну політику?

Реформи передбачали: поліпшення матеріального становища підданих імперії, підвищення рівня їхньої освіти з метою перетворення мешканців відсталих і віддалених окраїн імперії на свідомих громадян і платників податків.

В аграрній галузі селяни позбавлялися особистої залежності від поміщиків. Право суду над селянами переходило до державних чиновників. Заборонялося збільшувати поміщицькі землі за рахунок селянських наділів, визначався термін панщини (30 днів на рік).

Документи та матеріали

«Прагнучи звільнити селян від кріпосної залежності, Йосиф II видав низку указів, які значно змінили на краще становище русинського холопства в Галичині: введення інвентарів обмежувало панщину і взагалі економічне свавілля поміщика щодо кріпосного; селянин звільнений був від доменіального суду і підпорядкований спільній державній юрисдикції; вернулися до народної маси деякі важливі особисті права, як, наприклад, право вступати в шлюб без дозволу власника, право придбання у власність і передачі за заповітом земельного майна, право приписки до міських товариств і цехів, право вступати до навчальних закладів нарівні з особами інших станів та ін. Таким чином, якщо русинський холоп і не придбав громадського рівноправ'я, то все-таки в значній мірі звільнявся від влади свого пана-поляка, а така зміна суспільних відносин не могла пройти безслідно», – писала історик О. Єфименко.

Назвіть зміни, що відбулися у становищі селянства.

Церковна реформа мала на меті зрівняти в правах католицьку, протестантську і греко-католицьку церкви; підпорядкувати церкви державі, надати священикам статус державних службовців та ін.

Зміни в освіті зводилися до ліквідації ордену єзуїтів і подолання його впливу в навчальних закладах; відкриття університету у Львові (1784) та семінарій для навчання українського греко-католицького духовенства; організації початкових і середніх шкіл; запровадження навчання рідною мовою в початковій школі.

Укажіть наслідки реформ для західноукраїнських земель.

Документи та матеріали

«Таким чином, галицько-руська народність одним поворотом історичного колеса отримала такі сприятливі умови для свого розвитку, про які ще незадовго перед цим навряд чи сміла й мріяти. Але вона не зуміла ними скористатися.

І не дивно: національна самосвідомість, пригнічена упродовж століть, не могла зміцніти відразу, щоб піднятися на ступінь керівного початку суспільного життя. Так, наприклад, русини не змогли витягти для своєї народності нічого із законів про мову, цей істотний зміст всякої національності.

Для них самих, так само як і для зовнішнього їм середовища, руську мову представляли або у вигляді мови церковнослов'янської – мови богослужбових книг, тобто мертвої, нездатної до розвитку, або ж у вигляді мови простонародної, “холопської мови”, якою було непристойно висловлюватися людині, що прагне до культурного положення, до відокремлення від холопської маси. Польська культура, а разом з нею і польська мова, продовжували залишатися для русинів єдиним провідником освіченості», – зауважувала історик О. Єфименко.

У чому історик вбачає проблему українців?

Основою економіки західноукраїнських земель традиційно залишалося сільське господарство. На селі провідною верствою були дідичі (шляхта), яким селяни-кріпаки віддавали 4/5 прибутку. Селянство сплачувало переважну кількість обов'язкових податків: данина натурою або грошима, пропінація (примусовий продаж горілки селянам поміщиками), церковна десятина, державні податки, шарварки (державна повинність кріпаків щодо будівництва й ремонту шляхів). Сільське господарство мало екстенсивний характер, певних норм панщини не існувало – селяни працювали на пана по 3–5 днів на тиждень.

Основними зерновими культурами на середину XIX ст. залишалися овес і ячмінь, водночас різко зростали обсяги вирощування технічних культур: цукрового буряку, льону, тютюну й, особливо, картоплі. Поширюється використання техніки, сучасних знарядь. На зміну трипільній приходять п'яти- і шестипільна сівозміни. У поміщицьких і заможних селянських господарствах починає використовуватися наймана робоча сила. Землю дедалі частіше купували й продавали. Близько 30 % земельних угідь здавалося в оренду.

Схарактеризуйте стан сільського господарства західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.

Населення Карпат за браком землеробських угідь займалося переважно гірським відгінним скотарством. Таке господарство не можна було інтенсифікувати ані працею, ані капіталом, воно не потребувало ні значного поділу праці, ні великої кількості робітників.

Надлишок вільного часу взимку сприяв заняттям промислами. Серед населення поширювалися відходи: як для збуту промислових виробів, так

Интер'єр гуцульської хати

і для того, щоб найнятися в містах на службу. На території Гуцульщини зросла кількість ремісників, зайнятих ткацтвом. У кожному селі виділялись окремі ткачі й цілі родини, які найкраще виробляли запаски, крайки, ліжники, верети, сукно та ін.

Буковина на час приєднання до Австрії була аграрним краєм, сільське господарство базувалося на архаїчній перелоговій системі землеробства. Міста та містечка залишалися осередками торгівлі, яку вели переважно єврейські та вірменські купці. Найбільшим ярмарковим містечком вважалося Садгора, де з 1820 р. щороку відбувалося 8 ярмарків, щотижня – базар.

Упродовж 1820–1830-х років зросла кількість діличів та купців, які займалися підприємницькою діяльністю; розширилося продуктивне тваринництво, переробка продуктів сільського господарства (гуральництво, виноробство, цукроваріння), засновувалися підприємства гірничодобувної промисловості. Купці перепродували в Австрію та Німеччину худобу, вирощену в Україні.

У 1830–1840-х роках промисловість західноукраїнського регіону залишалася на рівні ремісничо-мануфактурного виробництва. Попит населення на промислові товари значною мірою задовольнявся ввезенням їх із західних провінцій Австрійської імперії. Практично всі підприємства займалися видобутком і первинною обробкою сировини (заготівля лісу, видобуток солі, виробництво поташу, спирту, виплавка заліза). На лісопильнях Буковини в середині 1840-х років у деревообробній промисловості починають використовувати паровий двигун.

Використовуючи підручник, підтвердьте або спростуйте судження про початок промислового перевороту на західноукраїнських землях.

2. Соціальні протести

Упродовж 1810–1825 рр. на західноукраїнських землях розгорнувся рух *опришків*.

У Карпатські гори втікали покривджені селяни (наймити, комірники, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідності. Типовою зброєю опришків були рушниця, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символом відваги й мужності опришків були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали до загону, яка завершувалася словами: «А коли б я не дотримав присяги – хай мене не мине цей топір і ця опришківська зброя на землі і під землею».

У першій половині XIX ст. у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів опришків, ватажками яких були В. Якимюк, Д. Марусяк, Ф. Френюк, І. Вередюк, М. Циган. Найвідомішим серед опришків став загін із 30 осіб під проводом М. Штолюка, що діяв поблизу Вижниці (нині районний центр Чернівецької області).

Розкажіть про рух опришків за планом: 1) На якій території розгортався рух? 2) Хто брав у ньому участь? 3) Як діяли повсталі? Оцініть цю форму соціального протесту.

На відмову селян-кріпаків виконувати панщину уряд вживав репресивних заходів. Так, на придушення селянських заворушень на Сколівщині (1824–1826) австрійський імператор Франц I наказав направити три піхотні роти. 1838 р. за допомогою військової сили розправилися з невдоволеними селянами Буковини й Чортківщини (Східна Галичина).

1831 р. Західною Україною прокотилися «холерні» бунти. Тоді ж закарпатські українці взяли активну участь у повстанні на території Східної Словаччини. 1843 р. почалися сутички селян з поміщиками за спірні ліси й пасовища на території Русько-Довгопільської дільниці (Північна Буковина). Очолили виступ Л. Кобилиця, І. Галиця, С. Степанчук. Каральні війська придушили заворушення в 1844 р.

Назвіть форми селянського опору.

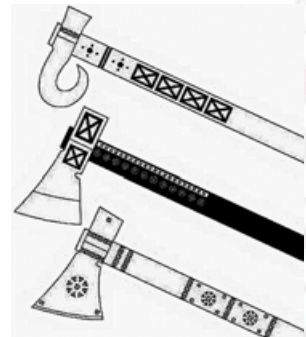
У 1846 р. спалахнув найбільший соціальний протест в Австрійській імперії напередодні революції 1848–1849 рр. Селяни Саноцького, Самбірського, Стрийського, Станіславського округів створювали

Бартка – гостра вузьконоса сокира з маленьким тупим обухом (молоточком), обладнана довгим держаком. Поширена серед мешканців Карпатських гір: гуцулів, бойків, лемків, румунів, угорців.

Опришки – учасники соціальних протестів у Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти в XVI – першій половині XIX ст.

Опришок

Бартки

збройні загони й нападали на поміщицькі садиби. Навесні 1846 р. селяни 150 сіл Східної Галичини відмовилися виконувати панщину. Вони захоплювали поміщицькі землі й ділили їх поміж собою. Тільки ввівши війська в понад 100 населених пунктів, австрійському уряду вдалося придушити повстання. Наляканий сплеском народного гніву, імператор наказав зменшити панщину, скасувати літні допоміжні дні, гужову повинність, розширити права селян у користуванні власними наділами.

Під час революції 1848–1849 рр. у Північній Буковині значного поширення набув селянський рух. Важливу роль у ньому відігравали депутати рейхстагу, обрані від селянських округів. Серед них особливо відзначився Л. Кобилиця.

ПЕРСОНАЛІЇ

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ (1812–1851)

Лук'ян Кобилиця

Керівник селянського руху на Буковині в 1840-х роках. Народився в сім'ї селянина-кріпака. Упродовж 1843–1844 рр. очолив виступ селян 22 громад, які відмовилися відробляти панщину, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття українських шкіл, вільного користування лісами й пасовиськами, зажадали переведення їх на становище державних селян. У березні 1844 р. повстання було придушено, Л. Кобилицю заарештовано і ув'язнено.

Під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії селяни Буковини обрали Л. Кобилицю депутатом

австрійського парламенту. Він виступав за надання політичної автономії Буковині і приєднання її до Галичини, вимагав скасування кріпацтва й передачі селянам землі без викупу. У Відні Кобилиця зазнав певних труднощів. Він був неписьменним, німецької мови не знав, а всі справи в парламенті велися тільки німецькою мовою. Із цього приводу І. Франко пізніше писав: «...у віденському сеймі Кобилиця, простий, неписьменний гуцул, що не знав німецької мови, не міг, очевидно, відігравати ніякої ролі. Він був німим свідком подій, у яких, певно, 90 відсотків не розумів».

У 1848 р. на багатолюдних зборах у Вижниці Л. Кобилиця закликав до повстання. Селянські виступи під його керівництвом тривали до літа 1849 р. і припинилися внаслідок застосування до повстанців військової сили, ув'язнення 10 селянських ватажків, конфіскації майна.

У квітні 1850 р. Кобилицю було знову заарештовано. Після катувань в ув'язненні він тяжко захворів. Був висланий до м. Гури-Гумори (тепер Румунія), де й помер. Повстанська діяльність Л. Кобилиці оспівана в народних піснях.

Які риси характеру У. Кармелюка і Л. Кобилиці, на ваш погляд, зближують їх, роблять представниками однієї епохи?

Документи та матеріали

«За відомостями, які до нас дійшли, депутат рейхстагу Л. Кобилиця своїм місцевим однодумцям прищепив ідею, що домінії (форма земельної власності) припинили діяльність і що він одержав від його величності уповноваження обирати нових вейтів і десятників, які будуть урядувати окремо без всякого втручання домінії. Усі піддані повинні звертатися до дідичів з проханням видати дров у разі потреби з

панських лісів, а якщо дворазове прохання не буде задоволене дідичами, то він вже дасть відповідні вказівки.

Кобилиця в деяких громадах провів нові громадські вибори, а в горах ніби він роз'яснив місцевому населенню, що ліс і полонини належать їм, що тут він і цісар повинні давати розпорядження і що наступного року будуть звільнені всі від податків» – зазначалось в одному з документів.

З'ясуйте, як повстали селяни розглядали питання власності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Співвіднесіть рік зі століттям. 1849 р.: 1) перша половина XIX ст.; 2) друга половина XIX ст.; 3) перша чверть XIX ст.; 4) друга чверть XIX ст.; 5) третя чверть XIX ст.; 6) четверта чверть XIX ст.
2. З'ясуйте, де переважно проживало єврейське та вірменське населення на теренах західноукраїнських земель. Співвіднесіть ці території із сучасним адміністративно-територіальним устроєм України.
3. Йосиф II, Л. Кобилиця. Хто ці історичні постаті? Які події в історії західноукраїнських земель пов'язані з їхніми іменами?
4. Дайте визначення понять: «дідичі», «шарварки».
5. Розкажіть про стан господарства західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, використовуючи слова та словосполучення: «сільське господарство», «купці», «цукроваріння», «екстенсивний характер», «тваринництво», «видобуток солі», «заготівля лісоматеріалів».
6. Оцініть становище українців у складі Австрійської імперії.

§ 8. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. «Будителі» Закарпаття

Початок XIX ст. характеризується піднесенням національно-визвольного руху в Західній Україні. Особливість національного відродження на західноукраїнських землях полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було духовенство.

Документи та матеріали

«Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи і найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не асимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого – являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер», – писав історик Я. Грицак.

Поміркуйте, чому греко-католицьке духовенство стало провісником національного відродження на західноукраїнських землях.

«Будителі» (від чес. *buditeli* – «той, хто пробуджує») – визначні громадські та політичні діячі періоду національно-культурного відродження слов'янських народів Австрійської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Під ім'ям «будителів» в історію Закарпаття увійшли І. Базилович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський та інші. «Будителі» ставили своєю метою пробудження в народі національної свідомості, упровадження рідної мови в освіту, збереження традицій та культури. Вони виступали за дослідження і популяризацію місцевої історії як невід'ємної частини історії всієї України. Відстоювали необхідність участі українців Закарпаття в усіх сферах громадського та суспільно-політичного життя. «Будителі» критикували політику мадяризації та онімечення українців. Їхня діяльність сприяла розширенню зв'язків краю з Галичиною та Наддніпрянщиною, з ідеями загальнослов'янського відродження в Чехії, Словаччині, Польщі, Сербії, Хорватії.

Дайте визначення поняття «будителі».

ПЕРСОНАЛІЇ

ІОАНИКІЙ БАЗИЛОВИЧ (1742–1821)

Іоаникій Базилович

Церковний і громадський діяч, один з перших істориків Закарпатської України. Протягом 38 років був протоігуменом православного Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря. Упорядковуючи монастирську бібліотеку та єпархіальний архів, зацікавився історичним минулим. На основі зібраних документальних джерел написав «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». У своїй праці розглянув історію русинів, їхні обряди, поширення християнства. Значне місце у книжці відведено дослідженню Київської Русі та її взаєминам із Візантією. На основі давньоруських літописів автор охарактеризував основні досягнення у внутрішній і зовнішній політиці монархів Олега, Ігоря, Ольги. Базилович одним з перших порушив питання про те, що українці є автохтонним (від грец. «місцевий»; «корінний») населенням, яке з найдавніших часів проживало на теренах Закарпаття.

МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ (1789–1843)

Церковний діяч, мовознавець, історик. Отримав добру освіту спочатку в Ужгороді, а згодом у Великому Варадині (нині м. Орадя, Румунія) та Відні. Знайомство з відомими славістами В. Копітаром та Й. Добровським, копітка дослідницька праця в бібліотеках Мукачівської єпархії, Відня, Великому Варадині (Румунія), Егера (Угорщина), у герцогстві Лукка (Італія)

*Титульний аркуш
«Грамматики»
М. Лучкай*

стали основою для формування Лучкая як всебічно обдарованої особистості. Підготував книжку «Грамматика слов'яно-руська» (1830), яка є першою на Закарпатті українською граматикою з використанням народної мови та фольклору. Свою працю він завершив прикладами розмовної мови, прислів'ями, народними піснями. Не менш важливе значення має написана латиною його шеститомна «Історія карпатських русинів». У цій праці він доводить автотонність русинського населення Закарпаття, яке заселяло цей край до приходу угорців. Історик зазначав, що за мовою і культурою карпатські русини схожі з українцями за Карпатами.

Олександр Духнович

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ (1803–1865)

Культурно-освітній діяч, письменник, педагог, священник. Народився в с. Тополя на Пряшівщині (нині Словаччина). Закінчив ужгородські гімназію та богословську семінарію. Уся його діяльність була спрямована проти мадяризації Закарпаття. У 1849–1850 рр. закликав до об'єднання Закарпаття з Галичиною. У 1850 р. заснував у Пряшеві «Литературное заведение», яке видавало для народу навчальні та популярні книжки, календарі, заснувало «руський музей». Разом з А. Добрянським домагався запровадження на Закарпатті викладання української мови у школах. Був автором підручників для народних шкіл, творів з педагогіки, філософії, історії. У праці «Истинная история карпатороссов или угорских русинов» доводив автотонність і етнічну спільність русинів по обидва боки Карпат та їхній значний культурний вплив на угорців. Написав понад 100 віршів, один з яких – «Я русин був, есмь і буду» – гімн Закарпаття.

Які факти свідчать про те, що І. Базилович, М. Лучкай та О. Духнович були однодумцями?

2. Товариство галицьких греко-католицьких священників

На початку XIX ст. актуалізується питання розвитку української мови, її захисту, утвердження української національної свідомості. Рушійною силою національно-визвольного руху в Західній Україні стали священники Української греко-католицької церкви, які взялися до видання підручників українською мовою, наукових праць.

За словами І. Франка, «...при руській мові, при руській народності лишалися тільки прості хлопи і вбогі та мало вчені сільські священники. Вищі духовні, єпископи та каноніки (штатний священнослужитель єпархіального кафедрального собору) говорили й писали по-польськи або по-латині».

Документи та матеріали

«Найбільш освіченим і найбільш свідомим Українцем Галицької землі в перших трьох десятиліттях XIX ст. був, безперечно, перемишльський канонік Іван Могильницький», – писав М. Возняк.

ПЕРСОНАЛІЇ

Іван Могильницький

ІВАН МОГИЛЬНИЦЬКИЙ (1778–1831)

Культурний, освітній та церковний діяч, мовознавець, один із провісників національного відродження в Галичині. Закінчив Греко-католицьку духовну семінарію у Львові. Згодом обіймав посади в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії, де значною мірою проявився його організаторський та науково-педагогічний талант. Він зосередився передусім на шкільній справі, опікуючись відкриттям українських шкіл, підготовкою вчителів і навчальних книжок.

1816 р. з ініціативи І. Могильницького та митрополита М. Левицького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація – *Товариство галицьких греко-католицьких священиків*, навколо якого об'єдналося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. У «Статуті», написаному І. Могильницьким, передбачалося відкриття українських шкіл, а також розгортання широкої просвітницької діяльності серед вірян. Планувалося поширення серед селян релігійної та популярної літератури, написаної простою мовою, уживаною в селах. Товариство видало кілька молитовників, букварів.

Документи та матеріали

«Товариству не вдалося розгорнути в належний спосіб своєї діяльності. Проти нього виступили поляки, які не хотіли допустити до духовного й освітнього пробудження українців. Тому вдалися до наклепницьких інтриг, які дійшли до Ватикану. Через два роки товариство припинило своє існування», – зазначає дослідник Т. Замлинський.

За оцінкою І. Франка, це була перша усвідомлена спроба організації інтелігентних сил з виконання завдань народної просвіти, яка сприяла подальшому пошвавленню цієї роботи серед частини галицько-руського духовенства.

З'ясуйте причини утворення Товариства галицьких греко-католицьких священиків.

Зусиллями І. Могильницького було засновано значну кількість народних парафіяльних шкіл. Він підготував і видав для них низку підручників: «Правила школьній», «Наука християнська», «Катехизис малий». Спільно з митрополитом М. Левицьким домагався викладання української мови в школах Галичини. Уклав «Граматику язика словено-руського» (1823), яка вважається першою в Галичині граматику книжної української мови. У передмові до неї спростував поширені на той час помилкові уявлення про українську мову як діалект польської або російської та аргументовано визначив її як одну із східнослов'янських мов, що існували окремо.

У ті часи дуже гострою була проблема нестачі вчительських кадрів. Як правило, учителями були дяки і священики, але їх не вистачало.

Тому І. Могильницький став ініціатором заснування в Перемишлі і першим директором дяко-вчительського інституту, у якому викладав логіку. Інститут утримувався за рахунок добровільних пожертв, серед його благодійників був і І. Могильницький. Заслуги І. Могильницького на освітянській ниві визнала не тільки галицька громадськість, але й офіційні кола Австрії – у 1818 р. імператорським патентом йому було надано шляхетство.

Оцініть діяльність І. Могильницького як провісника національного відродження Галичини.

Справу І. Могильницького продовжив Іван Снігурський (1784–1847) – греко-католицький церковний діяч, філантроп і меценат. Народився в с. Берестянах на Самбірщині в родині священика. Богословську освіту здобув у навчальних закладах Львова та Відня. Упродовж 1818–1847 рр. – перемишльський єпископ. За словами академіка М. Возняка, «...без Могильницького не був би Снігурський тим, ким він став під впливом Могильницького для сучасного нашого культурного руху».

З його ім'ям пов'язана діяльність дяко-вчительського інституту та єпархіальної друкарні, відкриття парафіяльних шкіл та музичної школи, запровадження хорового співу в кафедральній церкві. І. Снігурський бдав про комплектування новими виданнями й утримання єпархіальної бібліотеки. Заохочував людей зі свого оточення вживати в повсякденному житті українську мову. У своєму заповіті передбачив кошти на утримання дяко-вчительського інституту, 50 стипендій для бідних учнів. Заснував фонд для вбогих вдів і сиріт. Ініціативи І. Снігурського сприяли створенню атмосфери високої духовності та формуванню в Перемишлі культурно-освітнього осередку, який започаткував українське національне відродження в Галичині.

Як ви вважаєте, у чому історичне значення діяльності І. Снігурського?

3. «Руська трійця»

«Руська трійця» – громадсько-культурне об'єднання, що сформувалося серед студентської молоді Львівського університету та вихованців Греко-католицької духовної семінарії в 1830-х роках.

Очолювали «Руську трійцю» М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький.

Документи та матеріали

«Три пастилки, що відкривають весну відродження галицько-руської народності, це “руська трійця” – були Шашкевич, Вагилевич і Головацький, причому всі переваги талановитості, а разом з тим ясності і стійкості переконань перебувають на боці Маркіяна Шашкевича. До цих трьох приєдналися ще студенти і священики, і утворився гурток чоловік з двадцяти, що зважилися присвятити свою діяльність відновленню народної мови в її природному праві», – відзначала історик О. Єфіменко.

ПЕРСОНАЛІЇ

Іван Вагилевич

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ
(1811–1866)

Поет, філолог, фольклорист, громадський діяч. Народився на Станіславщині (тепер Івано-Франківська область) у сім'ї священика. Від 1829 р. до кінця життя жив, навчався і працював у Львові: духовна семінарія, університет, бібліотека Оссолінських, міський архів. Займався історичними, етнографічними й археологічними дослідженнями. Писав польською, чеською та українською мовами. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», додавши науковий коментар. З 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, пропагував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі. Під час революції 1848–1849 рр. увійшов до складу Руського собору, редагував його друкований орган «Щоденник руський» (1848). Зазнав переслідувань і відійшов від громадсько-політичного життя.

Маркіян Шашкевич

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ
(1811–1843)

Письменник, етнограф, фольклорист, культурно-громадський діяч. Народився на Львівщині. Походив з родини греко-католицького священика. Навчався у Львівському університеті. За українську діяльність зазнав переслідувань. Від 1838 р. до кінця життя – священик у селах Львівщини. У студентські роки М. Шашкевич був натхненником, організатором і лідером «Руської трійці», ініціатором її починань на засадах романтизму – збирання і популяризації фольклору, створення словника і граматики живої української мови, використання так званого гражданського шрифту замість кириличного, впровадження рідної мови в повсякденний ужиток інтелігенції та церковну проповідь; виступав проти спроб латинізації українського письменства. Був одним із перших перекладачів українською мовою «Слова о полку Ігоревім». Ідеї та діяльність М. Шашкевича сприяли утвердженню національної свідомості багатьох поколінь української інтелігенції.

Яків Головацький

ЯКІВ ГОЛОВАЦЬКИЙ
(1814–1888)

Поет, історик літератури, педагог. Народився на Львівщині в сім'ї священика. Закінчив Львівський університет (1841). Упродовж 1848–1867 рр. був першим професором української мови та літератури цього університету. 1864–1866 рр. – ректор Львівського університету. Під впливом Миколи Погодіна перейшов на москвофільські позиції і 1867 р. переїхав до Російської імперії. Жив у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), де працював у археографічній комісії. Я. Головацький –

автор наукових праць з літератури, історії, етнографії. Найвідоміша праця – «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» в чотирьох книжках (1878).

Порівняйте життєві шляхи діячів «Руської трійці». Що в них спільного, що – відмінного? Чому проблема відродження мови була актуальною на західноукраїнських землях?

У своїй діяльності «Руська трійця» керувалася ідеями романтизму. Діячі прагнули піднести освітній рівень та пробудити національну свідомість галичан для того, аби українці відродилися як нація та стали рівними серед інших вільних і культурних слов'янських народів. Цьому вони присвятили всю свою дослідницьку, видавничу, публіцистичну, а також літературно-художню та перекладацьку діяльність. «Трійчани» «ходили в народ»: записували народні пісні та перекази, слова й вислови, уживані простими людьми.

Яку мету й засоби її досягнення ставили перед собою учасники «Руської трійці»?

Результатом їхньої цілеспрямованої діяльності стали народознавчі праці, серед яких: «Мандрівка по Галицькій і Угорській Русі» Я. Головацького; «Гуцули, мешканці східного Карпатського нагір'я», «Бойки, русько-слов'янський люд в Галичині» І. Вагилевича. У 1840-х роках з'явилися «Граматики» І. Вагилевича та Я. Головацького. Новаторством відзначалися їхні виступи за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників («Читанка» М. Шашкевича).

«Руська трійця» надавала вагомому значенню дослідженню і популяризації історичного минулого українців. Особливу увагу вони звертали на давні традиції політичного життя Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької держави. М. Шашкевич та І. Вагилевич уперше переклали українською мовою «Слово о полку Ігоревім». Найважливішою добою історії України діячі «Руської трійці» вважали часи національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького.

У 1834 р. члени гуртка підготували історико-літературну збірку «Зоря», до якої увійшли біографія Б. Хмельницького з його портретом, оповідання про опришків, народні пісні про Національно-визвольну війну українців 1648–1657 рр. Через волелюбне спрямування збірки цензура заборонила її друк.

Цими самими мотивами був пронизаний альманах «Русалка Дністровая», який, за задумом М. Шашкевича, був покликаний допомогти «воскресити в новій силі Руську славу, руську владсть!». До збірника ввійшли матеріали із «Зорі», додалися нові публіцистичні та наукові твори. У передмові М. Шашкевич зазначав, що розглядає діяльність гуртка як частину громадських, культурно-освітніх і наукових сил Наддніпрянщини. Було висловлено прагнення до єдності західноукраїнських земель з усією Україною.

Підсумком патріотичної діяльності «Руської трійці» стало формулювання головних програмних засад українського національного руху, які 1846 р. були викладені у статті Я. Головацького «Становище русинів у

Галичині». У 1848 р. вони були покладені в основу діяльності Головної руської ради.

Доберіть факти, які свідчать про те, що діяльність учасників угруповання мала різнобічний характер. З'ясуйте історичне значення діяльності «Руської трійці».

Традиції «Руської трійці» продовжив український національний рух під час революції 1848–1849 рр., а згодом – народовський напрям національного руху в Галичині та на Буковині. Діячі «Руської трійці» підтримували тісні особисті контакти і творче співробітництво з ученими Наддніпрянщини О. Бодяньським, М. Максимовичем, І. Срезневським, представниками національних рухів і культур інших слов'янських народів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

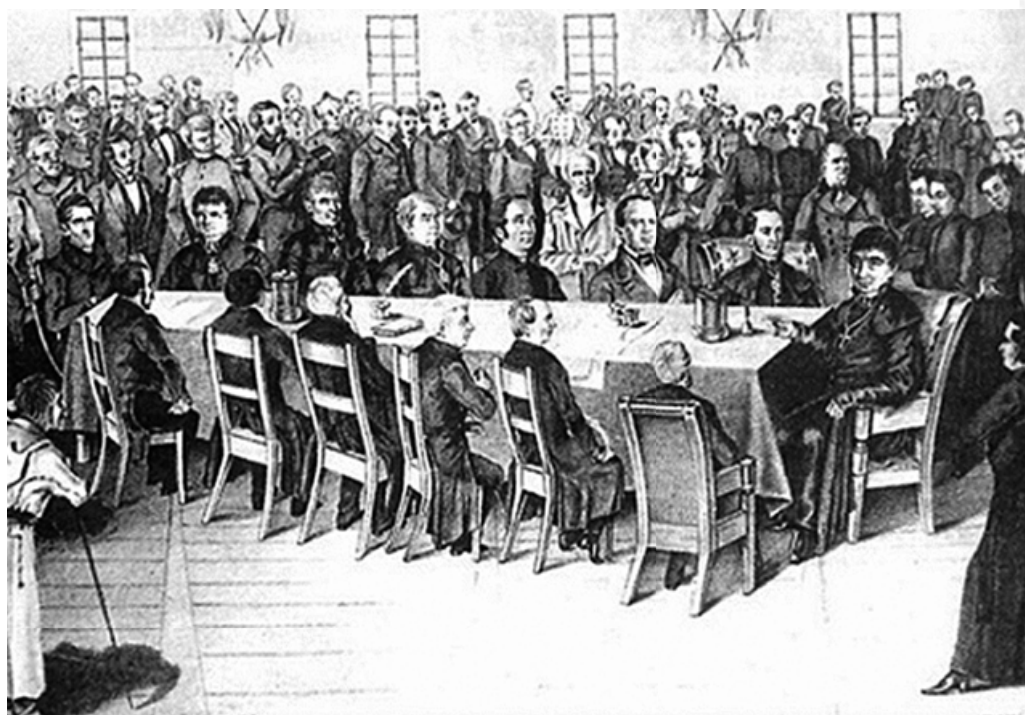
1. Що було раніше: утворення Товариства галицьких греко-католицьких священників у Перемишлі чи «Руської трійці»?
2. Використовуючи карту атласу, укажіть міста, що стали центрами національного руху Галичини. Чому саме з них починається відродження на західноукраїнських землях?
3. «Рушійною силою національно-визвольного руху на західноукраїнських землях стали священники греко-католицької церкви». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
4. Яка з історичних постатей, на ваш погляд, відіграла непересічну роль у національно-культурному процесі на західноукраїнських землях першої третини ХІХ ст.? Свій вибір поясніть.
5. Яка з історичних подій, на ваш погляд, мала виняткове значення в національно-культурному процесі на західноукраїнських землях першої третини ХІХ ст.? Свій вибір поясніть.

§ 9. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

1. Головна руська рада

Головна руська рада (1848–1851) – перша українська політична організація в Галичині. Створена у травні 1848 р. у Львові представниками світської інтелігенції та духовенства під час революції в Австрії для оборони прав українського населення Галичини перед центральним урядом у Відні.

Упродовж 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля революцій, що охопили Францію, Німеччину, Італію та Австрію. Ці революції дістали назву «Весна народів», оскільки основними їх гаслами були національне та соціальне визволення народів, утвердження громадських прав та свобод. Активним учасником революції 1848–1849 рр. було й населення західноукраїнських земель. Завдяки революції українці вперше здобули досвід парламентської діяльності.

Головна руська рада

Документи та матеріали

«Русини скористалися наданим конституцією правом сходок і зборів та влаштували з представників русинської інтелігенції “Руську раду”, яка мала велике значення в розвитку національної самосвідомості», – зауважувала історик О. Єфименко.

Головну руську раду очолили Г. Яхимович і М. Куземський.

ПЕРСОНАЛІЇ

ГРИГОРІЙ ЯХИМОВИЧ (1792–1863)

Григорій Яхимович

Церковний, громадсько-політичний діяч. Навчався у Львівській гімназії. Богословську освіту здобув у Відні. Став одним із провідних діячів українського національного відродження середини XIX ст. Домагався запровадження викладання української мови у школах Галичини. Вимагав від духовенства вживання української мови під час проповідей. З 1860 р. – Львівський митрополит. 1861–1863 рр. – посол до Галицького крайового сейму. Як член верхньої палати австрійського парламенту та імперський радник відстоював права українського населення Галичини.

МИХАЙЛО КУЗЕМСЬКИЙ (1809–1879)

Михайло
Куземський

Церковний і громадсько-політичний діяч. Упродовж 1848–1849 рр. заступник голови, 1849–1851 рр. – фактичний голова Головної руської ради. Один з ініціаторів скликання Собору руських учених (1848), заснування Галицько-руської матиці (був її першим головою), відкриття Народного дому у Львові (1848). За свою велику працю і любов до народу його називали «серцем Галицької Русі». 1859 р. – активний учасник боротьби проти наміру урядових кіл перевести галицьке письменство на латинський алфавіт. Від 1861-го – депутат Галицького крайового сейму.

Які факти життєписів Г. Яхимовича та М. Куземського свідчать про їхню провідну роль в українському національному відродженні Галичини середини ХІХ ст.?

Франц-Йосиф I

Головна руська рада складалася з 30 членів – представників греко-католицького духовенства та інтелігенції. Рада поділялася на відділи політичних прав, фінансів, селянських прав, шкільництва тощо. Їй підпорядковувались «менші» ради. До місцевих рад (близько 50) входило по 3 представники від селян, міщан, шляхти, дяків і 18 представників від інтелігенції (у тому числі – 10 священників).

Програмовим документом організації була відозва до українського народу від 10 травня 1848 р., у якій було заявлено про підтримку всіх поневолених народів Австрії у здобутті своїх національних прав, заклик до демократичних реформ та про єдність усього 15-мільйонного українського народу у складі імперії. Щоб реалізувати свою програму, Головна руська рада зверталася з петиціями до імператора Франца-Йосифа I, парламенту та уряду, вимагаючи поділу Галичини за етнічним принципом (західна – польська і східна – українська); об'єднання українців Східної Галичини, Буковини й Закарпаття в окремі національні автономії. Викладання в школах та видання урядових розпоряджень планувалося вести українською мовою.

Документи та матеріали

«Для свого ділання Рада народна визначає ось такі три точки:

1. Першим нашим завданням буде заховати віру і поставити обряд наш, і права церкви, і священників наших нарівні з правами других обрядів.
2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях вдосконалення языка нашого, запровадженням його в школах нижчих і вищих, виданням письм часових, утримуванням кореспонденцій з письменниками так нашими, як і іншими, до щепу слов'янського належними, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руським і усильним старанням впровадити і... поставити язык наш на рівні з іншими в урядах публічних.

3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби нашого народу і шукати поправи біту нашого на конституційній дорозі, а права наші від усякої напасті і оскорблення стало і сильно хоронити» – зазначалося в документі.

Схарактеризуйте положення документа.

Головна руська рада проголосила галицьких українців частиною українського народу, вимагала скасувати селянські повинності, надати селянам право власності на землю, сприяти розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі, скасувати станову нерівність, поліпшити стан народної освіти та надати українцям право на вільний національний розвиток.

Головна руська рада вживала заходів для створення українського військового формування у вигляді національної гвардії в містах, а на Прикарпатті для боротьби з угорськими загонами – народної самооборони і батальйону гірських стрільців.

19–25 жовтня 1848 р. за ініціативи Головної руської ради було проведено перший з'їзд українських діячів науки, освіти і культури Галичини – *Собор руських учених*. Його мета полягала в об'єднанні наукових, літературних та освітніх сил і визначенні основних напрямків діяльності для підвищення освітнього рівня народу.

Документи та матеріали

«Сей “собор” став рішучо на національним українським ґрунті, відріжняючи українську народність, з одного боку, від польської, з другого – від великоруської, з котрою мішали її різні прихильники книжної “слов'янсько-російської мови”, не вміючи відрізнити від народної української. “Собор” уважав конче потрібним, щоб була установлена одна граматики і одностайний правопис для всього “руського народу в Австрії і Росії” (“русским” далі називали свій український народ і мову)... Домагався, щоб у всяких школах галицьких заведено українську мову... щоб українську частину Галичини відділено від польської, і таке інше», – писав історик В. Сарбей.

Яке значення мав Собор руських учених для розвитку національно-культурного руху на західноукраїнських землях?

У Львові було відкрито культурно-освітню установу *Народний дім*. Щоб підняти національно-культурний рівень народу, передбачалося заснування бібліотек, читалень, музеїв та друкарень.

При Народному домі було організовано культурно-освітнє товариство *Галицько-руська матиця*, завданням якого було піднесення освіти народу, розвиток літератури й мистецтва на західноукраїнських землях. За перші роки діяльності товариство видало близько 80 книжок: підручників, популярних праць з різних галузей знань.

Проаналізуйте діяльність культурно-освітніх установ у Галичині.

2. Перший досвід парламентської діяльності

У червні 1848 р. в Галичині та на Буковині відбулися вибори до рейхстагу (нижньої палати загальноімперського парламенту). На виборах із 100 місць, призначених для Галичини, русини здобули 39, а з 8 місць для

Буковини – 5. Серед буковинських депутатів усі 5 були селянами, серед галицьких – 27 селян і 9 представників греко-католицького духовенства.

Серед тем, що розглядалися на засіданнях парламенту, для українців найважливішими були селянське питання та поділ Галичини на польську та українську частини. Справжньою сенсацією в роботі парламенту стала перша в історії промова українця – селянина І. Капущака, який різко засудив гноблення селян.

Аби продемонструвати підтримку своїх вимог у краї, Головна руська рада збрала 200 тис. підписів за поділ Галичини на дві окремі провінції. Участь русинської делегації в роботі імперського парламенту дала змогу вивести українське питання на новий рівень. Саме відтоді до українців почали ставитися як до народу, котрий заявив про свої права.

У правлячих колах зважували можливість поділу Галичини, обговорювали заходи щодо впровадження української мови в усіх початкових, середніх і вищих навчальних закладах української Галичини, а також звільнення українських селян з-під влади польської шляхти.

Частина українців виступила проти австрійського засилля спільно з поляками. Але більшість почала організовуватися в окремий український табір, користуючись прихильністю австрійської адміністрації в особі галицького намісника Ф. Стадіона-Вертгаузена. Українська громадськість вступила в революцію 1848 р. неорганізованою і роз'єднаною. Тому-то й гасла українців були різними: від вимоги автономії українських етнічних земель, яка об'єднала б Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття, до поміркованих пропозицій у культурно-освітній сфері життя.

19 квітня 1848 р. представники вищого духовенства вручили губернатору петицію на ім'я імператора, у якій містилися демократичні вимоги: запровадження в установах і навчальних закладах Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах духовенства різних конфесій (релігійних об'єднань).

Існували й більш радикальні погляди на українську справу. Першим речником політичної незалежності України став В. Подолинський. У публіцистичному творі «Слово перестороги» він обґрунтував ідею розбудови в Україні демократичної республіки (самостійної або у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими державами). Автор «Слова» обстоював рівноправність і суверенність (право самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи) народів у вирішенні власної долі.

Які питання для українських депутатів були першочерговими під час обговорення у рейхстазі?

3. «Зоря Галицька»

Найбільших успіхів національний рух досяг на культурно-освітній ниві. Було розпочато видання першої газети українською мовою «Зоря Галицька», яка була друкованим органом Головної руської ради. Газета виходила в 1848–1857 рр. у Львові на кошти Ставропігійського інституту та греко-католицького духовенства. У першому номері було надруковано відозву, у якій висловлювалися ідеї окремішності та єдності українського

народу, наголошувалося на завданнях розвитку мови, освіти та захисті прав українців.

Які завдання ставив перед собою часопис «Зоря Галицька»?

Газета містила численні матеріали про діяльність Головної руської ради, друкувала її статут, відозви, звернення до сейму й міністерств, статті про суспільно-політичні та народомовні питання.

«Зоря Галицька» згуртувала навколо себе політичних діячів, науковців та літераторів. Тут друкувалися твори Я. Головацького, Г. Яхимовича, Й. Лозинського, В. Шашкевича, О. Духновича, М. Устияновича та інших. Упродовж десяти років «Зоря Галицька» була провідним часописом для українців Австрійської імперії, сприяла становленню української мови та культури й стала поштовхом для розвитку преси в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Іван Франко підкреслював, що «Зоря Галицька» стала «першою руською політичною часописом». Від 1851 р. газета перейшла на московфільські позиції та друкувалась на «язичії».

Перший номер газети «Зоря Галицька». 15 травня 1848 р.

Документи та матеріали

«Язичіє – назва мови, якою користувалися московфіли на західноукраїнських землях (Галичини, Буковини, Закарпаття) у другій половині XIX – на початку XX ст., відстоюючи тезу національно-культурної і мовної єдності українців і росіян. Основу язичія становила церковнослов'янська мова в суміші з елементами російської, але з домішкою українізмів і полонізмів та з українською вимовою», – наголошує історик Ф. Стеблій.

Від 1853 р. «Зоря Галицька» перетворилася на літературний журнал, а 1857 р. перестала виходити через фінансові труднощі.

У чому полягало історичне значення часопису «Зоря Галицька»?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше: утворення Головної руської ради чи «Руської трійці»?
2. Яке місто західноукраїнських земель стало центром національного руху під час революційних подій в Австрійській імперії? Назвіть інституції, що були створені в цьому місті.
3. Г. Яхимович та І. Могильницький. Хто ці історичні особи? Які події історії українських земель пов'язані з їхніми іменами?
4. Дайте визначення поняття «Головна руська рада».
5. Оцініть національно-культурний розвиток на західноукраїнських землях у середині XIX ст.

§ 10. «РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ» – ПЕРШИЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ АЛЬМАНАХ НАРОДНОЮ МОВОЮ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

Документи та матеріали

«Вона запалила вогонь, що загасити не можна, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти», – писав Я. Головацький.

Члени «Руської трійці» були захоплені ідеєю творення літератури в наддністрянському краї народною мовою. М. Шашкевич переконував друзів: «Коли не можна друкувати руської книжки у Львові, то повеземо її до Відня, а коли й там не пустять на світ божий, то лишається іще свобідна Угорщина». У цей час Я. Головацький перебував у Пештському університеті, де налагодив дружні контакти із діячами слов'янського відродження, зокрема зі словаком Яном Колларом, хорватом Франьом Курелацем, словаком Карлом Кузмані, але особливо – із сербським видавцем Теодором Павловичем.

У Пешті Головацький домовився про видання української книжки. Гуртківці впорядкували альманах «Русалка Дністровая». Основну суму для друку дав директор головної школи в Коломиї, палкий поборник літературного відродження в Західній Україні Микола Верещинський, про якого із вдячністю згадував у передмові Шашкевич, решту – 20 дукатів – сам М. Шашкевич, позичивши їх у священика І. Авдиковського.

4 вересня 1836 р. Головацький надіслав рукопис альманаху Г. Петровичу, а 6 жовтня угорський цензор Надь дозволив його публікувати. Так 1837 р. в Будимі побачила світ «Русалка Дністровая», книжка, якій судилося відкрити нову епоху в національно-культурному житті Західної України. Це був фольклорно-літературний альманах, перша книжка народною мовою на теренах південно-східної України, написана українським алфавітом.

За яких обставин гуртківцям вдалося видати альманах?

Альманах «Русалка Дністровая» складається із чотирьох розділів: «Пісні народні», «Складання», «Переводи», «Старина».

Перший розділ «Пісні народні» відкривається висловом Я. Коллара «Пісні народні є найбільш певна основа освіти, живої ученості, підпора народності, щит і окраса мови». Словами діяча чеського відродження впорядники підкреслювали актуальність народної пісні в духовному бутті нації.

Як редактор альманаху Шашкевич дуже ретельно вибрав 50 пісень з колекції записів, які, на його погляд, найповніше розкривають мужню і поетичну душу його народу. Серед них переважають історично-побутові пісні, дійовою особою яких є козак.

Зокрема, було опубліковано таку знамениту пісню, як «Ой Морозе, Морозине, преславний козаче» (запис Я. Головацького), та вперше оприлюднено пісню «Гей, похід гай зелененький ходить Довбуш молоденький».

У розділі «Складання» було надруковано десять художніх творів членів «Руської трійці». Сім належать М. Шашкевичу: «Згадка», «Погоня», «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», «Сумрак вечірній», новела «Олена». Я. Головацький опублікував поезію «Два віночки», І. Вагилевич – балади «Мадей», «Жулин і Калина». Саме ці твори заклали основи нової української літератури в Західній Україні. Вони були пройняті романтичними ідеалами, народністю та гуманізмом.

Документи та матеріали

За словами І. Франка, це був своєрідний протест – «ввести в літературну бесіду і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком», протест проти церковної традиції, яка нав'язувала письменникам сам предмет літератури, диктувала, яких тем та образів можна торкатися, а яких – ні, «згори назначувала спосіб і дух їх оброблення», саму мову, засуджуючи «все писане не по-церковному і не церковним правописом».

Була новою і тематика цих творів, незвична для попередників «Руської трійці», – ліричні захоплення, поривання душі до вищого ідеалу та подвигу, протест проти національного й соціального гніту народу, нові жанрові форми.

Як ви гадаєте, що нового принесли діячі «Руської трійці» в українську літературу?

Важливим був розділ «Переклади», де були подані переклади сербських народних пісень, які зробили М. Шашкевич та Я. Головацький. М. Шашкевич додав і уривки свого перекладу «Краледворського рукопису» із чеської мови.

Переклади мали на меті кілька завдань. Вони знайомили читача із сербським фольклором, а сам переклад творів народною мовою мав переконати широкі кола в життєспроможності руської мови для вираження найрізноманітніших сфер духовного буття народу.

Яке місце, на думку М. Шашкевича, займають літературні переклади у процесі формування національної свідомості?

Розділ «Старина» також відповідав романтичним поглядам гуртківців, які трактували минуле України як вік героїзму, волелюбності та неоціненне джерело для наслідування. Цей розділ мав показати читачам, якою глибоко древньою є історія країни.

У передмові Шашкевич подав романтичну концепцію історії українців та її джерел. На його переконання, минуле – основа для пізнання душі народу, його історичного поступу в майбутнє. Він закликав зберігати та збирати історичні пам'ятки, бо для нього старовина – то «дзеркало, як вода, чисте, в котрім незмущенне являється лице століть».

У цьому розділі М. Шашкевич порушив кілька проблем. Зокрема, він визначив програму діяльності інтелігенції в розбудові національної культури. На його думку, вивчення історії, фольклору, етнографії, рідної мови сприятиме національному відродженню і патріотичному вихованню молоді.

Чому в процесі формування національної свідомості важливе місце займає історична пам'ять?

У розділі «Старина» М. Шашкевич надрукував рецензію на збірник «Руское весіле» (1835) Й. Лозинського, яка мала принципове значення. Він підтримав Й. Лозинського як збирача фольклорних творів і їх видавця. Однак ця збірка була надрукована латинкою (абетцадлом), що викликало протест М. Шашкевича. «Найбільшою обманю, ба неспрощеним гріхом в сем ділі є, що писатель, відвергши азбуку питомо руську, прийняв букви лаяцкіі, котрі ціло не пристають к нашому языкові». У цьому рецензент побачив серйозний прояв асиміляторства, зазіхання на історичні права українського народу та самотутній розвиток його культури.

Прокоментуйте основні положення рецензії М. Шашкевича на збірку Й. Лозинського «Руское весіле».

Влада розправилася з альманахом, заборонивши його. До читачів дійшло лише 200 примірників, 800 пролежали в підвалі до революції 1848 р., яка скасувала цю заборону.

Як ви вважаєте, чому було заборонено альманах «Русалка Дністровая»?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

А Початок діяльності гуртка «Руська трійця»

Б Вихід першого номера газети «Зоря Галицька»

В Утворення Головної руської ради

Г Вихід друком букваря О. Духновича

Д Утворення «Товариства галицьких греко-католицьких священиків» у Перемишлі

Історичний простір

2. У переліку губерній Наддніпрянської України вкажіть ті, які безпосередньо межували із західноукраїнськими землями.

А Харківська

Б Катеринославська

В Волинська

Г Київська

Д Подільська

Історична постать

3. Назвіть історичного діяча.

«Поет, філолог, фольклорист, громадський діяч. Народився на Станіславщині. Один з організаторів “Руської трійці”. Від 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, пропагував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі».

4. Розгляньте ілюстрацію.

А Кого на ній зображено?

Б Що пов'яже цю історичну особу з художником І. Трушем?

В Як ви вважаєте, хто з представників освіченої еліти Наддніпрянської України першої третини XIX ст. міг бути його однодумцем?

5. Чи міг бути М. Лучкай

А Сучасником декабристського руху

Б Учасником «Руської трійці»

В Греко-католицьким священиком?

6. Яка з історичних осіб, на ваш погляд, відіграла непересічну роль у національно-культурному процесі на західноукраїнських землях першої третини XIX ст.? Свій вибір поясніть.

Історичні поняття і терміни

7. Національне відродження на українських землях розглядається як два напрями – ідентичні за змістом, одночасні за хронологічними межами, але розмежовані територіально. Доберіть факти, що розкривають зміст цього твердження.

8. Визначте основні ознаки першого етапу національно-культурного відродження на західноукраїнських землях.

Історичні події та процеси

9. Уявіть себе освіченим русином західноукраїнських земель середини XIX ст. Ви ознайомились із фрагментом статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині». *«Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і виділяють посередньо і, можливо, несвідомо кожний рух, який міг би розбудити сплячих»,* – писав Я. Головацький.

Назвіть твердження, з якими ви згодні. Чи актуальними є висновки Я. Головацького?

10. Ви – учасник телевізійних дебатів з науковою проблемою «Соціальні протести на українських землях у першій половині XIX ст.». На основі яких подій ви побудували б свій виступ? На які риси ватажків селянських виступів ви звернули б увагу?

11. Уявіть: ви – депутат рейхстагу від Галичини (чи Буковини). Складіть програму своєї депутатської діяльності (оберіть самі, представником якої соціальної верстви ви є).

12. Яка з історичних подій, на ваш погляд, мала виняткове значення в національно-культурному процесі на українських землях першої третини XIX ст.? Свій вибір поясніть.

Розділ III

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

§ 11. РОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ

1. Освіта. Відкриття університетів

У першій половині ХІХ ст. за Олександра І було проведено реформи в системі освіти – утворено Міністерство народної освіти, затверджено «Правила народної освіти» та статuti навчальних закладів. У Росії, а отже, й у Наддніпрянській Україні, існували чотири «розряди» навчальних закладів: для початкової освіти – *парафіяльні школи* (для «найнижчих станів») і *повітові училища* (для дітей дворян, духовенства, купців, чиновників, заможних ремісників та інших міщан); для середньої освіти – спеціальні навчальні заклади та *гімназії*; для вищої освіти – *лицеї*, *вищі гімназії* та *університети*. Крім шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти, існували навчальні заклади, що належали міністерствам державного майна, військовому (офіцерські кадетські корпуси в Києві та Полтаві), морському (артилерійське та штурманське училища в Миколаєві), гірничому та внутрішніх справ. Російський уряд підтримував становий характер освіти. Про занедбаний стан освіти свідчили брак фінансів, учительських кадрів, підручників, навчального обладнання, шкільних приміщень.

У початкових школах навчали читання, письма, лічби та Закону Божого (основи православ'я). Навчання тривало від 4 місяців до 1 року. У повітових училищах викладали російську мову, географію, історію, арифметику, геометрію, фізику, природознавство, малю-

*Парафіяльна школа
у Пригарівці. 1874 р.*

вання і Закон Божий (термін навчання – 3 роки). Діти дворян навчалися, як правило, удома – для них наймали вчителів.

У Галичині початкова освітня школа стала зняряддям денаціоналізації і латинізації українців. Від 1792 р. греко-католицьким священникам заборонили викладати у школах Закон Божий, а нагляд за навчанням доручили римо-католицькому духовенству. Завдяки зусиллям митрополита М. Левицького та єпископа І. Снігурського вдалося перевести навчання з польської на українську мову в тих школах, де переважали українці.

На Буковині викладання здійснювалося німецькою та румунською мовами. З 1816 р. школи перейшли під нагляд римо-католицької консисторії (орган церковного управління) у Львові, що нав'язала як обов'язкову ще й польську мову. Українці неохоче посилали дітей до іншомовних навчальних закладів, тому кількість народних шкіл зменшувалася.

У 1847–1849 рр. у Східній Галичині й на Закарпатті започатковувалися *недільні школи* – «читальні для дорослих», де вивчали географію, математику, українську мову й літературу. У Галичині таких шкіл налічувалося 60, на Закарпатті – 9.

1804 р. в Чернігові було відкрито перше в Україні *ремісниче училище*. Пізніше в Полтаві та Херсоні відкрили училища для підготовки службовців державних установ. Початок спеціальної, агрономічної, зоотехнічної, ветеринарної освіти в Україні поклато Харківське землеробське училище. 1807 р. при Волинській гімназії в Кременці відкрито єдине в Україні трирічне землемірне училище, в Одесі – садівниче.

Розвиток господарства зумовлював появу професійних шкіл виноробства, садівництва, бджільництва, ветеринарії, рільництва. Школи садівництва створено в Катеринославі, Полтаві, при Одеському ботанічному

Київський університет св. Володимира. Поштівка другої половини XIX ст.

саду. У 1828 р. П. Прокопович створив у с. Пальчики Конотопського повіту на Чернігівщині єдину в Російській імперії школу бджільництва. Засновник школи винайшов перший у світі рамковий вулик, який дозволив різко підвищити продуктивність промислу. При Нікітському ботанічному саду в Криму існувало Магарацьке училище виноробства.

У великих містах України діяло кілька фельдшерських шкіл. Професійних моряків і суднобудівників готувало Херсонське училище торговельного мореплавства.

Поряд з державними навчальними закладами розвивалася мережа приватних пансіонів, які готували дітей із заможних родин до вступу до гімназій, ліцеїв, військових училищ, університетів. Приватні школи створювались окремо для хлопців та дівчат.

На початку XIX ст. в Україні з'явилися нові типи навчальних закладів – гімназії (19 у найбільших містах України), ліцеї та університети (перший було відкрито в Харкові в 1805 р., Київський університет св. Володимира – у 1834 р.). У гімназії спочатку навчалися 4, пізніше – 7 років. Вивчали російську мову, статистику, географію, історію, право. Випускник гімназії мав право йти на державну службу або вступати до університету. Поряд з гімназіями середню освіту давали приватні пансіони для дітей дворян.

У ліцеях навчалися 9–10 років, в університетах – до 5 років. Вищу освіту давали привілейовані навчальні заклади, що поєднували гімназичний та університетський курси (Волинський ліцей у Кременці (1805), а також Гімназія вищих наук у Ніжині (1820); Рішельєвський ліцей в Одесі прийняв перших слухачів у 1817 р., а на його базі трохи згодом постав славетний Новоросійський університет). Волинський ліцей уряд закрит після польського повстання 1830–1831 рр.

Василь Каразін

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАСИЛЬ КАРАЗІН (1773–1842)

Освітній і громадський діяч, учений, винахідник. Народився в с. Кручик на Харківщині. Навчався в харківському пансіоні та Гірничому корпусі в Санкт-Петербурзі. Після приходу до влади імператора Олександра I деякий час входив до його найближчого оточення. За ініціативи В. Каразіна було створено Філотехнічне товариство (1811–1818) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості. За критику існуючого ладу був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Після звільнення жив під наглядом поліції у своєму маєтку. В. Каразін зробив численні відкриття в галузі техніки, хімії, агрономії, селекції. Сучасники називали його «українським Ломоносовим».

Як ви вважаєте, чи був В. Каразін послідовником доби Просвітництва?

У вищих навчальних закладах готували фахівців різних спеціальностей. Так, у Харківському університеті навчання проводилося на

*Рішельєвський ліцей. Одеса.
Сучасний вигляд*

*Київський інститут шляхетних
дівчат. Сучасний вигляд*

історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному факультетах. Рішельєвський ліцей мав чотири відділи: фізико-математичний, камеральний (археологічний), юридичний і загальних предметів. З 1823 по 1855 р. при ньому діяв Інститут східних мов (арабської, турецької, перської), у якому готували перекладачів для військових і адміністративних установ. Ніжинську гімназію вищих наук 1832 р. перетворено на математичний, а 1840 р. – на юридичний ліцей. Протягом 1820–1860 рр. у ньому навчалось 588 осіб, зокрема письменники М. Гоголь та Є. Гребінка.

Після революції 1848–1849 рр. у Європі російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи зробити середню освіту доступною лише для заможної верхівки суспільства. З тих самих причин замість філософії впроваджувалося розширене вивчення класичних мов (давньогрецької і латинської).

Існували середні навчальні заклади для окремих станів. Діти священнослужителів, як правило, навчалися в чотирирічних духовних училищах, після чого вступали до духовних семінарій. Для синів з офіцерських родин існували кадетські корпуси з 7-річним терміном навчання. Жінки могли здобути середню освіту в інститутах шляхетних дівчат. Лише в 1860 р. у Києві з'явилася перша в Україні жіноча гімназія.

*Гімназія в м. Коломиї
у Галичині.
Сучасний вигляд*

У Галичині діяли школи-гімназії з 6-річним курсом навчання. 1849 р. гімназії перейшли на 8-річний курс, створено було також реальні школи.

На Буковині перші середні навчальні заклади – «нормальні школи» – виникли в Чернівцях і Сучаві наприкінці XVIII ст. У 1808 р. в Чернівцях засновано гімназію, а 1827 р. – Богословський інститут. 1828 р. клерикальні школи (навчальні заклади, що діяли під опікою церкви) перетворено на семінарії, де викладання предметів велось українською та румунською мовами. Семінарії готували вчителів.

На Закарпатті в першій половині XIX ст. діяла гімназія в Ужгороді. У 1850-х роках на Закарпатті налічувалося вже 9 гімназій (переважно католицьких), де українці становили не більше 20 % учнів.

На західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії вищу освіту давав найстаріший в Україні Львівський університет. В університеті діяли 4 факультети: філософський, теологічний (богословський), юридичний та медичний. На початку 1840-х років тут навчалося 1184 студенти, з них 400 українців. Лише на теологічний факультет українці могли вступати безкоштовно, доступ на інші був ускладнений. 1805 р. австрійський уряд перевів університет зі Львова до Кракова. Натомість у Львові створено ліцей з філософським, хірургічним, юридичним і теологічним відділами. Оскільки програми ліцею не задовольняли вимог вищої освіти, 1817 р. університет у Львові відновили.

З 1817 р. у Львові працювали реальна (торговельна) і з 1844 р. – технічна академії. Більшість навчальних предметів викладалися польською, німецькою і латинською мовами. 1817 р. у Львові польський учений-просвітник, бібліограф, історик, літературознавець Ю. Оссолінський заснував науково-дослідний інститут «Оссолінеум» (Львівський інститут Оссолінських). Основу інституту становили бібліотека й музей рідкісних колекцій пам'яток історії, культури та мистецтва. Тут зберігалися книги з філософії, історії, літератури, права, колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюр, скульптур. У XIX ст. фонди бібліотеки налічували 27 тис. цінних книг, 715 рукописів, 133 географічні карти, понад 2 тис. гравюр.

У Чернівецькому ліцеї на богословському факультеті готували священнослужителів.

*Львівський «Оссолінеум».
Сучасний вигляд*

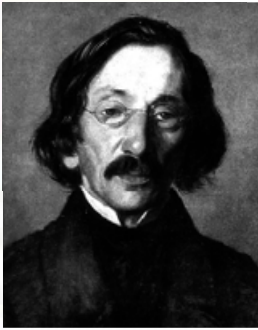
2. Наука. Видатні вчені

Розвиток господарства дав поштовх науковим дослідженням. Особливо інтенсивно вони велися в галузі природничих і точних наук, оскільки їх результати мали застосування на практиці. Для допомоги сільському господарству щодо прогнозування погодних змін, посух на Харківщині (с. Кручик) та в Миколаєві з ініціативи засновника Харківського університету В. Каразіна було створено перші метеорологічні станції. Багаторічні систематичні спостереження дали змогу розробити прогнозну карту погоди у Слобідській та Південній Україні. Складена професором Харківського університету Н. Борисяком гідрогеологічна карта Харківщини прислужилася справі налагодження водопостачання міст.

Значення лісів України для господарства й екологічної рівноваги обґрунтував у своїх працях професор Харківського університету В. Черняєв. Науково-дослідна робота проводилася в ботанічних садах Києва,

Кременця, Одеси, Харкова. У 1812 р. поблизу Ялти закладено Нікітський ботанічний сад, який став одним із центрів розвитку агрономії, ботаніки й садівництва. Перший ректор Київського університету М. Максимович є автором двотомної праці «Основи ботаніки».

ПЕРСОНАЛІЇ

*Михайло
Максимович*

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ (1804–1873)

Природознавець, історик, фольклорист, літературознавець, громадський діяч. Перший ректор Київського університету св. Володимира. Народився на Черкащині. Освіту здобув у Новгород-Сіверській гімназії та Московському університеті. Один з основоположників вітчизняної ботаніки та фольклористики. Перший історик стародавнього Києва. Автор віршованих перекладів «Слова о полку Ігоревім» і біблійних псалмів. Професор Московського університету (1833), член-кореспондент Імператорської академії наук (Санкт-Петербург, 1871). Як учений, громадський діяч, педагог і просвітителів він був одним з подвижників боротьби за культурний розвиток українського народу. «Бався, радій, душе людська, для того людина тяжко працює, щоб жити, а це значить – веселитися, радіти світом, а не страждати в горі...» – писав М. Максимович.

Вагомими здобутками позначені медичні дослідження, наукові розробки професорів П. Шумлянського, І. Конигіна, Н. Єллінського (автора двотомного підручника з хірургії), О. Вальтера (автора «Курсу анатомії людського тіла»), В. Караваєва (основоположника вітчизняної офтальмології), які впроваджувалися в медичну практику і сприяли охороні здоров'я населення України.

У галузі математики найпомітніші праці створили член Імператорської академії наук приятель Т. Шевченка М. Остроградський та професор Харківського університету Т. Осиповський (його «Курс математики» протягом тривалого часу використовувався як підручник у вищих навчальних закладах).

ПЕРСОНАЛІЇ

*Михайло
Остроградський*

МИХАЙЛО ОСТРОГРАДСЬКИЙ (1801–1861)

Математик, механік, педагог. Народився на Полтавщині. Навчався в Харківському університеті, удосконалював математичну освіту у Франції. Опублікував у французьких математичних виданнях перші свої праці. Від 1828 р. працював у навчальних закладах Санкт-Петербурга. Праці М. Остроградського присвячені аналітичній механіці, гідромеханіці, теорії пружності, небесній механіці, математичній фізиці, математичному аналізу і теорії диференціальних рівнянь. Розвинув теорію хвиль на поверхні важкої ідеальної рідини (1826). Досліджував малі коливання пружних тіл (1829–1832). М. Остроградського було обрано іноземним

членом Паризької, Туринської, Римської та Американської академій наук. Учений був багатирської статури і після втрати ока від загоряння фосфорного сірника мав досить грізний вигляд. Володіючи веселим характером і гострим розумом, читав лекції так, що його колишні студенти навіть через 40–50 років згадували виступи свого викладача із захопленням. Українець за національністю, Остроградський любив прикрашати свою мову українськими словами, приказками та прислів'ями. Надавав допомогу Т. Шевченку, який зупинявся в його петербурзькій квартирі в 1858 р. по дорозі із заслання. Літні канікули проводив на Полтавщині. Характеризуючи науковий доробок видатного математика, твореця аеродинаміки М. Жуковський зазначав: «У творах Остроградського нас приваблює загальність аналізу, головна думка, така ж широка, як простір його рідних полів».

Першою спробою наукового дослідження історії України можна вважати чотиритомну працю історика Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» (1822) та п'ятитомну «Історію Малоросії» М. Маркевича (1842–1843). М. Маркевич досліджував також історію України XVII–XVIII ст. Він автор історичних праць «Мазепа», «Гетьманство Барабаша» та «Про козаків». Його перу належить нестаріюча надзвичайно цікава праця «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян».

Грунтовним дослідженням минулого українського козацтва є тритомна «Історія Нової Січі» А. Скальковського (1841). У тритомній «Історії давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицького (1852–1855) розкривається одна з найцікавіших сторінок ранньофеодальної доби Західної України. Багатомісячній історії «матері городів руських» присвячені книжки М. Берлинського «Короткий опис Києва» (1820) та М. Закревського «Опис Києва» (1868).

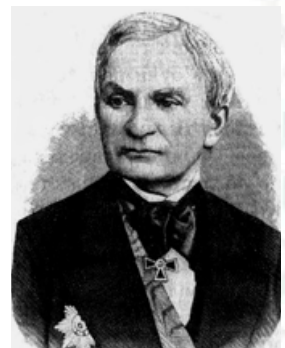
У працях М. Максимовича «Звідки пішла руська земля...», «Історія стародавньої руської словесності», «Початки руської філології», «Про походження варягів-русів» обґрунтовувалася думка про спільне походження українського, російського та білоруського народів. М. Максимович відкидав норманську теорію походження держави на Русі, згідно з якою саме варяги створювали перше східнослов'янське державне об'єднання.

*Дмитро
Бантиш-Каменський*

Микола Маркевич

*Аполлон
Скальковський*

З ім'ям професора Київського та Петербурзького університетів, одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова пов'язаний перехід до дійсно наукових засад відтворення подій вітчизняної історії. Автор багатьох праць, найвідоміші з яких «Богдан Хмельницький», «Останні роки Речі Посполитої», «Мазепа» та інші (разом вони склали 21 том історичних досліджень), М. Костомаров відстоював самобутність українського народу і його культури.

3. Культурно-освітні товариства

У першій половині XIX ст. в Україні з'являються установи, що координують краєзнавчі, історичні, археологічні дослідження. 1835 р. засновано *Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей*. Він здійснював нагляд за розкопками, брав під охорону історико-археологічні пам'ятки Києва: залишки Золотих воріт, церкви Святої Ірини, розпочав організацію Музею старожитностей при Київському університеті. У 1845 р. з ліквідацією комітету його повноваження перебрала на себе *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів*. Комісія, до роботи в якій було залучено М. Костомарова, М. Максимовича, М. Івашкевича, О. Лазаревського, упродовж 1845–1859 рр. підготувала чотири томи документів («Пам'яток»), а пізніше – багатотомний «Архів Південно-Західної Росії». У роботі комісії як художник брав участь Т. Шевченко.

1839 р. розпочало діяльність Одеське товариство історії та старожитностей. У ньому працювали вчені Д. Княжевич, М. Мурзакевич, А. Скальковський, а також відомі діячі визвольного руху слов'янських народів і науковці – В. Ганка, В. Караджич, Л. Гай, Я. Коллар. Товариство видавало свої «Записки» та підтримувало стосунки з науковими центрами багатьох європейських країн.

Провідні вчені створювали наукові центри за власні кошти, яких часто густо бракувало. Так, В. Каразін заснував Філотехнічне товариство, діяльність якого охоплювала Слобожанщину, Південну Україну. Розробки членів товариства впроваджувались у винокурній та солеварній галузях промисловості. Не одержуючи фінансової підтримки уряду, товариство припинило діяльність. Упродовж 1812–1820 рр. плідно працювало Товариство наук при Харківському університеті. Результати наукових досліджень публікувались у «Працях Харківського вченого товариства».

1828 р. в Одесі засновано Товариство сільського господарства Південної Росії, яке від 1841 р. видавало свої «Записки». Дійсними членами товариства обиралися не лише вчені, але й помічники та чиновники Новоросійської губернії та Бессарабії, а також іноземці, відомі своїм внеском у розвиток агрономії, лісівництва, ветеринарії, ґрунтознавства. Започатковане 1840 р. Товариство київських лікарів спрямовувало зусилля на поглиблення досліджень у галузі медицини.

Наукову цінність мали зібрані губернськими та головними статистичними комітетами в Одесі, Полтаві та Києві матеріали, які узагальнювали стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, освіти.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть послідовність подій:
 - а) відкриття Харківського університету;
 - б) заснування Нікітського ботанічного саду;
 - в) заснування Товариства кївських лікарів;
 - г) відкриття Київського університету св. Володимира.
2. Окресліть центри розвитку освіти на Закарпатті та Буковині.
3. Поясніть значення понять: «гімназія», «університет».
4. Чому освіта мала становий характер?
5. Оцініть розвиток науки в першій половині XIX ст.

§ 12. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. «Енеїда» І. Котляревського та формування нової української літератури

Наріжний камінь у розбудову української літератури заклав І. Котляревський. Видана 1798 р. «Енеїда» написана народною мовою. Поема несе в собі ідею гуманізму, патріотизму, пронизана чудовим гумором. І. Котляревський збагатив жанрову палітру української літератури, плідно працюючи в публіцистиці, прозі, драматургії. Його п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» стали класикою і донині не сходять зі сцен театрів.

Підвалини української літератури в Наддніпрянській Україні заклали письменники П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, А. Метлинський (Могила), на західноукраїнських землях – М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич. Близький до «Руської трійці» галицький громадський діяч і письменник М. Устиянович оспівував визвольну боротьбу українського народу («Піснь про опришків», «Хлібороб»). Автор поетичних та публіцистичних творів («Пісні простонароднії» та ін.) О. Духнович створив у Пряшеві літературне товариство.

1

2

1. Титульний аркуш першого видання «Енеїди». СПб., 1798 р.

2. Титульний аркуш «Енеїди» з ілюстраціями А. Базилевича. К., 1989 р.

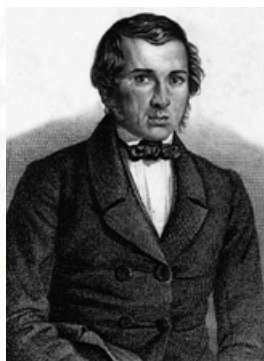
ПЕРСОНАЛІЇ

Григорій
Квітка-Оснoв'яненко

ГРИГОРІЙ КВИТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

Письменник, культурно-громадський діяч. Народився на Харківщині. Походив із козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. У 23 роки вступив до Курязького монастиря, але через 4 роки повернувся до світського життя. Став активним діячем громадського і культурного життя Харкова. Був одним із засновників професійного театру в Харкові (від 1812 р. – його директор), Благодійного товариства, Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської бібліотеки. Був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного та театрального мистецтва. Кращі твори письменника серед перших представляли українську літературу європейським читачам. 1854 р. в Парижі опубліковано французькою мовою «Сердешну Оксану». Його твори перекладено польською, болгарською, чеською та іншими мовами. Квітка-Оснoв'яненко має почесне ім'я «батька української прози».

Євген Гребінка

ЄВГЕН ГРЕБІНКА (1812–1848)

Байкар, поет, видавець, громадський діяч. Народився на Полтавщині. Початкову освіту здобув у домашніх умовах. Упродовж 1825–1831 рр. навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Як прозаїк Гребінка належав до так званої натуральної школи. Він є автором історичних повістей, нарисів та роману «Чайковський», присвяченого подіям Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Цей роман І. Франко називав улюбленим твором галицько-руської молоді 1860–1870-х років. Яскравою гранню творчості Є. Гребінки є його лірична поезія українською та російською мовами. Романи слова Є. Гребінки «Очи черные, очи страстные» приніс йому світову славу. Найвагоміший внесок Є. Гребінки в українську літературу – байки, що відзначаються оригінальним сюжетом, предметним динамічним викладом. В історії української культури Є. Гребінка залишився навечно ще й як добродійник Т. Шевченка, адже брав участь у викупі молодого художника з кріпацтва та допоміг видати «Кобзар» (1840).

2. Тарас Шевченко і його «Кобзар»

Новий етап у розвитку української літератури пов'язаний з творчістю Т. Шевченка.

Документи та матеріали

«Випадковість подарувала Україні людину, яка силою свого генія вдихнула живу душу в те, що могло залишитися мертвим... Тарас Шевченко зіграв таку роль у спра-

ві відродження української народності, яка рідко випадає на долю однієї людини. Мова, на якій писав Шевченко, не могла бути мовою некультурною або несамостійною; історичний переказ, яким тремтіло напружене життя в його полум'яних віршах, не міг не знаходити живих ниток в душі південноросійської людини; та народна душа, яка повідомляла його поезії всі ці нескінченні відтінки і переходи почуттів і думок, то глибоко ніжних, то витончених, то нескінченно скорботних, то тих, які приголомшують душу мстивим гнівом, непримиренною ненавистю, – ця душа не могла не бути душею багато обдарованого народу, блискуча майбутність якого не потребувала особливих тверджень», – писала історик О. Єфименко.

Уже перша поетична збірка молодого митця засвідчила появу неординарної особистості.

«Кобзар» – перша збірка поезії Т. Шевченка, що вийшла 1840 р. в Санкт-Петербурзі за сприяння Є. Гребінки. У наш час під «Кобзарем» розуміють усі віршовані твори Шевченка, однак до першого видання ввійшло всього вісім: «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч» та «Думи мої, думи мої...», що написаний спеціально для цього збірника і є своєрідним епіграфом не тільки до цього видання, але й до всієї творчості Т. Шевченка.

Титульний аркуш першого видання «Кобзаря»

Нестримний потяг до правди й справедливості, полемічна гострота, пристрасний патріотизм та співчуття до знедолених у поєднанні з новаторським поетичним стилем перетворили Шевченка на поета-трибуна, поета-борця. У поемі «Гайдамаки» (1841) на історичному тлі яскраво змальована героїка і трагедія визвольної боротьби українського народу. Антикріпосницьким пафосом сповнені поеми «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим...». Водночас Шевченко був наділений відчуттям поетичної сили й барвистості слова, був тонким ліриком, який розкрив безмірний творчий потенціал української мови, її мелодійність, гнучкість, образність.

Документи та матеріали

«Треба нагадати, що Шевченко досить швидко подолав ідеалізацію минувшини, козацтва, виробив об'єктивніший і критичніший погляд (який, звісно, не відкидає героїчних сторінок української історії). Шевченко хоче нової України, а в минулому шукає традицій волі і героїзму, щоб знайти надію, приклад, силу для боротьби за цю нову Україну, зрештою – історичне право на неї. Важливою складовою Шевченкового патріотизму стає гостра (часом трагічна) національна самокритика. Ця національна самокритика охоплює всі сфери буття України і є справді універсальною. Водночас поезія Тараса Шевченка створила образ України, який утверджував повноту і самоцінність її світу як антитези малоросійськості й провінціалізму. Це, власне, і була його, висловлюючись по-сучасному, «українська ідея», що від того часу й утвердилася в свідомості українства», – зауважував І. Дзюба.

Велика заслуга Шевченка і в тому, що, доклавши стільки зусиль для пробудження національного самоусвідомлення свого народу та виховання національної гідності, він спрямовував їх не в бік національної замкненості, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаєморозуміння та взаємоповаги, рівноправного спілкування народів.

3. Микола Гоголь (1809–1852)

Портрет Миколи Гоголя. Художник О. Моллер. 1840 р.

Відомий прозаїк, драматург, поет, критик та публіцист народився в с. Сорочинці Полтавської губернії в небагатій поміщицькій сім'ї. Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук. 1828 р. Гоголь переїхав до Петербурга, де служив чиновником. Під псевдонімом В. Алов у 1829 р. написав романтичний твір «Ганц Кюхельгартен», тираж якого після різкої критики власноруч знищив. Перша повість («Басаврюк») з'явилася 1830 р. в журналі «Отечественные записки». Поступово Гоголь увійшов до літературного середовища Петербурга. Згодом з'являються його нові роботи, серед яких «Вечір напередодні Івана Купала», «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч». У журналі «Северные цветы» була надрукована глава історичного роману «Гетьман». Першим великим літературним успіхом Гоголя стали «Вечори на хуторі біля Диканьки». У цих оповіданнях автор неймовірно яскраво зобразив український побут, пронизаний тонким гумором. 1833 р. письменник вирішив присвятити себе викладацькій діяльності і вже через рік був призначений помічником професора на кафедрі загальної історії Петербурзького університету. У цей період він присвятив себе вивченню історії України, у якій знаходив численні прояви людського духу, патріотизму та мужності. Згодом ці знання лягли в основу твору «Тарас Бульба» (1835). Паралельно Гоголь зайнявся драматургією. У 1835 р. було написано п'єсу «Ревізор», у якій піддано гострій критиці тогочасний суспільний лад, висміяно хабарництво та сваволю чиновництва. 1836 р. відбулася перша постановка твору, яка, однак, викликала негативну реакцію публіки та нападки влади. Це стало причиною виїзду Гоголя за кордон. Кілька років він перебував у Німеччині, Швейцарії, Франції, де завершив твір «Мертві душі». Повернувшись до Росії у 1841 р., він опублікував їх перший том.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Схарактеризуйте літературний процес першої половини XIX ст.
2. Назвіть найбільш відомі твори українських літераторів першої половини XIX ст. Які з них ви читали?
3. Як ви вважаєте, чому саме Т. Шевченко посідає виняткове місце в культурі українського народу?
4. Які сторони життя українського народу відображені у творах М. Гоголя? Чи згодні ви з авторським баченням цих подій?
5. Висловіть своє ставлення до творчості І. Котляревського.

§ 13. МИСТЕЦЬКІ ПРОЦЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Музичне мистецтво

Українське музичне мистецтво жилося народною пісенною творчістю. Календарні землеробські пісні, колядки й щедрівки, веснянки, купальські й жнивварські обрядові пісні, народні плачі й голосіння, історичні думи стали тим міцним фундаментом, на якому формувалася професійна музична культура. Пісні-романси на слова Т. Шевченка («Думи мої», «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий»), М. Петренка («Дивлюсь я на небо»), В. Забіли («Гуде вітер вельми в полі», «Не щербечи, соловейку») стали класичними. Музику до них часто писали відомі композитори. Наприклад, М. Глінка поклав на ноти вірш В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі».

Семен Гулак-Артемівський

ПЕРСОНАЛІЇ

СЕМЕН ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ (1813–1873)

Композитор, співак, драматичний актор. Народився на Черкащині. Походив із старовинного козацького роду. Навчався в Києві – у духовному училищі та семінарії. 1837 р. переїхав до Петербурга, де зайнявся музичною освітою і співом. Йому відкривався шлях до навчання вокального мистецтва в Парижі й Флоренції, до виступів на сценах Петербурга і Москви. Сцені С. Гулак-Артемівський віддав 23 роки, виконавши понад 50 партій в операх М. Глинки, Дж. Верді, К. Вебера, Дж. Россіні. Здобутком митця є опера «Запорожець за Дунаєм» (1862). Сюжет авторіві підказав М. Костомаров, лібрето написав сам композитор, він же виконав і партію Карая. Перша українська лірико-комічна опера ввійшла до золотого фонду національної музичної спадщини. С. Гулак-Артемівський – представник української композиторської школи, у творчості якого завершився процес становлення української музики кінця XVIII – початку XIX ст.

Найвідомішим композитором Галичини став М. Вербицький – автор хорів, музики до театральних вистав, а також українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

На західноукраїнських землях набув поширення хоровий спів. Колективи хористів зі Львова, Перемишля, Станіслава, Стрия, Ужгорода, Чернівців відзначалися високою майстерністю виконання не лише народних пісень, але й творів світової класики.

Українські музичні колективи охоче виконували твори зарубіжних авторів. 1845 р. в Лубнах (Полтавщина) було поставлено оперу «Севільський цирюльник» Дж. Россіні, яка мала помітний успіх.

В Україні відбувалися також гастролі відомих європейських виконавців. 1847 р. в Одесі, Києві та Єлисаветграді успішно пройшли концерти

угорського композитора й піаніста Ф. Ліста, до Одеси кілька разів приїздила італійська оперна трупа. 1848 р. вона давала вистави в Києві.

З'являються перші музичні об'єднання: Філармонічне товариство в Одесі (1842) та Симфонічне товариство любителів музики та співу.

На початку XIX ст. музичне мистецтво виходить з приватних помешкань на велику сцену. Концерти артистів, хорів, капел збирають велику кількість глядачів, причому дедалі більше представників із середовища різночинців.

Основи музичної культури закладалися не лише в родинях, які могли собі дозволити брати приватні уроки музики і танцю, але й у навчальних закладах. Музичні вечори й концерти в ліцеях, гімназіях, університетах, семінаріях стали невід'ємною частиною навчально-виховного процесу і дозвілля. Популярність серед міського населення мали військові духові оркестри, які грали в парках і театрах.

Народний танець нерозривно був пов'язаний з народними святами та обрядами: метелиця, гопак, козачок, полька були дуже популярними і виконувалися зазвичай під акомпанемент трійстих музик (скрипка, цимбали, сопілка чи бубон).

2. Театр

Початковий етап становлення українського театру пов'язаний з домашніми театрами землевласників. Мистецькі смаки дворян задовольняли кріпосні актори. В Україні та за її межами став відомим аматорський (самодіяльний) театр Д. Троцинського в с. Кибинці на Полтавщині. Від 1812 р. керівником цього колективу був батько М. Гоголя – В. Гоголь-Яновський. Ролі виконували не лише селяни-кріпаки, а й дворяни. Творчою активністю відзначалися домашні театри в селах Качанівка і Спиридонова Буда на Чернігівщині, Романівка на Волині. В їхньому репертуарі були навіть балетні вистави, з якими ці колективи виїжджали в міста Наддніпрянської України.

Портрет Михайла Щепкіна. Художник М. Неврев. 1862 р.

Аматорські театри існували також у вищих навчальних закладах – Харківському та Київському університетах, Ніжинській гімназії. Студенти ставили п'єси Д. Фонвізіна, В. Капніста, І. Крилова, Ж.-Б. Мольєра, В. Гюго, В. Шекспіра.

Перші професійні театральні колективи сформувалися у визнаних центрах культурного життя – Харкові й Полтаві. 1819 р. в Полтаві збудували спеціальне приміщення, на сцені якого ставили п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Письменник і драматург організував збір коштів, за які викупили з кріпацтва талановитого актора М. Щепкіна. Переїхавши з Харкова до Полтави, він разом з актрисою Т. Пряженківською стали окрасою театру, що гастролював великими містами

України. 1822 р. М. Щепкіна запросили працювати до Малого театру в Москві, а потім – до Олександрівського театру в Петербурзі.

На чолі професійного театру в Харкові стояв Г. Квітка-Оснoв'яненко, який був одночасно його директором, режисером і актором. До роботи в трупі він залучив не лише М. Щепкіна, але й багатьох інших талановитих виконавців. На сцені театру ставилися п'єси О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), Г. Квітки-Оснoв'яненка («Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик»), зарубіжних драматургів.

На західноукраїнських землях також розвивався український театр. Одну з перших вистав за збіркою Й. Лозинського «Українське весілля» дав аматорський колектив Львівської семінарії. 1848 р. у Львові відбувся з'їзд українських учених, для яких місцева аматорська трупа поставила п'єсу «Наталка Полтавка». Через два роки семінаристи зіграли «Сценічний жарт» П. Леонтовича, у якому висміювалися ті, хто зневажав рідну мову.

У 1848 р. І. Озаркевич організував у Коломиї аматорський гурток, на базі якого виникла театральна трупа з українським репертуаром. Театральні гуртки Тернополя, Перемишля ставили п'єси галицьких драматургів А. Петрушевича і М. Устияновича. У червні 1851 р. школярі с. Земплинь зіграли п'єсу О. Духновича «Доброчесність перевищує багатство», що поклало початок театральному рухові на Закарпатті.

3. Образотворче мистецтво

В образотворчому мистецтві першої половини ХІХ ст. розвивалися різні жанри (побутовий, історичний, пейзажний) і стилі. Значний вплив на український живопис у цей час мала російська художня школа. Випускники Імператорської академії мистецтв В. Тропінін, К. Павлов, А. Мокрицький, І. Сошенко, Г. Васько стали провідниками реалістичного напрямку й уславилися полотнами, що прикрашають колекції багатьох музеїв світу. Художник В. Тропінін до 47-річного віку був кріпаком. Близько 20 років працював у маєтку на Поділлі як архітектор, художник, учитель малювання і створив найкращі свої полотна – «Портрет українця», «Дівчина з Поділля», портрет У. Кармелюка.

Пензлю А. Мокрицького належить галерея портретів видатних його сучасників – М. Гоголя, Є. Гребінки, О. Кольцова.

І. Сошенко відомий як автор картин «Жіночий портрет», «Портрет бабусі», «Продаж сіна на Дніпрі», акварелей з київськими пейзажами.

Внесок у становлення реалістичного українського живопису зробив Т. Шевченко. Вихованець К. Брюллова й Імператорської академії мистецтв, він обрав власний шлях у мистецтві. За творчі досягнення йому було присвоєно звання академі-

*Дівчина з Поділля.
Художник В. Тропінін.
1804–1807 рр.*

1

1. Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

2

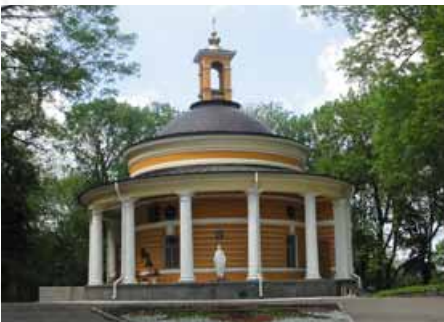
2. Катерина. Художник Т. Шевченко. 1842 р.

ка гравюри. Вражає портретний доробок митця – понад 130 полотен, а також цикл малюнків «Притча про блудного сина». Серія полотен «Живописна Україна» розкриває Шевченка як людину, котра самовіддано любить свій край і свій народ.

Помітною постаттю в образотворчому мистецтві Галичини був скульптор Ф. Красуцький, творчість якого відображала кращі традиції українського народного різьблення. Його різцю належать скульптури і барельєфи на багатьох будинках Львова. Скульптори й архітектори Закарпаття прикрасили барельєфами і статуями багато будинків і храмів Ужгорода, Берегового, Мукачєвого.

Реалістичними рисами, відходом від канонів класицизму позначена творчість українського художника Л. Долинського, який виконав ікони для собору св. Юра у Львові, брав участь в оформленні Успенського собору в Почаєві.

4. Архітектура

Церква на Аскольдовій могилі в Києві. Архітектор А. Меленський. Сучасний вигляд

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулися зміни в характері забудови населених пунктів. Розпорядженнями 1797 та 1817 рр. від місцевої влади вимагалось в центрі кожного села розбивати майдан, упорядковувати забудову вулиць. У кожному губернському та повітовому місті передбачалося спорудження адміністративного центру з урядовими установами. У містах з'являлися споруди у класичному стилі, широкі площі, вулиці вимощувалися бруківкою. Архітектори й інженери діставали численні замовлення від при-

1

2

3

1. Пам'ятник магдебурзькому праву в Києві. Архітектор А. Меленський. Сучасний вигляд
2. Потьомкінські сходи в Одесі. Архітектор Ф. Боффо. Поштівка 1890-х років
3. Успенський собор із дзвіницею в Харкові. Архітектори Є. Васильєв, О. Тон. Сучасний вигляд

ватних осіб та державних органів на зведення палаців, промислових і торговельних палат, храмів, навчальних закладів, державних установ, пам'ятників.

У Києві за проектами архітектора А. Меленського було збудовано пам'ятник на честь поновлення магдебурзького права (1808), церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі (1810), перший у місті театр на Хрещатику. В. Беретті став автором проекту будинків Університету св. Володимира (1843) й Інституту шляхетних дівчат (1843).

У Харкові за проектами Є. Васильєва та О. Тона на честь перемоги у війні 1812 р. зведено високу дзвіницю Успенського собору. Швидкими темпами розбудовувалися південноукраїнські міста: Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Херсон.

У Катеринославі за проектом архітектора А. Захарова споруджено Преображенський собор. У дусі античної архітектури збудовано приміщення міського театру Одеси (архітектор Т. де Томон). Окрасою міста стали Потьомкінські сходи і Воронцовський палац (архітектор Ф. Боффо). Разом з Потьомкінськими сходами напівциркульні будинки «присутствених місць» та готель (архітектор А. Мельников) утворили єдиний архітектурний ансамбль.

Кращі архітектори залучалися до спорудження палацово-паркових ансамблів на замовлення заможних дворян – К. Розумовського в Батурині (архітектор Ч. Камерон), П. Ґалагана в с. Сокиринці на Чернігівщині (архітектор П. Дубровський). Уяву сучасників вражають декоративно-пейзажні парки «Олександрія» у Білій Церкві та «Софіївка» в Умані.

Воронцовський палац в Одесі.
Архітектор Ф. Боффо.
Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Розкажіть про розвиток музичної культури на українських землях у першій половині XIX ст.
2. Складіть план доповіді «Архітектура та живопис у першій половині XIX ст.».
3. Які події в розвитку архітектури пов'язані з ім'ям А. Меленського?
4. Що об'єднує У. Кармелюка і В. Тропініна?
5. «Початковий етап становлення українського театру пов'язаний з домашніми театрами великих землевласників». Доберіть факти, що підтверджують цю тезу.

§ 14. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Селянство

Головною матеріальною цінністю для селянина XIX ст. була земля, навколо якої оберталось його повсякденне життя. Залежність від природних обставин (посухи, неврожаї, хвороби) обумовлювала існування архаїчних магічних обрядів, прикмет та повір'їв. Селяни вірили в демонічних істот, дієвість заклинань відьом та ворожок. Узагалі в їхньому світогляді поєднувалися християнські та народні вірування й обрядовість.

Основною духовною цінністю для селянина була сім'я. Главою сім'ї й відповідальним за господарство був батько. Іноді ще за життя батька це право переходило до старшого сина. Виходячи з економічних міркувань, батьки намагалися рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16, для хлопця – з 18 років). Шлюб завжди супроводжувався весіллям з його різноманітною і багатою обрядовістю.

Поміркуйте, чому в селянському середовищі практикували ранні шлюби. Відповідь обґрунтуйте.

Особливості природних, соціально-економічних та історичних умов сприяли розвиткові своєрідних форм поселень і типів сільських хат.

Документи та матеріали

«Хати, повиті зеленню й буйним зіллям, розкинулися по узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село. (Українці) живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдоволяються тим, що кожного тижня їх мують, як це роблять голландці, але що два тижні їх білять, тому їхні хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно», – писав німецький учений-мандрівник Й. Г. Коль.

Проте підпорядкування російській владі вплинуло й на традиційний вигляд українського села. Імперське прагнення впорядкувати все за єдиним шаблоном породило в Наддніпрянщині лавину розпоряджень про зовнішній вигляд сіл. Місцевій владі доручалося простежити, щоб у центрі кожного села було створено майдан, від якого вулиці розходилися б до околиць. На майдані оголошували найважливіші рішення імперської адміністрації, влаштовували покарання винних тощо.

Малюнок з книги Д.П. де ля Фліза

Селянський одяг відзначався консервативністю. Святкові, з дорогих тканин, вишиті шовком спідниці переходили від матері до дочки, складались у весільну скриню.

Документи та матеріали

«Вони одягнені у свитки, пошиті з грубого темного, інколи сірого чи білого, сукна, виготовленого ними з овечої вовни. Ці свитки зазвичай широкі, довгі та з каптуром. Узимку вони носять під цією свиткою кожуха, необхідного в цьому кліматі. Оскільки свитки та кожухи не мають ґудзиків, то їх підперізують поясами, тканими чи плетеними. Чоботи носять майже всі. Зрідка під час польових робіт взувають постолі.

Головні убори жінок дуже різноманітні. Дівчата переважно ходять з непокритою головою. Вони, як і заміжні жінки, носять багато коралів або намиста, а також сережки та персні. Жінки взагалі носять довгі свитки білого, іноді темного кольору. Їхні спідниці у клітинку чи смужку виготовлені з полотна, зітканого власноруч із чорних, жовтих, білих, синіх і червоних ниток. На свята дівчата одягають білі сорочки з тонкого полотна з довгими широкими рукавами, прикрашені червоними візерунками. Жінки та дівчата носять завжди чоботи, а подекуди чорні черевики або постолі», – зазначав француз Домінік П'єр де ля Фліз, який мешкав на Київщині.

Основу харчування селянина становили продукти з власного господарства: овочі, зернові, з яких варили каші та пекли хліб, у свята – м'ясо. Головною родинною трапезою був обід: борщ, затовчений салом, у свято – на м'ясі, у пісний день – засмажений олією, та каші зі смальцем, молоком, олією. Ранній сніданок складався з кулешу або локшини із салом, капусти, гречаних оладків. На вечерю часто варили галушки та юшку. Із напоїв найпоширенішими були узвари зі свіжих та сушених фруктів, хлібний, грушевий, буяковий, яблучний, березовий квас. На початку XIX ст. на святковому столі можна було бачити хмільний мед і пиво.

Проаналізуйте, що з традиційного побуту українців існує й сьогодні. Наведіть приклади з життя вашої родини.

2. Дворянство

Аристократичні кола, наслідуючи європейські модні тенденції, створювали за певним архітектурним задумом великі поміщицькі маєтки із садово-парковими зонами, фонтанами, підземними річками тощо. Серед таких

*Качанівка. Маєток Тарновських.
Сучасний вигляд*

*Умань. Софіївський парк. Маєток
Потоцького. Сучасний вигляд*

*Сокиринці. Маєток Галаганів.
Сучасний вигляд*

можна виділити відомі й нині садово-палацово-паркові комплекси у володіннях графа Потоцького в Умані на Черкащині, Галаганів у Сокиринцях і Тарновських у Качанівці на Чернігівщині.

Одяг заможних українців був поштий за європейською модою, хоча деяка частина національної еліти під впливом ідей романтизму залишалася прихильною до народного стилю в одязі.

Раціон харчування дворянства був досить різноманітним. Проте, як підказувала народна мудрість, багатий їв, коли хотів, а бідний – коли міг. У XIX ст. серед поширених напоїв з'являються чай, кава та вишукане вино.

Розгляньте ілюстрації. Визначте вид пам'яток культурної спадщини, що зображені на них. Підготуйте про кожну з них невелике повідомлення для туристичного буклета.

3. Підприємці

Українська буржуазія формувалася з дворянства, що капіталізувалося, купців, власників ремісничих майстерень та, як виняток, – селян. Поряд із притаманними буржуазії рисами (упевненістю у власних силах, глибокою пошаною до праці, розсудливістю, педантизмом у житті й господарстві) невелика частина української буржуазії була ще й поборником національної культури та традицій. Для підприємця, котрий щодня перебував на вістрі боротьби за виживання в капіталістичному середовищі, дім і сім'я стають особливо цінними, оскільки тут забувалися або відкидалися проблеми й протиріччя суворих буднів.

Буржуазія та заможне міщанство також переймали нову моду. Вони будували багатокімнатні будинки з парадними залами, вітальнями, кімнатами для гостей, приміщеннями для слуг, кухнями. Окрасою внутрішнього оздоблення були дзеркала, годинники, картини тощо. Усе це мало свідчити про фінансову спроможність та успіх господаря.

Порівняйте повсякдення аристократів і підприємців. Визначте спільні риси та відмінності.

4. Робітники

Разом з розвитком фабрично-заводської промисловості в Україні формувалася нова суспільна верства – робітники. Основним джерелом поповнення цього прошарку населення було селянство, і не лише з українських губерній. Селянин, який переїжджав на роботу до міста, не завжди міг адаптуватися до нових умов, що нерідко призводило до занепаду моралі, пияцтва.

Умови життя робітників та їхніх сімей були тяжкими, особливо в робітничих селищах, які не вважалися ні містом, ні селом. Такі селища виникали навколо заводів, вугільних шахт, копалень тощо. Робітників часто-густо розселяли в казармах-бараках.

Документи та матеріали

«Підлоги в казармах бувають у верхніх поверхах дерев'яні, у нижчих – кам'яні, асфальтові, рідше земляні. Нарі зазвичай дерев'яні, не пофарбовані і дуже рідко із заліза. Щілини нар переповнені паразитами. За підстилку слугує зазвичай власний одяг, рідше робітникам видають мішки, набиті солом'яною (солом'яні матраци, мати), або рогожі. Ковдр і подушок ні в кого немає. Часто робітники сплять, не знімаючи навіть черевиків, частково боячись крадіжки. Кількості місць на нарах зазвичай вистачає лише для однієї зміни», – писав фабричний інспектор.

Іншим типом робітничого житла була індивідуальна землянка з одним-двома невеликими віконцями, обмазана зсередини глиною. Різновидом землянки була шахтарська мазанка, яка ззовні була вищою від землянки та мала два приміщення (сіни й хата). Заможніші висококваліфіковані робітники могли зводити цегляні будинки.

Основу раціону робітничих родин становили страви з овочів, куплених на місцевому ринку. Одяг здебільшого був простий та дешевий, на початку XIX ст. він зберігав риси селянського, які згодом зникають. З'являється робочий одяг, фасон якого залежав від типу виробництва.

Робітнича сім'я впродовж XIX ст. зазнала певної еволюції. Спочатку вона складалася здебільшого з трьох поколінь – батьків, одружених сина або дочки та внуків, рідше з двох – батьків та неодружених дітей. На кінець XIX ст. складається новий тип сім'ї пролетаря. Єдиним джерелом її існування була робота на підприємстві чи в шахті. У робітничій родині кожен мусив працювати, включаючи жінок і дітей-підлітків, аби забезпечити мінімальні життєві потреби.

Уявіть себе промисловим робітником середини XIX ст. Кількома реченнями опишіть своє життя. Що, на ваш погляд, можна було зробити, щоб підвищити його рівень?

§ 15. НАШ КРАЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

На землях Наддніпрянської України історично склалися регіони:

Лівобережна Україна (Лівобережжя) – історико-географічна назва частини українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, східних районів Київської (з Києвом) і Черкаської областей.

Реґіон (від лат. *regio* – «країна», «область») – певна територіальна одиниця, що вирізняється з-поміж інших таких самих одиниць специфічними рисами (географічними, етнографічними, мовними тощо).

Правобережна Україна (Правобережжя, Правобічна Україна) – історико-географічна назва частини території сучасних Волинської, Рівненської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської й Тернопільської областей. Термін «Правобережна Україна» трапляється

в історичних документах з другої половини XVII ст. Унаслідок другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна відійшла до Російської імперії.

Південна (Степова) Україна – історико-географічна назва частини території України, яка сьогодні включає Запорізьку, Одеську, Миколаївську та Херсонську області. Від 1780-х років почалася колонізація Півдня. Неухильно зростали російська адміністрація та військова присутність на цих землях. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися Новоросією.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історико-географічна назва південно-східної частини України. Займала територію Харківської, Сумської, південь Донецької та Луганської областей, також південно-східну частину Воронежської, південь Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації. На початку XIX ст. Слобожанщина стала центром українського національного відродження.

Західноукраїнські землі:

Буковина – історико-географічна назва українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині ця територія входить до складу України (Північна Буковина – Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина). Свою назву, яка вперше трапляється в 1392 р., Буковина одержала від великих букових лісів, що займали значну частину її території.

Галичина – історико-географічна назва українських земель, розташованих на півночі від Карпатських гір у басейні річок Дністра (верхня і середня течії), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія). Територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (крім південної частини) областей України, а також низки воєводств сучасної Польщі. За однією з версій назва «Галичина» походить від столиці Галицько-Волинського князівства – м. Галича (від кельтського слова «гал» – сіль).

Закарпаття – історико-географічна назва українських земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні річки Тиси. Сьогодні це територія Закарпатської області України.

Українці окремих районів країни внаслідок особливостей свого історичного розвитку, заселення та природного середовища, етнокультурних взаємозв'язків з іншими народами певною мірою різняться за культурно-побутовими ознаками. Такі українці утворюють етнографічні групи. Території, на яких вони проживають, дістали назви етнографічних (етногеографічних) районів. Найхарактернішими етнографічними районами України є Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина.

Гуцульщина. Гуцули населяють гірські райони Івано-Франківської та Чернівецької областей. Назва походить, імовірно, від слова «гоч», «гуц», що означає «народний месник», «опришок». Гуцули відрізняються оригінальними давньоукраїнськими говірками. Гуцульщина відома унікальною культурою, неповторними народними традиціями. Її жителі – вправні лісоруби й добрі пастухи на гірських пасовищах – полонинах.

Бойківщина. Бойки розселені переважно в низькогірних районах Львівщини, Івано-Франківщини, а також на північному заході Закарпаття. Уперше в літературі назва «бойки» з'явилася на початку XIX ст. Походження назви не з'ясоване.

Лемківщина. Назву пов'язують зі словом «лем» (лише, тільки), яке лемки дуже часто вживають. Лемки заселили землі низькогірних Карпат та північний захід від р. Сян до р. Попрад у межах сучасної Польщі, а також територію, що простягається на захід від р. Уж у Закарпатті до верхнього Попраду в Словаччині. На північно-західній окраїні Закарпаття знаходиться лише невелика південно-східна частина Лемківщини.

Певну етнографічну індивідуальність мають литвини на півночі Чернігівщини і Київщини, поліщуки, пінчуки (брещуки) у західній і центральній частинах Полісся, севрюки в басейні Десни, Сули і Сейму.

Використовуючи інформацію про регіональний поділ українських земель, з'ясуйте, з якого регіону походять ваші предки.

Користуючись картою, визначте, до складу якого регіону входила територія (місто, село), де ви живете. Використовуючи історико-краєзнавчу літературу або матеріали, що є у краєзнавчому музеї, підготуйте розповідь про розвиток вашого краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Знайдіть спільне й відмінне в господарському розвитку вашого краю порівняно з іншими регіонами України. З'ясуйте причини особливостей розвитку економіки у вашій місцевості.

Перша половина XIX ст. була часом інтенсивного заселення і господарського освоєння Півдня України. Якщо ви живете в цьому регіоні нашої країни, розкажіть про це. Можливо, ви живете в області, звідки їхали переселенці в південні степи. Що вам відомо про причини й наслідки переселенського руху, про те, звідки вирушали переселенці на Південь? Що вам відомо про конкретний внесок ваших земляків в освоєння нових земель?

Хто з ваших земляків залишив слід в історії краю? Підготуйте розповідь про них. Чи діяли у вашому краї в першій половині XIX ст. суспільно-політичні організації? Якщо так, що вам про них відомо? Чи мали місце соціальні протести у вашій місцевості? Якщо були, підготуйте повідомлення про пов'язані з ними події.

Відвідавши краєзнавчий музей, ознайомтесь із особливостями побуту в вашій місцевості.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

А Відкриття в Чернігові першого в Наддніпрянській Україні ремісничого училища

Б Заснування науково-дослідного інституту «Оссолінеум»

В Видання «Енеїди» І. Котляревського

Г Поява Філармонічного товариства в Одесі

Д Відкриття професійного театру в Полтаві

Виберіть з наведених подій саме ту, що, на вашу думку, мала найбільший вплив на розвиток культури першої половини XIX ст.

Історичний простір

2. Розгляньте ілюстрації. Визначте зображені історичні пам'ятки.

А

Б

В

Укажіть міста, де вони розташовані.

Складіть загальну характеристику розвитку архітектури в першій половині XIX ст.

Історична постать

3. Чи міг бути Т. Шевченко

А Учасником «Руської трійці»

Б Сучасником М. Остроградського

В Автором твору «Гайдамаки»?

4. В. Каразін, М. Максимович, Т. Осиповський були активними учасниками культурного процесу на українських землях першої половини XIX ст.

Визначте, кого саме стосуються наведені факти.

- А** Професор Харківського університету
- Б** Автор віршованих перекладів «Слова о полку Ігоревім»
- В** Автор праці «Курс математики»
- Г** Засновник Філотехнічного товариства
- Д** Один з основоположників вітчизняної ботаніки та фольклористики

5. Назвіть ім'я історичного діяча.

А За його проектами було побудовано в Києві пам'ятник на честь магдебурзького права (1802), перший у місті театр на Хрещатику.

Б Митець, який до 47-річного віку був кріпаком. Працював у маєтку на Поділлі архітектором, художником, учителем малювання. Створив полотна «Портрет українця», «Дівчина з Поділля».

6. Розгляньте ілюстрації та дайте відповіді на запитання.

- А** Яку будівлю зображено на ілюстрації?
- Б** Коли було засновано університет?
- В** Хто був його першим ректором?
- Г** Назвіть автора проекту будівлі.

7. Яка з історичних постатей, на вашу думку, відіграла непересічну роль у культурному процесі на українських землях першої половини XIX ст.?

Історичні поняття і терміни

8. Визначте основні ознаки понять: «парафіяльна школа», «семінарія», «лицей». Назвіть навчальні заклади системи середньої освіти в першій половині XIX ст.

Історичні події та процеси

9. Поміркуйте, у яких навчальних закладах могли б здобути освіту в першій половині XIX ст. діти: а) дворян; б) духовенства; в) міщан, якщо вони мешкали в 1) західноукраїнських землях; 2) Наддніпрянській Україні.

10. Оцініть розвиток історичної науки в першій половині XIX ст.

11. Яка з історичних подій, на вашу думку, мала виняткове місце в культурному процесі на українських землях першої половини XIX ст.? Свій вибір поясніть.

12. Оцініть сутність змін, що відбулися в культурі українських земель у першій половині XIX ст.

13. «Живописна Україна» – серія малюнків Т. Шевченка. Задум видання серії офортів, що оспівують красу України, виник у художника в 1843 р. під час його подорожі Батьківщиною. Використовуючи інтернет-ресурси або додаткову літературу, ознайомтесь з ними. Підготуйте розповідь про ваше бачення мальовничої України.

Розділ IV

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

§ 16. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Кримська війна (1853–1856)

Кримська війна (1853–1856), або Східна війна, – війна між Російською імперією і союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Французької імперії та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході і Балканах.

Як ви вважаєте, чому воєнні події 1853–1856 рр. мають дві назви: Кримська війна і Східна війна?

На початку 1850-х років загострилася боротьба між Росією, Францією та Великою Британією за посилення впливу на Близькому Сході і Балканах. Наростання конфлікту було пов'язано з послабленням Османської імперії. Російське самодержавство прагнуло витіснити Туреччину з Балканського півострова, установити контроль за протоками Босфор і Дарданелли, перетворити Чорне море на закритий внутрішній басейн імперії. Франція та Велика Британія намагалися встановити панування на Балканах економічними засобами, тоді як Росія прагнула посилити свої позиції воєнним шляхом.

Назвіть причини, що зумовили Кримську війну.

Приводом для розгортання воєнних дій проти Османської імперії став конфлікт навколо святих місць у Палестині. Без оголошення війни російські війська вирушили в закордонний похід і влітку 1853 р. окупували Молдавію та Валахію. У вересні турецький султан Абдул-Меджид, переконаний британським і французьким послами в їхній підтримці, висунув

ультимативну вимогу Росії про виведення нею військ з Дунайських князівств. Відмова самодержавства була використана як привід до початку воєнних дій.

Поміркуйте над змістом понять «причини війни», «привід для розгортання воєнних дій».

16 жовтня 1853 р. турки розпочали воєнні дії на Дунаї та Закавказзі. Важливою подією початкового періоду війни була морська битва у листопаді 1853 р. між турецьким і російським флотом у Синопській бухті. Це була остання битва в історії військового парусного флоту. Чорноморська ескадра під командуванням П. Нахімова у складі 8 кораблів розгромила турецький флот, що налічував 16 кораблів. Турки зазнали невдач і в бойових діях проти росіян у Валахії та Закавказзі (битва біля Карса).

Поразки Туреччини прискорили вступ у війну Великої Британії та Франції. У січні 1854 р. британські та французькі кораблі ввійшли у води Чорного моря, а в березні ці дві країни оголосили війну Росії. Пруссія та Австрія висунули вимогу про негайне виведення російських військ з Балкан.

У вересні 1854 р. армія союзників висадилася біля Євпаторії. Царські генерали не змогли перешкодити висадці сил противника, який розпочав наступ на головну військово-морську базу Криму – Севастополь. Коли в жовтні союзники здійснили спробу взяти місто штурмом, вони наштовхнулися на стійку оборону й були змушені перейти до тривалої облоги.

Документи та матеріали

«Методи боротьби з ворогом під час оборони Севастополя були досить різноманітними. Ми боролись і на воді, і на суходолі. Присутність жінок у місті не зменшила мужності його захисників. Навпаки, дивлячись на стійкість жінок, той, хто вже занепавав духом, знову підбадьорювався. Думка про те, що крок назад означав загибель для сім'ї, підносила солдатський дух і приковувала його аж до самої смерті до того місяця, яке йому було призначено командиром» – із записок учасника Кримської війни А. Алабіна.

Оборона Севастополя, яку очолювали П. Нахімов, В. Корнілов, В. Істомін, тривала 11 місяців. У спорудженні укріплень значну роль відіграв військовий інженер Е. Тотлебен.

Противнику не вдалося зламати опір захисників військово-морської бази. Лише на 349-й день оборони було вирішено залишити зруйновану південну частину міста, а його північну частину ворог так і не зміг узяти до кінця війни.

Українці взяли безпосередню участь у Кримській війні. Були сформовані Волинський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський і Чернігівський полки, які відзначилися в битвах та під час оборони Севастополя. Оскільки українськими територіями постійно просуvalися війська, то саме

*Герої оборони Севастополя
1854–1855 рр.*

на її мешканців припав основний тягар постачання війська паливом і продовольством. Особливу роль у забезпеченні армії боєприпасами відіграли Шосткинський казенний пороховий завод (за час війни збільшив обсяги виробництва в 6 разів) та Луганський ливарний завод (виробництво зросло в 4 рази). Було організовано мобілізацію ополченців.

У лютому 1856 р. в Парижі розпочав свою роботу конгрес за участю представників Росії, Франції, Великої Британії, Туреччини, який мав на меті узгодити текст мирного договору. Після гострої дипломатичної боротьби 30 березня 1856 р. було підписано *Паризьку мирну угоду*, яка офіційно завершила Кримську війну. В основу договору було покладено вимоги, висунуті Францією. Росія повертала Туреччині Карс, південну частину Бессарабії, гарантувала цілісність і недоторканність Османської імперії; відмовлялася від протекторату над Молдавією і Валахією; Чорне море оголошувалось нейтральним, чорноморським державам заборонялося мати військовий флот та військово-морські бази.

Кримська війна підірвала міжнародний престиж царизму, викликала громадське занепокоєння в самій країні, примусила самодержавство взяти курс на проведення реформ. В історії Європи впродовж століття Кримська війна була єдиною війною, у якій брали участь найбільші європейські держави.

Оцініть наслідки цієї війни.

2. Українські військові формування на службі Османської імперії

Документи та матеріали

«Вільне тлумачення історичних переказів, свідчень і документів допомагало гарячим душам створити образ українського козака, відданого польським інтересам. Цей фантастичний козак уособлював не тільки бойову силу, таку необхідну для вирішення політичного завдання в інтересах Польщі: ще більш потрібним він був як сполучна ланка між польським шляхтичем і українським хлопом. Якщо до цього часу хлопу не тільки відвертався від свого пана в скрутну хвилину, а й був готовий схопити його за горло, то надалі, звичайно, він піде за рідним йому козаком усюди, куди того поведуть його польські симпатії. На добру половину завдання вирішувалося само собою; уся біда в тому, що рішення це було абсолютно фантастичне. У творенні цього фантастичного рішення брала активну участь поезія: так звана українська школа, яка дала польській літературі обдарованих представників, старанно розробляла цю тему.

Захоплювалися козакофільством і політичні діячі, особливо серед численної польської еміграції, відірваної від рідного ґрунту... Садик-паша, Михайло Чайковський, подавав із Туреччини клич, на який сповзало збіговище різних національностей, до єврейської включно, призначене для формування козацьких полків», – писала історик О. Єфименко.

Чому у сфері інтересів польської еліти з'являється питання українського козацтва? Хто брав участь у розв'язанні цього питання? З'ясуйте, чому проблеми козака і хлопа стояли поруч.

ПЕРСОНАЛІЇ

Михайло
Чайковський

МИХАЙЛО ЧАЙКОВСЬКИЙ (1804–1886)

Польський та український політичний діяч, письменник. Тричі змінював віру – католицтво, іслам, православ'я. Був шляхтичем, але вирішив стати козаком. Воював проти Москви на службі турецького султана. Мріяв про ідеальну Річ Посполиту, де українці були б рівними з поляками.

Міхай (Михайло) Чайковський народився в с. Гальчинець під Бердичевом (нині с. Гальчин на Житомирщині). Його мати – правнучка гетьмана Івана Брюховецького, батько Станіслав – полонізований шляхтич із Волині. «Мати моя, крім любові і прихильності... всіма силами намагалася зробити з мене козака і по духу, і по плоті. Гончих, коней, соколів – всього було в мене в надлишку. Першим моїм учителем був пан А., пристрасний українець-козак, і велику частину своїх уроків я брав, сидячи на коні», – писав М. Чайковський у своїх спогадах.

Розкажіть про дитячі роки М. Чайковського. Порівняйте їх з роками свого родинного виховання та шкільництва.

Скориставшись зв'язками при дворі турецького султана Абдул-Меджида, Чайковський у 1850 р. йде до нього на службу. Прийняв іслам, узявши ім'я Мехмед Садик, що означає «вірний». Отримав за це в подарунок помістя і немалу суму «підйомних». Увійшовши в довіру до військового міністра Різа-паші, 1851 р. Чайковський почав створювати в Туреччині козацькі загоны – «козак-алай». Окрім колишніх задунайських козаків та біглих від панщини українців, до загонів входили поляки, болгары, боснійці, румуни, угорці та євреї. Козацький корпус, що називав себе *Оттоманським козацьким військом*, розміщувався на території Добруджі.

Як командувач приділяв увагу зовнішньому вигляду свого війська, забезпечував кінноту лише арабськими скакунами. 23 січня 1854 р. османські козаки склали присягу султану, отримавши символічне знамено Запорозької Січі, а Садик-паша – титул «міріан-паші» на зразок кошового отамана. У Кримській війні очолювані Садик-пашею козацькі частини відзначилися під час оборони Силістрії та взяття Бухареста.

Документи та матеріали

«У середині 1854 р. Садик-паша зібрав уже вісім козацьких сотень, щоправда, неповних, так що в нього було не 800, а лише 600 козаків. При облозі Силістрії козаки Садик-паші несли сторожову службу, супроводжували обози з провіантом і боеприпасами, які підходили до осадженої фортеці... Після зняття облоги із Силістрії Садик-паша йшов у авангарді армії Омера в напрямку евакуйованого росіянами Бухареста. Але австрійське начальство ставилося до загону Садик-паші підозріло, і "становище козаків стало важким". Узагалі ж цей маленький загін ніс також розвідувальну службу і справляв (наприклад, на англійського комісара Саймондса) таке враження, що ці козаки – найкраща частина турецької кавалерії», – писав історик Є. Тарле.

«Один квазікавалерійський полк, який чи не на десяту частину складався з поляків і дуже погано екіпірований, служив під назвою султанських козаків... під орудою генерала Чайковського... і настільки виділявся серед турецької кавалерії, що сердар поставив питання перед Портою про створення ще одного такого полку», – згадував один із сучасників подій.

Дайте оцінку участі оттоманських козаків у Кримській війні.

Після підписання мирного договору Чайковський обіймав посаду начальника султанської кавалерії, невдовзі отримав ще й найвище турецьке військове звання – беглер-бея.

Після закінчення Кримської війни і смерті султана Абдул-Меджида (1861) Садик-паша, як намісник Добруджі, а потім і Румелії (європейські володіння Османів), за дорученням нового султана придушив заворушення в Болгарії (1867), брав участь у підготовці державного перевороту проти султана Абдул-Азіза. Після викриття змови запросив помилування в російського імператора. 28 серпня 1872 р. Олександр II офіційно оголосив М. Чайковському амністію. Найімовірніше причини переїзду Садик-паші в Росію полягали в ліквідації вольностей оттоманських козаків.

Документи та матеріали

«Три основні стихії брали перевагу над ним і хилили його то в один, то в другий бік. Першим стихійним первнем у нього була історична козаччина, з її славним, героїчним минулим. Друга – приманлива розгнuzданість, розхристаність польської шляхти його часів. І врешті – штучна й нещира прихильність до московського самодержавства, потрібна на те, щоб після всіх життєвих клопотів і злиднів скитальця повернути під ласкаву руку московського царя», – писав американський літературознавець В. Луців.

Повернувшись, М. Чайковський оселився на Чернігівщині, тривалий час мешкав у Києві, де активно спілкувався з багатьма політичними діячами, друкував спогади й оповідання. Однак повернення виявилось для нього тягарем. У листі до одного зі своїх давніх друзів М. Чайковський писав: «Дивна історія випадків – на цій землі між Остром і Десною – Кирило Розумовський з пастуха індиків став гетьманом України, а Михайл Чайковський з командувача козаками перелицювався на пастуха індиків».

Оттоманські козаки, польське питання і Східна війна. Проаналізуйте вказані події та явища. Визначте їх взаємозв'язок.

3. Соціальні протести середини XIX ст.

На кінець 1850-х років унаслідок погіршення економічної ситуації в ході Кримської війни в Наддніпрянській Україні зросли соціальні протести. Масові виступи на селі спричинив урядовий маніфест, виданий у січні 1855 р. у зв'язку з Кримською війною, під час якої селян закликали вступати до народного ополчення, обіцяючи полегшення їхнього становища. Текст документа виголошувався в церквах, на сільських сходах. Однак селяни розуміли його по-своєму: мовляв, насправді йдеться про відро-

дження козаччини, і ті, хто записався до війська, будуть звільнені від кріпацтва й одержать землю. Священиків та урядовців, які, на думку селян, «ховали волю», неправильно трактуючи маніфест, били й виганяли із сіл. Селяни склали списки «вільних козаків», відмовлялися виконувати повинності й розпорядження влади, створювали органи самоврядування. Рух увійшов до історії під назвою **«Київська козаччина»**.

Документи та матеріали

Масовий селянський рух розпочався в лютому 1855 р. у Васильківському повіті і незабаром охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл), а також Конотопський повіт Чернігівської губернії (села Великий та Малий Самбір, Карабутове). Ватажками «Київської козаччини» були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та інші. На придушення «козаччини» російський уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами, найбільші з них – у містечках Корсуні й Таганчі (Канівський повіт на Черкащині) та селах Березні (Сквирський повіт), Биковій Греблі (Васильківський повіт), Яблунівці. Десятки людей було вбито й поранено, сотні заслано до Сибіру, тисячі покарано різками.

Схарактеризуйте причини «Київської козаччини».

Мрії про волю та гідне життя живили уяву людей, які охоче вірили будь-яким чуткам про звільнення від гніту. 1856 р. в південних губерніях прокотився поголос, що ті, хто переселиться до Криму, стануть вільними й заможними господарями.

Документи та матеріали

«Похід у Таврію за волею – другий після «Київської козаччини» за масовістю селянський рух України, який розпочався у квітні 1856... Розпочавшись у Катеринославській губернії, селянський рух незабаром поширився на Херсонську губернію, частково – на селян Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній. Кріпаки в масовому порядку з усіма родинами і майном знімалися зі своїх місць проживання і йшли в напрямку до Перекопу, залучаючи селян усіх сіл, які зустрічалися на їхньому шляху. Особливо широкого розмаху рух набув улітку в Катеринославській та Херсонській губерніях. Лише з одного Верхньодніпровського повіту пішло більше 15,3 тис. осіб. Число учасників з Херсонщини влітку 1856 р. досягло 3 тис. осіб. Селяни, які залишалися на місцях, відмовлялися виконувати панщину. На боротьбу із шукачами волі було кинуте значні військові сили. Наприкінці 1856 р. селянський рух на Південь України вдалося припинити. Тисячі повстанців було віддано під суд», – підкреслює дослідниця Т. Лазанська.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: початок Кримської війни чи «Київська козаччина»?
2. Окресліть території, пов'язані з історичною подією «Похід у Таврію за волею».
3. Дайте визначення поняття «Оттоманське козацьке військо».
4. Які події в історії України пов'язані з М. Чайковським?
5. Схарактеризуйте участь українців у Кримській війні.

§ 17. ЛІКВІДАЦІЯ КРІПАЦТВА ТА РЕФОРМИ 1860–1870-х РОКІВ

1. Аграрна реформа

Олександр II

Російська модернізація була модернізацією третього типу. Характерними ознаками наздоганяючої модернізації економіки були:

а) вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

б) пріоритетність окремих галузей, що в перспективі призводить до зміни економічної структури держави;

в) паралельне існування нового і старого способів організації виробництва.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки. Як правило, наздоганяюча модернізація не створює власної гармонійної економічної моделі, а повторює окремі фрагменти вже визнаних зразків. Каталізатором реформаційного процесу в Росії стала Кримська війна. Вона засвідчила занепад господарства, кризу організації праці, наростання соціальної напруженості.

Схарактеризуйте особливості російської модернізації.

У середовищі українських землевласників обговорювалися шляхи подолання економічної кризи. Свої проекти скасування кріпосного права й реформування відносин на селі підготували цукрозаводчик граф Бобринський, харківський поміщик Хрущов і Шретер, чернігівські – Судієнко та Миклашевський, київський – Нейман. Усі вони пропонували звільнити селян із земельними наділами, але за викуп. Представники чорноземних та південних губерній намагалися звільнити селян без землі, а то й зовсім зупинити скасування панщини.

Документи та матеріали

«Звільнити негайно селян від кріпосного стану з повним правом переходу або ж з деякими обмеженнями цього права за розсудом уряду. Наділити селян землею за числом ревізьких душ. Добробут народу і, отже, політична могутність держави залежить найбільше від розвитку продуктивних сил, а ці останні – від трьох умов: 1) свобода особистості; 2) свобода праці; 3) свобода обирати місце для застосування праці.

Свобода особистості з примусовою працею і прикріпленням до землі може, звичайно, мати різні довільно пристойні назви, але не менше того, особиста свобода з примусовою працею і прикріпленням до землі буде, по суті, не що інше як та ж панщина, але тільки під іншою назвою. Загальнодержавна продуктивність не збільшиться.

Становище незадовільне ні для держави, ні для поміщиків, ні для селян і сповнене дратівливих підстав, що не обіцяють мирного і благословенного майбутнього», – пропонував граф О. Бобринський.

Дайте оцінку пропозиціям О. Бобринського. У чому полягала історична перспектива його рекомендацій?

У 1857 р. уряд створив Таємний комітет для розгляду проектів аграрної реформи. Наступного року його перейменували в Головний комітет із селянської справи. Створені були губернські комітети з вироблення проекту реформи. До роботи в Комітеті були залучені українські поміщики В. Тарновський і Г. Галаган.

Григорій Галаган

ПЕРСОНАЛІЇ

ГРИГОРІЙ ГАЛАГАН (1819–1888)

Землевласник, громадський діяч, меценат, засновник колегії Галагана, останній представник роду Галаганів. Народився в родовій садибі Сокиринці на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у Санкт-Петербурзі, після чого довгий час працював у Чернігівській губернії, у палаті державних маєтностей. У 1850-х роках зарекомендував себе прихильником скасування кріпосного права і, як зауважують його біографи, нерідко займав сторону селян при розгляді справ з поміщиками. Це викликало ряд конфліктів з місцевою владою. У 1851–1854 рр. Г. Галаган займає посаду головного судді Чернігівської губернії, а з 1857 р. входить до комітету з підготовки звільнення селян від кріпацтва.

Документи та матеріали

«Засідання чернігівського комітету відкрилися 28 липня 1858 р. і тривали до 22 лютого 1859 р. Попередня робота полягала в тому, що кожен із членів комітету збирав необхідні відомості у відведеній йому ділянці. До 22 жовтня повернулися до Чернігова зі своїх повітів члени комітету із запасом небувалих ще в Росії відомостей про поміщицькі маєтки. З раннього ранку до пізнього вечора упродовж трьох місяців працювали члени комітету. Результатом цих робіт став «Проект Положення про поліпшення побуту поміщицьких селян Чернігівської губернії»», – писав Ф. Міщенко.

Як проходив процес складання документів про скасування кріпосного права? Поміркуйте, чому саме така процедура була вибрана.

Царизм залишався послідовним захисником інтересів дворянства. Це й визначило характер реформи, основні принципи якої **19 лютого 1861 р.** було викладено в Маніфесті та «Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпосної залежності».

З метою проведення реформи українські губернії було поділено на три групи: 1) лівобережні губернії (Полтавська, Чернігівська, Харківська); 2) південноукраїнські губернії (Катеринославська, Таврійська, Херсонська); 3) губернії Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська).

Для кожного регіону встановлювався мінімальний і максимальний розміри наділу, що переходив у користування селян. Власністю земельний наділ ставав після сплати селянином його вартості. До того часу він вва-

жався «тимчасово зобов'язаним», а термін сплати «викупу» розтягувався на 49 років. Розмір ділянки визначався залежно від якості землі (у чорноземній смузі вона була значно меншою). Якщо до реформи селянин користувався наділом, що перевищував норму, установлену «Положенням» 1861 р., надлишок («відрізок») переходив у власність поміщика. Оскільки ж багато селян мали саме такі «надмірні» ділянки, унаслідок реформи вони втрачали частину землі, якою користувалися. На Правобережжі аграрна реформа мала ще й політичне підґрунтя: щоб підірвати вплив польської шляхти і повернути на свій бік українських селян, за ними залишили право на отримання повного наділу. Щоправда, оформити юридично це право було дуже складно, оскільки клопотання мала підтримати вся сільська громада.

Як ви вважаєте, чому землі Наддніпрянської України було поділено на три групи?

Серед позитивних наслідків реформи – особисте звільнення селян і перетворення їх на верству власників, формування товарно-грошових відносин у сільському господарстві, упровадження нових досягнень агротехніки й тваринництва (багатопільна система землеробства, штучні добрива, розведення племінної худоби), поглиблення спеціалізації регіонів, удосконалення форм землеволодіння. Обезземелення селян давало для промисловості дешеву робочу силу, і це стимулювало фабрично-заводське виробництво, а також дозволяло вчорашнім селянам заробити на прожиття. Діставши можливість купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, селяни займалися не лише сільським господарством, а й торгівлею, ремеслом, промисловим виробництвом.

Які наслідки мала аграрна реформа?

2. Реформи адміністративно-політичного управління

Проведення аграрної реформи мало наслідком реформування всіх інших сторін державного та громадського життя.

Земська реформа. З метою поліпшення системи управління уряд здійснив земську реформу (1864). Відбулося запровадження *земств* – органів місцевого самоврядування губернського та повітового рівнів. Згідно з «Положенням про земські установи», повноваження земств окреслювалися доглядом та ремонтом шляхів, організацією охорони здоров'я, будівництвом та утриманням шкіл, налагодженням поштового зв'язку, розподілом державних грошових зборів, збиранням статистичних відомостей. Утримання земств здійснювалося за рахунок оподаткування населення.

Земство складалося з повітових чи губернських земських зборів та їх виконавчих органів – *управ*. До повітових зборів входили гласні (виборні члени повітових чи земських зборів), обрані на 3-річний термін по трьох куріях (розряд виборців за майновою чи іншою ознакою): на зборах землевласників повіту, волосних зборах селян та міських власників. Гласні, обрані на повітових зборах, утворювали губернське зібрання.

Чим опікувалися земства? Кого обирали до їхнього складу?

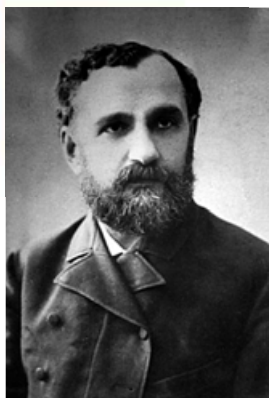

Київська міська дума. Поштівка початку ХХ ст.

Міська реформа. 1870 р. проведено міську реформу. Створювалися безстанові органи самоуправління – *міські думи*, які займалися впорядкуванням міст, промисловістю, торгівлею та іншими господарськими питаннями.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАСИЛЬ ХИЖНЯКОВ (1842–1917)

Василь Хижняков

Педагог, земський і громадський діяч. Народився в Києві у дворянській родині. Освіту здобув у Київській гімназії та Університеті св. Володимира. Обидва навчальні заклади сприяли становленню молодого, небайдужої до навколишнього світу людини. Завдяки вчителю малювання Івану Сошенку Хижняков-гімназист долучився до творчості Т. Шевченка, читав і переписував його рукописи. У 6-му класі хлопець зацікавився проблемами суспільно-політичного життя. Читав «Колокол» А. Герцена. Часи навчання в університеті закарбували в його пам'яті дні оприлюднення Маніфесту 19 лютого 1861 р.

Поміркуйте, які чинники визначили становлення В. Хижнякова як особистості.

Документи та матеріали

«Випускник університету Хижняков отримав призначення на посаду вчителя географії в Пінську гімназію, а в 1866 р. переїхав до Чернігова, де викладав у гімназії латину та російську словесність... Протягом 1875–1886 рр. – чернігівський міський голова. Хижняков чимало зробив, щоб "губернському хутору", як писав про тогочасний Чернігів Леонід Глібов, надати більш цивілізованого стану... І якби більшість не підтримала Хижнякова, то хтозна, скільки б ще років чернігівці копирсалися у вуличній багнюці і пили воду з Десни та Стрижня. Чимало зусиль він доклав, щоб прокласти водогін... З 1894 р. почалася телефонізація та електрифікація Чернігова», – писала дослідниця О. Ісаєнко.

Складіть історичний портрет земського діяча.

Чернігівський окружний суд. Поштівка другої половини XIX ст.

Судова реформа. 1864 р. здійснено судову реформу. На зміну колишньому становому, закритому судочинству прийшов суд присяжних (виборні особи, що залучалися до розгляду карних судових справ, пов'язаних із втратою всіх чи частини громадянських прав (окрім державних злочинів), і виносили рішення про винуватість чи невинуватість підсудного).

Запроваджувався змагальний процес – прокурора звинувачення і адвоката захисту. У кожній губернії створено окружні суди – першу судову інстанцію. Крім того, у Наддніпрянській Україні створено Київську, Одеську й Харківську судові палати, де оскаржувалися вироки, винесені окружними судами без участі присяжних. Касаційні (заява про перегляд судового рішення) функції виконував сенат, який міг повернути справу на повторний розгляд.

Дрібні позови й суперечки (розгляд дрібних кримінальних злочинів, за які передбачалося тюремне ув'язнення до одного року, та цивільних справ із ціною позову до 500 рублів) розв'язувалися мировими суддями (на них покладался обов'язок примирити сторони; звідси й їхня назва). Мирових суддів на 3 роки обирали земські й міські гласні або призначав уряд. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

Судова реформа була кроком до формування буржуазної судової системи, хоча залишалися й пережитки минулого: станове представництво в судовій палаті, окремі суди для військовослужбовців та духовенства, станові волосні суди для селян.

Судову реформу вважали найбільш прогресивною. Як ви вважаєте, чому?

Реформа освіти. У липні 1864 р. згідно з «Положенням про початкові народні училища» запроваджувалася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи дозволялося державним і громадським установам, а також приватним особам. Керівництво і контроль за навчально-виховним процесом покладалися на повітові та губернські шкільні ради, до яких входили представники влади, земств і духовенства. До обов'язкових предметів належали граматика, арифметика і Закон Божий.

Поміркуйте, як розвиток промисловості пов'язаний з реформою початкової освіти.

Статут 18 червня 1863 р. відновлював автономію університетів: усією їхньою діяльністю керувала рада професорів, що сприяло демократизації внутрішнього університетського життя.

Перетворення в галузі середньої освіти визначалися статутом від 19 листопада 1864 р., згідно з яким у країні створювалися класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії з платним навчанням. Випускники реальної гімназії могли вступати до вищих технічних навчальних закладів, класичної гімназії – до університетів. У випускниць жіночих гімназій такого права не було.

Документи та матеріали

«Більшість моїх однолітків по Гірському інституту (Петербург) закінчили провінційні, головним чином південні реальні училища. Вони не готували техніків, помічників інженерів у різних областях технічного знання, як це, мабуть, передбачалося. Але давали відмінну, дуже широку підготовку до курсу вищої школи в галузі природничих наук. Ми добре для свого віку знали хімію, фізику, мали достатні поняття про виробництва, наприклад цукрове або пивоваріння. Загальна досить велика програма, включаючи і нові мови, уміщалася в шести основних класах училища, коли середня освіта вважалася власне закінченою. Сьомий клас був додатковим, спеціальним для вивчення основ аналітичної хімії, головних промислових виробництв, розширеного курсу фізики тощо», – згадував інженер О. Фенін.

Чим обумовлено створення реальних чоловічих гімназій? Порівняйте свої шкільні роки з роками навчання вашого однолітка XIX ст.

Військова реформа. Упродовж 1862–1877 рр. уряд Російської імперії здійснював реорганізацію збройних сил. Українські губернії ввійшли до 3 нових військових округів: Київського, Одеського й Харківського. У кожній губернії та повіті запроваджувалися управління військового начальника.

Прийнято новий військовий статут, уведено загальну військову повинність для чоловіків, які досягли 21-річного віку, установлено нові строки служби: у піхоті – 6, на флоті – 7 років. Створювалася мережа військових закладів – гімназій, училищ, академій. Армія почала оснащуватися сучасними видами зброї, будувався паровий військовий флот.

Визначте основні риси військової реформи.

Документи та матеріали

«Високо цінуючи індивідуальну хоробрість, спритність і специфічне мистецтво бою окремих осіб, Наполеон не вірив, щоб розсипний лад яких-небудь легких наїзників (на кшталт мамелюків або козаків) міг протриматися проти великих компактних мас дисциплінованої європейської армії, хоча й допускав, що при зіткненні малими купками такі індивідуально чудові наїзники могли виявитися сильнішими, і дійсно були сильнішими», – писав історик Є. Тарле.

Як ви вважаєте, чому 1864 р. було ліквідовано Азовське козацьке військо?

Цензура. 1865 р. здійснено зміни в галузі цензури (система державного нагляду за змістом друкованих видань, творів мистецтва тощо), яка виво-

дилася з відома Міністерства народної освіти і передавалася Міністерству внутрішніх справ. За порушення цензурних вимог передбачалися засоби адміністративного впливу аж до заборони видання.

Фінансова реформа. Унаслідок загальної кризи, що охопила економіку, яка базувалася на кріпосницькій системі, особливо постраждали фінанси. Тому впродовж 1860–1864 рр. здійснено реформи податкової та кредитної систем, у бюджетній галузі та фінансовому контролі. Фінансова реформа передбачала заснування Державного банку; упорядкування державного бюджету; створення місцевих органів державного контролю; зменшення ряду державних витрат, стимулювання власного виробника, обмеження іноземного інвестування у промисловість; забезпечення державної підтримки акціонерним товариствам, банкам, підприємствам, що потрапили у фінансову скруту, створення кредитної системи.

Документи та матеріали

«1860 р. замість ліквідованих казенних банків було створено Державний банк, у статуті якого підкреслювалося, що основним завданням банку є “пожвавлення торговельних оборотів і зміцнення грошової кредитної системи”. В Україні функціонувало три контори Державного банку – у Києві, Харкові та Одесі – і 24 його відділення в інших містах, котрі здійснювали кредитування торгівлі, промисловості та сільського господарства. Створення Державного банку започаткувало перебудову всієї банківської справи, грошового обігу, валютних і кредитних відносин. Реформування фінансової системи проходило протягом усієї другої половини XIX ст.

Грошова реформа 1895–1897 рр. для свого часу мала прогресивне значення. Вона завершила формування фінансово-кредитної системи ринкового типу, яка, своєю чергою, сприяла розвитку підприємницьких відносин у країні, посиленню зовнішньоекономічних зв'язків і розвитку торгівлі», – наголошує науковець В. Феценко.

Назвіть основні риси фінансової реформи.

Реформи 1860–1870-х років відкрили можливості розвитку Російської імперії по індустріальному шляху. Зміни, що сталися в суспільстві, стимулювали економіку, підприємництво, торгівлю. Однак вони не зачіпали основного – Росія залишалася абсолютною монархією.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше?
 - а) проведення аграрної чи судової реформи;
 - б) проведення міської реформи чи земської.
2. 1864 р. Яке це століття; його половина; чверть; третина?
3. Порівняйте адміністративний та військовий поділ території Наддніпрянської України. Що в них спільного?
4. Дайте визначення поняття «реформа». Яку роль у житті суспільства відіграють реформи?
5. Доберіть факти, які свідчать про те, що реформи 1860–1870-х років – це компроміс російського самодержавства із суспільством.

§ 18. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

1. Поререформений розвиток сільського господарства

Розвиток сільського господарства у світі здійснювався двома шляхами: *пруським* і *американським*. Перший пов'язаний з орендою селянином поміщицької землі на умовах відробітку на панських угіддях; другий – з використанням вільнонайманої робочої сили.

Пруським шляхом розвитку пішли господарства Лівобережної та Правобережної України. Найбільшого поширення відробіткова система набула в Чернігівській губернії.

Документи та матеріали

«Скасування кріпосного права... поставило всіх поміщиків перед необхідністю змінити спосіб ведення свого господарства, замінивши кріпосну працю... капіталом, потрібним для придбання худоби, землеробських знарядь і наймання робітників.

Недостача такого оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, недостача енергії... послужили масі поміщиків непереборною перешкодою до прямого переходу від натурального господарства до грошового і примусили їх шукати виходу з такого становища у зміні не способу ведення господарства, а способу одержання доходу від землі.

Усе це привело до того, що маса поміщиків повинна була припинити своє господарство і вдатися... до віддачі земель для обробітку селянам за певну частину врожаю. Таким чином, у Чернігівській губернії встановилася так звана половинна система господарства, яка, розвиваючись з кожним роком, стає панівною.

Але перехід від старого господарства до інтенсивного може відбутися лише в далекому майбутньому, через те, що для цього потрібні... ще наукові знання, без яких неможливе ведення раціонального господарства; потрібне, нарешті, терпіння чекати доходів від затраченого капіталу, бо результати від інтенсивного господарства одержують дуже повільно, тим часом тепер, у часи швидкої наживи, визначається придатним тільки таке підприємство, яке зараз же дає прибуток» – уривок із донесення чернігівського губернатора Шаховського міністру внутрішніх справ 1884 р.

Чому поміщики були змушені відмовитися від старої форми одержання прибутків? Які умови, на думку Шаховського, мали забезпечити перехід до інтенсивного господарства?

Оскільки відшкодування середньої плати за земельний наділ селянин здійснював або працею на поміщика, або частиною врожаю, він повільно втягувався в торговельно-грошові відносини. Це не дозволяло купувати нову техніку, застосовувати прогресивну агрономічну технологію ані селянам, ані поміщикам. Тому із часом великі землевласники, особливо на Правобережжі, пристосовуючись до умов ринку, дедалі більше використовували найману працю.

На Півдні України, де селяни отримали, взяли в оренду чи купили досить багато землі, сільське господарство пішло американським шляхом. Куркульсько-колоністські господарства фермерського типу орієнтувалися на потреби ринку, швидко реагували на попит, використовували механізми і нові технології.

Поясніть особливості пруського та американського шляхів розвитку сільського господарства.

Ринкові відносини в сільському господарстві викликали потребу в сучасній техніці та механізмах. Попит на сільськогосподарські машини зростав після реформи так стрімко, що за ним не встигали вітчизняні виробники. Тому багато механізованих знарядь праці ввозилося з-за кордону. Рівень механізації сільськогосподарських робіт у південних і правобережних губерніях України перевищував загальноросійський у 2–3 рази.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 425 тис. сільськогосподарських робітників, постійно зайнятих на роботах. Разом з поденними і строковими робітниками кількість вільнонайманих працівників зросла до 1,8 млн осіб. Багато міст України перетворилися на спеціальні ринки робочої сили, де землевласники наймали робітників: Біла Церква, Єлисаветград, Одеса, Катеринослав, Шпола, Сміла, Каховка, залізничні станції (Знам'янка, Лозова, Долинська), торгові селища (Новоукраїнка, Бірзула, Мостове). У Катеринославській, Київській, Подільській, Волинській, Таврійській, Херсонській губерніях відбувся перехід до капіталістичної системи, заснованої на використанні найманої праці. У Полтавській та Харківській губерніях існувала змішана система.

Використання техніки збільшувало продуктивність праці й товарність виробництва.

Оскільки на ринку зростав попит на продукцію сільського господарства, посівні площі в Україні невпинно збільшувалися. Упродовж 1860–1890-х років найбільший приріст спостерігався в експортних культурах (пшениця, ячмінь) та технічних культурах (цукровий буряк, льон, соняшник). Набувало товарного характеру і тваринництво. Поряд з м'ясним розвивається молочне тваринництво. Високопородні коні з українських кінних заводів надходили як на внутрішній, так і на зовнішній ринок.

Схарактеризуйте експорт сільськогосподарської продукції.

2. Міграція населення Наддніпрянської України

Міграційні процеси в середовищі селянства відбувалися у трьох напрямках: перший – це соціальна міграція (селяни поповнювали загони міської робітничої верстви); друга – це сезонники; до третьої належали селяни, котрі переселялися на інші території, до інших країн.

Сезонники (сезонні робітники) – категорія найманих робітників. Статус заробітчани визначала сезонна праця – тимчасові заробітки, не пов'язані з основним видом діяльності та соціальним походженням. Заробітчани використовувалися в сільському господарстві, на будівництві, залізниці, у промисловості (цукрові заводи, броварні, цегельні), на будівельних і земляних роботах, вирубці лісу. Сезонними робітниками були здебільшого селяни, хоча певну частину їх складали міщани, ремісники, військові, кадрові робітники. За національною приналежністю серед заробітчани домінували українці, близько 20–30 % складали росіяни, поляки та євреї. У середньому за сезон вони заробляли від 10 до 70 рублів, чого в більшості випадків вистачало на сплату викупних платежів і податків, рідко – на придбання речей побуту, одягу.

На заробітки. Художник М. Кузнецов. 1882 р.

Регіонами додаткового заробітку для українських сезонних робітників до 1890-х років були тільки українські губернії. Наймасовіший потік спрямовувався в південні райони України – Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії. Від 1890-х років започатковано рух заробітчан в область Війська Донського, на Кубань, а також у Мінську, Саратовську, Тамбовську губернії.

Документи та матеріали

«Відхідний промисел полягає в тому, що групи людей вирушають до Одеси, Кишинєва... де багато хто проживає там цілі десятиріччя, забуває про родину і звикає до нового місця, заводять нову оселю і назавжди залишається там жити. На півдні з'явилися вигідні заробітки на кам'яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі міцні молоді сили. Сучасник цих процесів писав: "Ті, хто провів кілька років на шахтах, стають ледачими та неспроможними до землеробської праці, слабкими здоров'ям, блідими, кволими та зі схильністю до легеневих сухот і надають батькам не допомогу, а лише один клопіт", – підкреслювала історик О. Бачинська.

Використовуючи ілюстрацію, складіть історичний нарис «Заробітчанин».

Зелений клин. Аграрна реформа спричинила масове збільшення мало-земельних господарств, що мали до 3 десятин землі (1 десятина = 1,09 га). Цей процес зумовив масові міграції українських селян на Кубань, Північний Кавказ, до Сибіру в пошуках вільних земель.

Основна маса переселенців у цьому напрямку походила з Полтавської, Чернігівської, Київської та Харківської губерній. Найбільшої інтенсивності міграція досягла під час будівництва Транссибірської магістралі (1891–1895). Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. переселенням на Схід було охоплено понад 2 млн українців.

Місцем їхнього компактного розселення стала південна частина Далекого Сходу – Приморський край, Амурська область, південна частина

Шлях українських переселенців до Сибіру. Поштівка кінця XIX ст.

Хабаровського краю (в історичній літературі цей регіон отримав назву «Зелений Клин»). 1914 р. в цьому регіоні проживало понад 500 тис. українців, які становили 58,3 % усього населення. Переселенці з України заснували в Зеленому Кліні сотні сіл, хуторів та інших поселень.

З'ясуйте причини міграції українського населення.

Документи та матеріали

Ось як описує місто Уссурійськ у 1905 р. тогочасний кореспондент Іван Ілліч-Світич: «Це велике українське село. Головна і найстарша вулиця – Микольська. Обабіч усієї вулиці простягнулися білі мазанки, місцями ще й досі покриті соломкою. У кінці міста, при злученні Раківки із Супутінкою, як часто і на споконвічній Україні, облаштовано ставок, біля якого мальовничо притулився “млинок”, так що виходила б цілком картина, у якій – “і ставок, і млинок, і вишневенький садок”...

Базар, наприклад, у торговий день у Микольсько-Уссурійському, вельми нагадує якесь містечко в Україні: така ж сила-силенна круторогих волів, що ліниво ремигають біля возів, наповнених мішками борошна, крупи, сала, свинячих туш; той же на людях український одяг. Усюди чути веселий, бадьорий та жвавий український говір. І у спекотний літній день можна подумати, що перебуваєш десь у Миргороді, Решетилівці або Сорочинцях часів Гоголя».

Незважаючи на значну частку українців у населенні, українська мова була практично позбавлена права на існування, особливо в містах. Адже посади в державних структурах, включно з освітніми, обіймали росіяни, які притримувались поглядів на українську мову як на «сільське наріччя» російської мови. Тому в містах найчастіше переважала саме російська мова.

Схарактеризуйте основні риси життя українських переселенців.

Сірий Клин. Іншими регіонами масового розселення українців був Південно-Західний Сибір і Північний Казахстан, який наприкінці XIX ст. стали називати Сірим Клином. Згідно зі статистичними даними впродовж 1890–1913 рр. тут оселилося понад 1 млн осіб, в основному вихідці з Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Київської, Таврійської губерній. Українці на Сірому Клині жили у кліматичних умовах, подібних до степових провінцій Канади, де оселилися українці з Галичини та Буковини. Загальна площа розселення дорівнювала 460 тис. км².

Використовуючи інтернет-ресурси, з'ясуйте значення терміна «Сірий Клин».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

- 1866 р. Яке це століття; його половина; чверть?
- Схарактеризуйте розвиток сільського господарства в пореформений період.
- Назвіть основні ознаки поняття «міграція».
- Хто такі «сезонники»?
- Назвіть основні напрямки переселення українського селянства у другій половині XIX ст.

§ 19. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

1. Індустріалізація

1860–1870-ті роки вважаються періодом економічного розвитку. Це стало можливим завдяки не лише приватній ініціативі, а й відповідній економічній політиці самодержавства. Наддніпрянська Україна з її людськими і природними ресурсами сприймалася як невичерпне джерело сільськогосподарської та промислової продукції, сировини для промисловості. Тому уряд заохочував капіталовкладення російських та іноземних підприємців

1

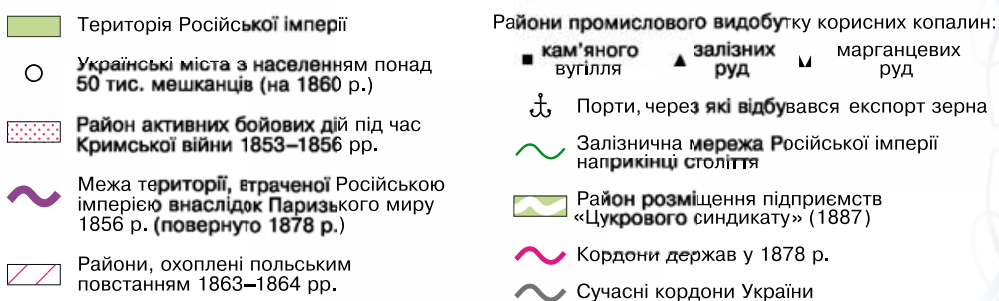
2

1 – Чавуноливарний завод. Поштівка XIX ст.

2 – Центральна шахта і сортування вугілля в Юзівці Катеринославської губернії. Завод Новоросійського товариства. Світлина початку XX ст.

Наддніпрянська Україна у другій половині XIX ст.

саме в цей регіон. Український капітал у промисловості становив мізерну частку.

У 1860-х – на початку 1880-х років відбулися зміни у структурі промисловості України: гуральництво, суконна та інші колись високорозвинені галузі поміщицької промисловості відходять на другорядні позиції або занепадають, проте зростає питома вага галузей добувної промисловості (кам'яне вугілля), посилено розвивається металургія, машинобудування. Районами найбільшого зосередження підприємств металообробної та машинобудівної промисловості були Катеринославська, Херсонська, Харківська, Київська губернії.

Фундаментом індустрії вважалася кам'яновугільна промисловість. Вугілля було основним видом енергоносіїв для парових машин. 1880 р. у Донбасі діяло 197 шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що

становило 43,1 % загальноросійського видобутку цього виду палива. Капітали в українську кам'яновугільну промисловість укладали російські та іноземні акціонерні товариства. Найбільшими серед них були Новоросійське, Південно-Російське гірничопромислове товариство, Голубовське, Французьке. 1900 р. частка іноземного капіталу у видобутку вугілля становила вже 94,2 %.

Документи та матеріали

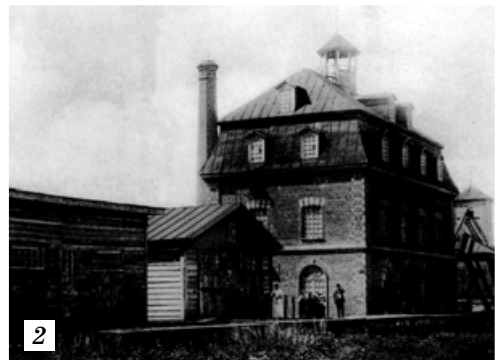
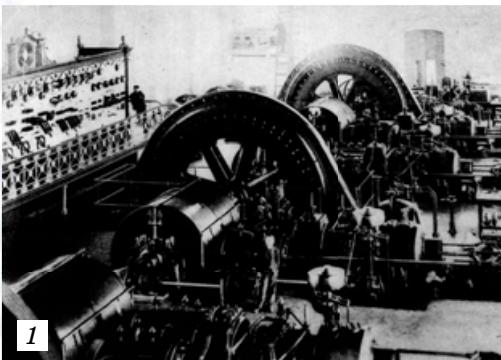
«Згідно з Височайше затвердженим 18 квітня 1869 р. положенням Кабінету міністрів дозволено великобританському підданому Джону Юзу утворити Товариство з капіталом у 300 тис. фунтів стерлінгів для розробки кам'яного вугілля на півдні Росії, у Катеринославській губ. біля Олександрівки, Сміли або Новотроїцька, спорудження в тій місцевості чавуноливарного і залізобробного заводів, спорудження рейкового і механічного заводів» – з офіційної довідки гірничого департаменту про утворення «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва» Джона Юза (1875).

Схарактеризуйте роль інвестування в розвиток важкої промисловості в Наддніпрянщині.

Подібна ситуація складалася і в інших провідних галузях промисловості. За останні десятиріччя XIX ст. в Катеринославській та Херсонській губерніях збудовано 17 металургійних заводів, частина з яких належала іноземцям: англійським, бельгійським (Дніпровський завод у селищі Кам'янському), французьким (Гданцівський завод поблизу Кривого Рогу) інвесторам. Російські підприємці фінансували будівництво Брянського, Дружківського та Донецько-Юр'ївського металургійних заводів.

У яких регіонах відбувався процес індустріалізації?

1860–1870-ті роки – період розгортання другого етапу промислового перевороту, що в технічному сенсі забезпечував заміну ручної техніки системою машин та запровадження у виробництво парових двигунів, верстатів.

1 – Друга електрична станція на Дніпровському заводі в с. Кам'янське Катеринославської губернії. Початок початку XX ст.

2 – Паровий млин. Світлина кінця XIX ст.

Районами найбільшого зосередження підприємств металообробної та машинобудівної промисловості були Катеринославська, Херсонська, Харківська, Київська губернії. Потужними на той час підприємствами вважалися Луганський казенний машинобудівний завод, завод «Арсенал», товариство Гретера і Криванека в Києві, Харківський паровозобудівний завод. Розвиток машинобудування сприяв технічному переоснащенню інших галузей.

Найбільше це позначилося на розвитку цукрової промисловості. Застосування нової техніки й технології прискорювало процес цукроваріння, підвищувало якість кінцевого продукту. У 1880-х роках із упровадженням парових двигунів цукрова промисловість давала майже 88 % загальноросійського виробництва цукру. Одним з найбільших у галузі став Андрушівський завод українських промисловців Терещенків.

Промисловий переворот у легкій промисловості відбувся дещо пізніше, ніж у провідних галузях економіки. Але на кінець XIX ст., наприклад у полотняній та суконній галузях, завершилося технічне переоснащення і основною формою виробництва стала не мануфактура, а фабрика.

Наслідками промислового перевороту було розгортання промислового будівництва на Півдні України, зростання кількості населення у степовій смузі України, формування на її території двох промислових регіонів – Південного та Донецько-Криворізького (залізрудний та кам'яновугільний басейни). Найінтенсивніше розвивався останній, який став головною вугільно-металургійною базою не тільки України, а й усієї Російської імперії. Соціально-економічний розвиток України наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався в руслі загальносвітових тенденцій розвитку – на зламі століть закінчувалася епоха вільного, не регульованого державою підприємництва і розпочалася нова стадія економічного розвитку – стадія монополістичного капіталізму.

Які галузі промисловості розвивалися найефективніше? Із чим це було пов'язано?

2. Залізничний транспорт

В українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, залізничне будівництво фінансували здебільшого акціонерні компанії, яким російський уряд гарантував 5 % прибутку на вкладений капітал. Із часом дедалі більше коштів на створення залізничної мережі виділялося з державної скарбниці.

Першу в Наддніпрянській Україні залізницю Одеса–Балта, довжиною 213 км, будували за державний кошт. Будівництво тривало близько 4 років (1861–1865), роботами керував барон К. фон Унгерн-Штернберг. У травні 1866 р. розпочато будівництво Києво-Балтської залізниці як продовження лінії Одеса–Балта. Рух потягів на цій лінії було відкрито через 4 роки. Формально початком існування Південно-Західної залізниці є 7 червня 1870 р.

ПЕРСОНАЛІЇ

ОЛЕКСАНДР БОРОДІН
(1848–1898)

Олександр Бородин

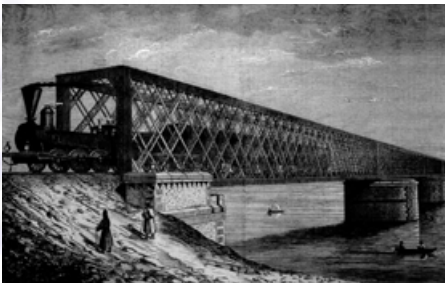
Інженер і вчений у галузі залізничного транспорту. Закінчив технологічний інститут та інститут інженерів шляхів сполучення в Санкт-Петербурзі. У 1877 р. приїхав до Києва, маючи вже досвід будівництва Рязьсько-Вяземської залізниці. Бородин першим у Росії заклав основи локомотивної науки, створені ним майстерні і лабораторії вважалися еталоном для всіх залізниць імперії. Обладнавши майстерні паровими машинами, новітніми механізмами й устаткуванням, він створив при залізниці могутнє підприємство, здатне не тільки ремонтувати, але й будувати паса-

жирські і вантажні вагони, а також паровози з удосконаленими паровими машинами. Завдяки його вмiлому керівництву залізниця із числа найнерентабельніших перейшла в розряд прибуткових. Було створено один з найшвидкісніших паровозів того часу, котрий на ділянці Київ–Козятин з 12-ма пасажирськими вагонами розвивав швидкість майже 100 км на годину. Зусиллями О. Бородіна було відкрито два технічних залізничних училища – в Одесі і Києві; було створено пенсійну касу, що суттєво допомагала залізничникам, які потрапили в біду; з'явилися перші їдальні для робітників.

Використовуючи факти біографії, схарактеризуйте заходи, завдяки яким О. Бородин досяг успіхів у будівництві Південно-Західної залізниці.

Основу первинної залізничної мережі України склали магістралі, призначені для доставки українського хліба в регіони імперії та на експорт. Залізнична мережа зв'язувала кожний український регіон із чорноморсько-азовськими та балтійськими портами.

Залізничне будівництво напередодні й у період промислового піднесення в 1890-х роках велось здебільшого в Донецько-Криворізькому басейні або було спрямоване на сполучення певного району з основними економічними регіонами імперії. Найважливішою лінією, яку побудували в Наддніпрянській Україні, була Катерининська залізниця – від станції Ясинувата Донецької залізниці до станції Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці. З'єднавши вуглевидобувний регіон з районом видобутку залізної руди, магістраль сприяла широкому розвитку металургії й забезпечила новий вихід для транспортування донецького вугілля в західному напрямку.

Новий залізничний міст через Дніпро в Києві. 1890 р.

Схарактеризуйте розвиток залізничного транспорту в Наддніпрянській Україні.

3. Розвиток внутрішньої торгівлі

Підвищення попиту на товари сільськогосподарства і промисловості прискорили розвиток торгівлі. Показником цього процесу були ярмарки.

Ярмарки – періодично влаштовувані в установлених місцях (містах, містечках, великих селах) торги; проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів.

Найбільші з них – Контрактовий у Києві, Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді, Покровський у Харкові. Товари з України – корисні копалини, машини, хліб, цукор, тютюн, сіль – мали великий попит у Центральній Росії, Прибалтиці, Білорусі. На деяких ярмарках укладалися й міжнародні торговельні контракти з купцями європейських країн.

*Контрактовий ярмарок у Києві.
Поштівка початку XX ст.*

Документи та матеріали

У перших числах лютого урочисто відкривалася торгівля на Олександрівській площі Подолу (сьогодні – Контрактова площа). Продавали і купували у спеціально збитих дерев'яних балаганах і в Контрактовому будинку. Ярмарок пропонував найрізноманітніший асортимент товарів. На площі переважали торговці пряниками, халвою, пастилою та іншими солодощами. «Ще трохи – і пряники витіснять усі товари і заволодіють ярмарком», – жартували торговці. Незабаром конкуренцію їм склали нові ласощі – французькі вафлі. Їх готували прямо на місці на очах покупців. При цьому продавець повинен був уміло вдавати із себе справжнього француза. Використання таких слів, як «сільвупле», істотно піднімало рівень продажів... З року в рік на ярмарку з'являлися новинки – м'які меблі, кавказький шовк, опудала птахів. Угоди на мільйонні суми вкладалися, коли до Києва з'їжджалися так звані «контрактівичі» – цукрозаводчики, земле- і судовласники, орендарі, лісопромисловці, представники вугільних копалень...

Уявіть себе купцем («контрактівичем»), розкажіть про свою участь в одному з ярмарків.

Дрібні міські, містечкові та сільські ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Тривалість таких ярмарків обмежувалась одним-двома днями. У цих ярмарках брало участь майже все місцеве населення. Оскільки в сільських місцевостях постійна торгівля була слаборозвинена, то ярмарки були місцем збуту сільськогосподарських продуктів та селянських промислових виробів.

Уявіть себе селянином другої половини XIX ст. З якою метою ви завітали на ярмарок? Опишіть свій день на цих торгах.

*Ярмарок у містечку Ічні.
Художник В. Штернберг. 1836 р.*

Одесі – по 5. Розширився асортимент товарів. Поряд із продуктами землеробства і тваринництва дедалі більше з'являлося на ринку промислових виробів. Зростання транспорту, особливо залізничного, сприяло розширенню географії торгівлі: на базари доставляли товари не лише з близьких місцевостей, а й з віддалених губерній.

Як ви вважаєте, наскільки актуальними є базари в наш час?

Від 1860-х років поширюється торгівля в магазинах та лавках. В умовах швидкого індустріального розвитку стаціонарна торгівля набула нових форм. Зростає її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Це, зокрема, здійснювалося створенням великих універсальних і багатопрофільних магазинів.

Документи та матеріали

Корчма (коршма, шинок) – заклад для продажу горілчаних напоїв, їжі та відпочинку подорожніх. Завідували корчмою корчмарі. Їх робота вважалася непристойною для «добрих людей», тому традиційно її виконували євреї, вірмени, греки тощо. Корчма в селі була тим, чим для міського жителя була кав'ярня. Містилася звичайно в центрі села, інколи – на околиці, на перехресті великих доріг. Мала характер громадської установи, своєрідного сільського клубу: тут можна було зустрітися з друзями, обмінятися новинами, укласти договір. У корчмі та біля неї щонеоділі грали музики, лунали пісні.

1

2

1 – Біля шинку. Художник І. Соколов. 1864 р.
2 – Сільський базар. Друга половина XIX ст.

Поміркуйте, про що вели розмови відвідувачі корчми. Складіть зміст такої бесіди (діалогу).

Для забезпечення зв'язку між гуртовими поставниками та покупцями виникають біржі, на яких продають товари великими партіями. Біржа як особлива форма ринку історично утворилася в умовах промислового розвитку. Для неї були характерні регулярні ділові збори, на яких здійснювали торгівлю на основі укладання угод, що підпорядковувалися спеціальним правилам, і встановлювали ціни, прийнятні для учасників операції. Найбільшими серед них стали Київська та Одеська. Деякі біржі спеціалізувалися на продажу певного товару – хліба (Єлисаветградська і Миколаївська), вугілля та заліза (Харківська).

Використовуючи інтернет-ресурси, з'ясуйте значення терміна «біржа».

4. Урбанізація

Розвиток промисловості супроводжувався зростанням міст, які ставали не тільки адміністративними, а й промисловими центрами країни, де вироблялося 70 % усієї промислової продукції. Упродовж 1863–1897 рр. чисельність міських жителів в Україні зросла від 1,46 до 2,98 млн осіб. Особливо швидко зростали міста в Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях. Наприкінці століття в Україні налічувалося 130 міст, де проживало 13 % населення. Найбільшими містами були Одеса (403,8 тис.), Київ (247,7 тис.), Харків (173,9 тис.), Катеринослав (112,8 тис.).

Розгортається промислова та житлова забудова міст: зводяться промислові та торговельні підприємства, банки, контори, приміщення міських дум, земств, дворянських та купецьких зібрань, театрів, навчальних закладів, вокзалів. Відповідно до архітектурних планів центральні вулиці мостять бруківкою, озеленяють. Проводиться водогін, на вулицях з'являються гасові ліхтарі, міський транспорт – конка (кінний трамвай), електричні трамваї. Водночас хаотично забудовуються околиці – робітничі Шулявка в Києві, Пересип та Молдаванка в Одесі. Такі забудови за низьку якість та скупчення споруд називали «собачівки», «шанхай».

Урбанізація (від лат. *urbanus* – «міський») – зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням кількості міського населення, поширенням міського способу життя в певній області, країні.

Одеса, вулиця Садова. Поштівка початку ХХ ст.

Оцініть рівень урбанізації в Наддніпрянській Україні.

*Перший у Російській імперії електричний трамвай.
Київ. Світлина кінця XIX ст.*

Документи та матеріали

У 1890-х роках у Катеринославі почали діяти перші телефони. Телефонна мережа поєднала місто з найбільшими торговельними регіонами Росії. Діяли купецьке товариство й комерційне зібрання, для якого побудували спеціальне приміщення – Комерційний клуб. Для поповнення лав фінансистів, економістів, бухгалтерів було відкрито комерційні училища – товариства прикажчиків та купецького товариства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Використовуючи карту на с. 135, назвіть найбільші міста пореформеного періоду.
2. Уявіть себе сучасником тогочасних подій. Ви стали свідком розмови мешканців міста й села. Окресліть коло питань, що могли бути предметом їхньої розмови.
3. Дайте визначення понять: «індустріалізація», «фабрика».
4. Поясніть, чому розвиток промисловості та розвиток транспорту взаємопов'язані між собою.
5. Оцініть зміни, що відбулися в пореформений час у Наддніпрянській Україні.

§ 20. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Хлопоманство

Від кінця 1850-х років свій внесок у розвиток національної свідомості зробили *українофіли*. Українофільство було специфічним проявом інтелектуального та духовного розвитку еліти. Українофіли брали найактивнішу участь у діяльності громад, земському русі, просвітництві народних

Хлопомани. Світлина 1860–1870-х років

мас українських земель, налагодженні зв'язків між наддніпрянцями й західними українцями, в орієнтації на європейські правові та політичні ідеали.

Хлопомани – народницько-культурна течія інтелігенції у Правобережній Україні 1850–1860-х років, яка прагнула зближення із селянством. Власне, хлопоманами (від польського «хлопи» – селяни) їх прозвали недоброчливі через їхню прихильність до селянства. Цей рух під впливом західноєвропейських соціально-революційних ідей (насамперед, П. Прудона та Л. Бланкі) та російського народництва виник серед студентів Київського університету, які походили з полонізованих шляхетських родин. Серед засновників – В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Вони відкидали революційні методи боротьби і єдиною своєю метою проголошували просвіту народу. Під час літніх канікул організовували мандрівки Наддніпрянською Україною, відомі як «ходіння в народ», щоб пізнати край та його людей.

Репресії російської влади на початку 1860-х років змусили хлопоманів припинити свою діяльність. Проте вони продовжували брати участь у роботі Київської громади, займатися культурно-освітньою діяльністю, але вже без організаційного оформлення.

Документи та матеріали

«У польській партії, що трималася до сих пір незмінно найбільш непримиренних шляхетських тенденцій, виявилось чудове явище: жменя молоді, зблизившись із українофілами, зуміла відмовитися від цих тенденцій і виступила з радикально демократичною програмою, яка образила найчутливішим чином стару польську гвардію. У розділі відщепенців стояв студент Рильський, дуже енергійна й цікава особистість, одна з тих особистостей, які наче навмисне створені для того, щоб увібрати в себе щось нове, ще не помітне для інших, і дати йому форму», – згадував сучасник подій В. Авсеєнко.

ПЕРСОНАЛІЇ

Тадей Рильський

ТАДЕЙ РИЛЬСЬКИЙ (1841–1902)

Етнограф, фольклорист, економіст, культурно-освітній діяч, учасник громадівського руху. Народився в польській шляхетській родині на Київщині. Освіту здобув у Другій київській гімназії та на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Був одним з фундаторів Київської громади. Оселився в родовому маєтку в с. Романівка на Житомирщині. Заснував і утримував українську школу для дітей і дорослих. «Ми не можемо залишатися колоністами, якщо хочемо бути корисними народові... забула вельможна шляхта, що всякий чоловік однаково родиться, вміла вона кричати за золоту вольність, та не вміла єю поділитця з людом, простого селянина називала хамом, а словом “хлоп” вона лаялась, забула, що той нікчемний хлоп своєю працею єї годує», – писав Т. Рильський.

Після втрати своєї першої дружини взяв шлюб із селянкою Меланією Чуприною. У родині Рильських було троє синів. Молодший, названий на честь Максима Залізняка, став відомим українським поетом. «Все його життя було на подив гармонійним сполученням ідеалів та вчинків», – писав про Т. Рильського історик О. Левицький.

Використовуючи підручник, доберіть факти, які стверджують тезу О. Левицького.

2. Громади

Громади – організації української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, які проводили національно-культурну та громадсько-політичну діяльність. Існували в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові.

Перша громада виникла наприкінці 1850-х років у Петербурзі. До її складу ввійшли М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, Ф. і О. Лазаревські. Коштом українських землевласників В. Тарновського та Г. Галагана громаді видавали твори українських письменників, а впродовж 1861–1862 рр. – часопис «Основа».

Документи та матеріали

«Коли звільнення селян розчистило поле для діяльності на користь народу, негайно ж з'явився літературний орган, цілком присвячений інтересам української народності. Орган цей – “Основа”; біля нього згрупувалися всі представники тодішнього українофільства. На чолі їх стояли ті ж старі члени Кирило-Мефодіївського товариства: Костомаров, Шевченко, Куліш і Білозерський. До них приєдналися молоді українці, у яких було жваве національне почуття. Видавалася “Основа” не на Півдні, а в Петербурзі», – відзначала історик О. Єфименко.

Як ви вважаєте, чому перша громада утворилася в Петербурзі?

Основним питанням, яке найбільше дискутувалося на сторінках часопису, було національне. У полеміці з російською, польською, німецькою,

єврейською пресою часопис обстоював програму розвитку національної культури, створення в Наддніпрянській Україні мережі шкіл, запровадження в них навчання рідною мовою корінного населення. Указував на першорядне значення систематичного видання цією мовою науково-популярної літератури як для загальної освіти мас, так і для формування її свідомості.

Схарактеризуйте завдання, які ставила перед собою редакція часопису.

1861 р. утворилася *Київська громада*, до якої входили В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Т. Рильський.

Володимир Антонович

ПЕРСОНАЛІЇ

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ (1834–1908)

Історик, археограф, етнограф, археолог польсько-угорського походження. Закінчив медичний та історико-філологічний факультети Київського університету. Був одним з організаторів і головою Київської громади. Належав до хлопоманів. Від 1878 р. – професор історії Київського університету. Автор багатьох праць з історії України, серед яких дослідження з історії українського козацтва, селянства, церкви та релігійного життя, праці про гайдамаччину. В. Антонович уважав, що в національному відродженні «ідеється не про відродження державної нації, а етнографічної»,

бо кожна з них «вимагала, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби». «Рух за відродження, – писав В. Антонович, – ...також починається від поодиноких людей». Особливо характерною для тогочасних настроїв була «Моя сповідь» В. Антоновича. Цим твором він започаткував поворот ополяченої української шляхти до народу.

З'ясуйте, що зближує Т. Рильського і В. Антоновича, робить представниками однієї епохи.

Громадівці вважали своїм основним завданням поширення освіти. Вони брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українську популярну й наукову літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Нове покоління інтелігенції розуміло, що майбутній прогрес суспільства залежить від освіченості, рівня самосвідомості мас, вбачало можливість досягнення вищого цивілізаційного рівня лише завдяки розвитку своєї національної культури й духовності.

Поміркуйте, як розв'язання проблеми освіченості селянства давало змогу досягти «вищого цивілізаційного рівня», тобто перейти від традиційного до індустріального суспільства.

Упродовж 1863–1864 рр. в умовах переслідування та арештів громади припинили діяльність, відновивши її лише на початку 1870-х років. Провідну роль у громадівському русі відігравали «старі громадівці» – ліберали. Вони висували культурницькі гасла – уважали, що розв'язання

національного питання можливе шляхом широкої просвітницької діяльності серед народу. Громади розгорнули роботу в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Катеринославі. Найбільшою і найвпливовішою в Україні була Київська громада, що діяла до кінця 1890-х років, яка об'єднала справжнє сузір'я української інтелігенції. Активними діячами громадівського руху були етнограф Ф. Вовк, публіцист, історик, літературознавець, громадський діяч М. Драгоманов, композитор М. Лисенко, драматург М. Старицький, брати Тобілевичі.

Неабияке значення мала й просвітницька діяльність літературно-політичної газети «Киевский телеграф». Її заснували М. Чернишов та А. фон Юнк. Виходячи впродовж 1859–1864 рр. двічі, а в 1864–1876 рр. – тричі на тиждень, газета згуртувала навколо себе В. Антоновича, В. Беренштама, Ф. Вовка, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Русова, П. Чубинського, Я. Шульгіна та інших знаних тоді громадівців.

Емським указом «Киевский телеграф» було заборонено, а М. Драгоманов через переслідування за участь у діяльності Київської громади був змушений емігрувати за кордон.

Поміркуйте над виникненням громадівського руху. Закономірним чи випадковим він був? Чому саме інтелігенція стала рушійною силою національного руху на українських землях?

У 1880-х роках громадівці в Наддніпрянській Україні об'єдналися навколо часопису «Киевская старина» (1888–1906). Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. до Київської громади ввійшли молоді діячі: С. Єфремов, І. Стещенко. Активно працювали в Харкові Д. Пильчиков, подружжя П. і О. Єфименки; у Чернігові – М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Шраг.

1897 р. в Києві за ініціативою В. Антоновича та О. Кониського відбувся з'їзд членів українських громад, на якому було засновано Загальну українську безпартійну демократичну організацію. До новоствореної організації ввійшли всі громади, що існували у 20 містах Наддніпрянської України.

3. Валуєвський циркуляр

Розвиток національного руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. непокоїв правлячі кола Російської імперії, які намагалися припинити культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції. У пресі збільшилася кількість статей, де йшлося про те, що не існує ані української мови, ані нації, а українців звинувачували в сепаратизмі, у спробах розвалити імперію. 12 червня 1862 р. Олександр II видав указ про закриття недільних шкіл, оскільки навчання там велося українською мовою.

18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв видав циркуляр, яким заборонялося друкувати українською мовою книжки «навчальні і взагалі призначені для початкового читання народом». Це обумовлювалося нібито бажанням самих українців, які, за словами Валуєва, вважають, що української «мови не було і не може бути».

Російський уряд і слухняні церковні власті заборонили видавати зроблений П. Морачевським переклад Євангелія українською мовою. Під

забороною опинилося й навчання українською мовою, що прирівнювалося до політичної пропаганди.

Як ви вважаєте, чому в липні 1863 р. з'явився Валуєвський циркуляр? Назвіть основні положення цього документа.

4. Польське повстання 1863–1864 рр.

Національна політика російського самодержавства стала причиною активізації визвольного руху в Російській імперії. Серед польської шляхти, буржуазії та інтелігенції популярною була думка про відродження польської держави. У польському національному русі склалося два табори: «білі» обстоювали помірковані позиції й вимагали автономії для Королівства Польського з українськими, білоруськими і литовськими землями; «червоні» додержувалися радикальної тактики, виступаючи за збройне розв'язання польського питання.

У червні 1862 р. сформувався Центральний національний комітет (ЦНК), до якого ввійшли Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварце, А. Гіллер. Ще раніше, 1861 р., уродженець Сумщини А. Потебня, який служив у російській армії, створив Комітет російських офіцерів у Польщі. Члени організації також брали участь у підготовці збройного повстання.

Повстання почалося в січні 1863 р. ЦНК проголосив себе Тимчасовим національним урядом. За його наказом повстанські загони здійснили напад на урядові війська. Виступ охопив Правобережну Україну. До повстанців приєднувалися колишні військовослужбовці російської армії різних національностей. Поблизу Любліна на боці повсталих воював партизанський загін із 400 бійців під проводом І. Нечая. Однак масової підтримки українців поляки не дістали. Прагнення включити до складу майбутньої польської держави українські землі відштовхували українців від участі в повстанні. 1864 р. російські війська придушили польське національно-визвольне повстання.

*Розкажіть про польське повстання, використовуючи такий план:
1) Коли відбулася ця подія? 2) Хто брав участь у повстанні? 3) Яку мету переслідували повстанці? 4) Які наслідки мала ця історична подія?*

5. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства

Південно-Західне відділення Імператорського російського географічного товариства – самостійне наукове товариство, створене в Києві (1873) з метою вивчення географії, етнографії, економіки і статистики Наддніпрянської України.

У 1873 р. члени Київської громади – історик І. Лучицький, правник О. Кістяківський та інші – увійшли до складу Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Результатом їхньої діяльності стало оприлюднення етнографічного, історичного, статистичного матеріалу про Україну.

Першим головою товариства був Г. Галаган, пізніше – В. Антонович. У роботі товариства брали участь Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький,

М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський. Було видано два томи «Записок» (1874–1875). Окремими додатками в «Записках» було опубліковано думи і пісні О. Вересая. Заходами товариства видавалися збірки чумацьких пісень І. Рудченка (1874), історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова.

У березні 1874 р. було проведено перепис населення Києва. У серпні 1874 р. за ініціативою товариства відбувся III Археологічний з'їзд у Києві, а в березні 1875 р. товариство взяло участь у географічному конгресі та виставці в Парижі. На підставі Емського указу російський уряд у червні 1876 р. ліквідував товариство.

ПЕРСОНАЛІЇ

ОСТАП ВЕРЕСАЙ (1803–1890)

Остап Вересай

Кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жартівливих та сатиричних пісень. Народився в с. Калюжинці на Чернігівщині. Його батько – Микита Григорович Вересай – був незрячим і заробляв на прожиття грою на скрипці. На четвертому році життя Остап осліп. Хлопець переймав мистецтво співи та гри на бандурі в кобзаря Юхима Андріяшівського, з яким познайомився на ярмарку в Ромнах і був у нього поводитирем. Близько 1852 р. оселився в с. Сокиринцях на Чернігівщині. Понад сорок років мандрував містами й селами України. Кобзаря помітив художник Лев Жемчужников, який записав від

нього кілька пісень, намалював його портрет і познайомив з П. Кулішем, який також записав від нього кілька пісень. Куліш розповів про Вересая Т. Шевченку, який 1860 р. надіслав йому гроші та свого «Кобзаря» з підписом: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». 1874 р. О. Вересай виступав у Києві на III Археологічному з'їзді. У звіті про з'їзд начальник Київського жандармського губернського управління написав рапорт вищому начальству про те, що «Остап Вересай своїми поетичними піснями і типовим виглядом сприяв збудженню симпатій до гетьманщини...». До кінця життя Вересай жив у Сокиринцях. П. Чубинський на власні кошти збудував йому нову хату. Творчість О. Вересая вивчали М. Лисенко, П. Чубинський, С. Русова. «Тричі проспівав Остап свою пісню про правду. І щоразу – по-новому. Коли вперше вона звучала скаргою, то вдруге вона явилася докором, і нарешті втретє, коли кобзар з високо піднятою головою волав дзвоном коротких закликів... він зворушив усі серця, і вона наповнилася гіркотою і безбережним натхненням», – писав австрійський поет Райнер-Марія Рільке про О. Вересая.

Використовуючи інтернет-ресурси, доберіть додатковий матеріал до життєпису Остапа Вересая.

6. Емський указ

18 травня 1876 р. Олександр II видав *Емський указ* – заборону не тільки друкувати українською мовою оригінальні й перекладені твори (навіть тексти для нот), а й завозити до Росії українські книжки з-за кордону (насамперед, ішлося про Австрію, де таких жорстоких щодо україн-

ської мови законів не було). Заборонялося ставити українські спектаклі, влаштовувати концерти українських пісень і декламації літературних творів.

Документи та матеріали

«Государ Імператор в 18 день минулого травня Височайше наказав:

- 1) Не допускати ввозу в межі Імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книжок і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.
- 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому самому наріччі заборонити, за винятком тільки:
 - а) історичних документів і пам'яток; б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису, і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.
- 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.
- 4) Припинити видання газети «Киевский телеграф» – зазначалось у документі.

У травні 1878 р. М. Драгоманов, виступаючи в Парижі на літературному конгресі з доповіддю «Література українська, посcriбована російським урядом», зазначив: «Членам конгресу, можливо, важко буде повірити в те, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана подія могла статися в середині XIX століття». У межах свого виступу Драгоманов наводив текст Емського указу, підкреслюючи, що українською мовою не можна було навіть перекладати Євангеліє, не кажучи про світську літературу та елементарні підручники. Наприкінці доповіді вчений звернувся до конгресу із заявою від імені українського народу, у якій висловив надію, що конгрес не залишиться осторонь і знайде спосіб допомогти Україні в ситуації, що склалася.

У 1881 р. до указу вийшло роз'яснення, за яким дозволялося друкувати українською мовою твори художньої літератури, історичні документи й словники, але обов'язково російською абеткою. Пізніше було заборонено українські переклади будь-яких російських творів, а саме слово «Україна» замінювалося на «Малоросія».

Порівняйте положення Валуєвського циркуляра та Емського указу. Яке значення вони мали для національно-культурного відродження Наддніпрянської України?

7. Братство тарасівців

Студентська молодь прагнула активізувати суспільно-політичне життя Наддніпрянської України. Студенти вищих навчальних закладів Харкова і Києва Б. Грінченко, І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, М. Міхновський та В. Боровик утворили в **1891 р.** (за даними І. Липи – у 1892 р.) громадсько-політичне товариство *Братство тарасівців*. Того ж року вони здійснили подорож до Канева на могилу Т. Шевченка, де дали клятву боротися за утвердження його суспільно-політичних ідеалів.

Документи та матеріали

«Ми, свідомі Українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі Українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен повинен на протязі року вивчити грамоти по-українському не менше двох членів для нашої організації» – звучало в їхній промові.

У чому полягали ідеали тарасівців?

Основні ідейні засади організації викладено в «Декларації віри молодих українців». Тарасівці готували до друку свої видання, організовували таємні сходки, листувалися з однодумцями з Галичини. Вони виступали за єдність і соборність українських земель, на захист української мови, за добросусідські відносини з усіма народами, які населяють Україну, справедливе розв'язання економічних питань.

Своїм основним завданням тарасівці вважали національне визволення українського народу, досягнення повної автономії всіма народами, поневоленими Російською імперією. Братчики зобов'язувалися вимагати вживати українську мову у школі, державних установах, боронити інтереси українського народу. Вони розгорнули широку діяльність із пропаганди своїх поглядів серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. Осередки товариства знаходилися в Києві, Одесі, Полтаві, Лубнах. Братство проіснувало до 1898 р. Його осередком до 1893 р. був Харків. Коли ж 24 його члени було заарештовано і більшість з них ув'язнено, діяльність товариства перенесли до Києва.

Значення цієї організації полягає в тому, що вона була першою ланкою на шляху утворення справжніх політичних партій у Східній Україні. Тарасівці насамперед висували політичні й економічні вимоги, а не культурницькі питання, що було характерним для громадівського руху 1860–1880-х років. Під впливом ідей братства на Східній Україні було засновано першу політичну партію – *Револуційну українську партію (РУП)*.

Порівняйте погляди громадівців і тарасівців щодо національно-культурного розвитку українських земель.

8. Національне відродження кримських татар

Ісмаїл Гаспринський

Національне відродження кримських татар нерозривно пов'язано з ім'ям *Ісмаїла Гаспринського*. Він народився 1851 р. поблизу Бахчисарая. Початкову освіту здобув у сільській мусульманській школі, згодом продовжив навчання в сімферопольській гімназії та Московському кадетському корпусі. Кілька років жив у Парижі та Стамбулі. Повернувшись на батьківщину, заснував 1883 р. в Бахчисарай двомовну (російсько-татарську) газету «Терджиман» («Перекладач»), яка була єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії. На її сторінках

протягом багатьох років висвітлювалися передові ідеї мусульманства та нові методи шкільної науки для татар.

І. Гаспринський був одним з найбільш відомих тогочасних педагогів-реформаторів та провідником просвіти кримськотатарського народу. Основу виховання інтелігенції вбачав у відданості культурі, мові й релігії свого народу в поєднанні з прагненням освоїти досягнення європейської культури. Його ідеї позначилися на проведенні реформи національної школи, створенні перших національних підручників. Значну увагу Гаспринський приділяв розвитку національного друку. Опікувався розв'язанням жіночого питання, сприяв зміцненню суспільних, культурних та економічних зв'язків між тюркськими народами. Був автором оповідань, у яких порушувалися питання національного визволення мусульман, потреби модернізації мусульманського способу життя, моралі та гідності людини.

Свою діяльністю та світоглядом Гаспринський здобув заслужений авторитет серед усіх ісламських народів Російської імперії, Близького та Середнього Сходу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: утворення Братства тарасівців чи оголошення Валуєвського циркуляра?
2. У яких регіонах Наддніпрянської України з'явилися перші громади? Чому саме Полтава, Одеса, Харків, Київ, Херсон, Чернігів стають осередками громадівського руху?
3. Дайте визначення поняття «громадівський рух».
4. В. Антонович і О. Вересай були сучасниками. З'ясуйте, що зближує їх, робить людьми однієї епохи?
5. І. Гаспринський народився в 1851 р. Яке це століття; його половина; чверть?

§ 21. ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

1. Зміни в соціальній структурі населення

Розвиток промисловості спричинив зміни в соціальній структурі суспільства. Чисельність представників дворянства зменшувалась, селяни стали особисто вільними, з'явилися нові верстви – наймані робітники та буржуазія, чисельність яких зростала.

Селяни. Характерною ознакою пореформеного періоду в Наддніпрянській Україні було швидке розшарування селянства. Наприкінці XIX ст. сільська біднота (2/3 усіх господарств) володіла 2/5 всієї площі надільних земель; середняки (1/4 господарств) – 1/4 земель; заможні селяни, або куркулі (1/6 господарств), – 1/3 наділів.

Пролетар – людина, що не має власності.

Як правило, бідні селяни не мали відповідного реманенту, посівного матеріалу, худоби, щоб витримати конкуренцію із заможнішими господарствами. Тому часто вони розорювалися і продавали свої наділи вправнішим господарям. Поступово в українському селі складалася сільська буржуазія (близько 448 тис. дворів), яка використовувала найману працю односельців і сезонних робітників. Група середнього селянства налічувала 550 тис. дворів, а до сільських пролетарів належало 1,5 млн осіб. Остання верства стала основним джерелом робочої сили для промислових підприємств.

Дворянство. Реформа 1861 р. стала переломною подією для більшості дворянства, яке звикло розпоряджатися долею своїх селян. Після реформи землевласники опинилися в незвичних умовах, адже для нормального існування їм потрібно було навчитися підраховувати вартість робіт, витрати, прибутки тощо. Не всім це було під силу. Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо вони намагалися зберігати колишній спосіб життя. У разі нестачі грошей вони закладали маєтки та брали позички, мало замислюючись над наслідками.

Частина землевласників Правобережжя та Півдня зуміла перебудувати свої господарства відповідно до нових умов. Хоча за своєю соціальною належністю вони залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до буржуазії. Дехто з них згодом став власником фабрик, заводів, банків.

Робітники. Подальший розвиток машинного виробництва сприяв формуванню соціальної верстви найманих робітників, яка складалася з розорених селян та ремісників. Найбільшими робітничими центрами були

Робітничі бараки в Юзівці. Світлина кінця XIX ст.

Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка й Маріуполь. За етнічним походженням серед робітників Наддніпрянської України були українці, росіяни, поляки, татари та представники багатьох інших національностей. В аграрно-промислових районах переважали українці. У цілому серед робітничого класу вони становили близько 70 %.

Українці в пошуках заробітку йшли працювати на промислові підприємства Півдня, умови на яких були жахливими. Вони жили в казармах, де стояли триярусні нари. Для сімейних робітників у казармах відгороджували кутки. Про казарми цукрових заводів Правобережжя сучасники казали, що життя в них не схоже на людське.

Робітники намагалися змінити умови проживання, але не мали коштів, щоб винаймати кімнату. Дехто будував землянки, викопуючи ями на схилах балок. У містах вони знімали кутки у спільних кімнатах. Із часом висококваліфіковані робітники почали отримувати достатню платню і покращувати умови свого життя.

Страйк – колективна відмова робітників і службовців від праці з поданням підприємцям або урядові економічних і політичних вимог.

Платня промислового робітника була єдиним джерелом його існування, її могли видавати не регулярно. Зазвичай розрахунки здійснювалися три-чотири рази на рік – на Різдво, Великдень тощо. До чергової платні робітник отримував продукти в заводській крамниці в кредит за цінами, що значно перевищували ринкові. Унаслідок цього робітники майже не вживали м'яса, їли лише хліб, картоплю та сало. Незважаючи на швидкий розвиток промисловості, становище робітників не поліпшилося. Низька заробітна плата, тривалий робочий день (12–16 год), погані умови та відсутність охорони праці залишалися основними ознаками соціального стану найманих робітників.

У 1886 р. було видано фабричний закон, згідно з яким було обмежено свавілля підприємців у питаннях найму, звільнення і штрафування робітників. У законі встановлювалося кримінальне покарання за участь у страйках, які через вкрай складне становище робітників ставали дедалі частішими.

Підприємці. У другій половині XIX ст. розвивається підприємництво. Більшість українських капіталів зосереджувалася в сільськогосподарському виробництві. Купецькі та промислові капітали здебільшого вкладалися в менш значні для економіки галузі: миловарну, спиртоочисну, кахельну тощо. Проте окремі українські підприємці змогли прокласти шлях у великий бізнес. Так, представниками крупного капіталу стали Харитоненки й Терещенки, які були членами правління банків і монополістичних об'єднань.

Інтелігенція. Важливою рисою соціальних змін стало формування *інтелігенції* – людей розумової праці, які мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури. Промисловий розвиток та зміни в суспільному устрої викликали гостру потребу в освічених кадрах. Змінилося й соціальне походження інтелігенції. 1900 р. лише 25 % її становили дворяни, решта були дітьми міщан, священиків і різночинців.

До інтелігенції також належали представники так званого середнього класу – чиновники, професори вищих навчальних закладів, викладачі гімназій, учителі, лікарі, інженери, юристи, люди творчих професій

(журналісти, літератори, художники тощо). Цей прошарок населення набував дедалі більшої ваги в суспільстві.

Українська інтелігенція була нечисленною. За переписом 1897 р. тільки 16 % юристів, 25 % учителів і близько 10 % письменників і художників визнавали себе українцями. Проте саме ця невелика група взяла на себе місію творення нової культури й стала провідником національної ідеї. Її представники брали активну участь у громадсько-політичних, культурних і просвітницьких організаціях, ставали членами українських партій.

Як реформи 1860–1870-х років вплинули на соціальну структуру суспільства?

2. Зародження і початок робітничого та соціал-демократичного рухів

Промислова революція, індустріалізація, чисельне зростання нового прошарку суспільства – пролетаріату обумовили поширення в Європі у другій половині XIX ст. робітничого руху та соціалістичних ідей.

У Російській імперії, зокрема в українських губерніях, ці процеси перепліталися з первісним нагромадженням капіталу. Прагнення отримати надприбутки в найкоротший термін призводили до збільшення навантаження на робітників, ігнорування техніки безпеки, вимог санітарії тощо. Як наслідок, зростала напруга між роботодавцями й найманими працівниками. На знак протесту останні скаржилися до відповідних інстанцій, руйнували виробничі будівлі, пошкоджували обладнання, чинили насильство над представниками адміністрації підприємств, самовільно залишали робочі місця. Спершу такі вияви невдоволення робітників мали стихійний, неорганізований характер. Але в останній чверті XIX ст. пролетарі України дедалі частіше вдавалися до продуманих, узгоджених дій, спрямованих на свій соціальний захист. Основною формою їх боротьби став *страйк*. Робітники створювали страйкові комітети, каси взаємодопомоги, бібліотеки. У 1875 р. в Одесі було сформовано першу робітничу організацію «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Заславським.

У зв'язку з промисловим поживанням 1890-х років, виданням низки законодавчих актів про працю та запровадженням фабричної інспекції інтенсивність робітничого руху дещо спала. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися нові виступи пролетарів.

Назвіть причини розгортання робітничого руху в Україні. Яка з форм боротьби робітників за свої права була найпоширенішою? Чи використовується вона сьогодні?

Водночас робітничі маси стали придатним ґрунтом для поширення всіляких революційних учень, зокрема ідей соціалізму. Одним з таких у другій половині XIX – на початку XX ст. виявився марксизм (система теоретичних поглядів німецьких мислителів К. Маркса та Ф. Енгельса). Згідно з ним рушійною силою історії була боротьба класів і провідну роль у ній відігравав саме пролетаріат.

У Російській імперії це вчення знайшло чимало прихильників, насамперед серед інтелігенції, яка й популяризувала його в робітничому середовищі. На українських теренах його поширення мало свою специфіку – поєднання соціалістичних ідей з національною справою. Першими провідниками марксизму стали київські громадівці М. Зібер та С. Подолинський.

М. Зібер не сприйняв положень К. Маркса про класову боротьбу, диктатуру пролетаріату й революції як основу розвитку суспільства, а зосередився лише на економічному аспекті вчення. Він обстоював поширення толерантності в міжнаціональних і класових відносинах, реформістський шлях боротьби проти бідності.

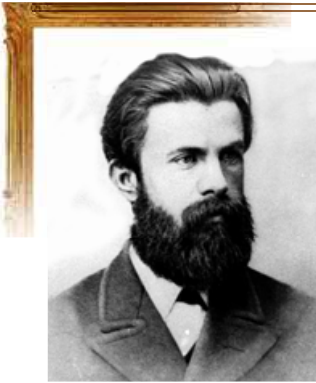
С. Подолинський використав основні положення марксистської теорії для пояснення власних поглядів на розвиток природи, суспільства, промислового виробництва. Він розробив так звану теорію «громадівського соціалізму» (федерація вільних громадян), що ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Згодом у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі з'явилися постійні марксистські групи (нелегальні гуртки), які намагались установити зв'язок з робітництвом. Проте серед їх учасників українців майже не було.

Новий етап соціалістичного (соціал-демократичного) руху розпочався наприкінці 1890-х років зі створенням у Петербурзі під керівництвом В. Леніна «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Відповідні організації почали виникати в інших містах. У 1898 р. вони об'єдналися в Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП) – першу загальноросійську партію, що діяла й на українських землях.

Чи мав соціал-демократичний рух на українських землях свої особливості? Відповідь обґрунтуйте.

Особливе місце в українському соціалістичному русі займав М. Драгоманов.

Михайло Драгоманов

ПЕРСОНАЛІЇ

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841–1895)

Громадсько-політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Народився на Полтавщині в родині дрібнопомісного дворянина з козацького роду. У 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, де й залишився працювати (до 1875 р.). Був одним з найактивніших діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та київської Старої громади. Через переслідування російською владою емігрував до Відня, а згодом – до Женеви.

Там він заснував Вільну українську друкарню, видавав перший український політичний часопис «Громада», а також різні брошури з метою ознайомити європейців з Україною. Разом із С. Подолинським і М. Павликом заснував «Женевський гурток» – зародок українського соціалістичного руху. Підтримував зв'язки з передовою галицькою молоддю.

У своїх працях М. Драгоманов значну увагу приділяв проблемам прав і свобод громадян, обстоював пріоритет політичної свободи над економічними, суспільними та класовими інтересами. Прихильник ідей демократизму та федералізму, розробив програму визвольного руху для українства – «жити по своїй волі на своїй землі». Однак цей рух мав бути спрямований на боротьбу за політичні реформи й федералізацію в межах Російської та Австрійської імперій.

У 1884 р. він запропонував власний проект конституції. Як зазначав російський політик П. Струве, «Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму... перший блискуче й доступно пояснив зміст і значення конституційного ладу, особливо прав особи та принципів самоврядування». Розуміння М. Драгомановим конституціоналізму включало в себе політичну свободу суспільства й особистості, що реалізовувалася через народне представництво, дотримання прав і свобод людини.

М. Драгоманов один з перших відкрив українську проблему Європі. Він обґрунтував історичне право народу на розвиток рідної мови, освіти, літератури і науки. На його думку, лише справжня українська школа і розвинена національна культура можуть прищепити любов до України, виховати гідних громадян. Також він сформулював ідею цілісності східних і західних українських земель, виступаючи проти регіонального сепаратизму.

М. Драгоманов уважав себе соціалістом, однак заперечував теорію К. Маркса про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, сприймав її як помилкову, нездійсненну і шкідливу для українського політичного життя.

Як М. Драгоманов розумів соціалізм? Висловіть своє ставлення до його ідей.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть складові соціальної структури українського суспільства другої половини ХІХ ст.
2. Чому в пореформений період відбувся процес розшарування селянства?
3. Дайте визначення поняття «робітничий рух».
4. Поясніть, яку роль відіграла інтелігенція в робітничому та соціал-демократично-му рухах в Україні.

§ 22. КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Хлопомани

Укажіть хронологічні межі культурницького етапу національно-визвольного руху. Якою діяльністю переважно займалися українофіли? Поясніть, чому українофіли були прихильниками європейських правових і політичних ідеалів.

Документи та матеріали

«Судилося мені родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були в мене всі навички ланичів, і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей тих людей, поміж якими виховався. Колиж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостачі його, всі змагання громади, серед якої доля мене постановила, й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відцурається своїх думок, своїх бундючих замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні... мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами... та запопадливою працею і любов'ю, по спроможности, спокутувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд... Колиж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебратися на польську землю, заселену польським народом... Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку недолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхоцькі навички й мрії. Я... стався "перевертнем"», – писав В. Антонович у «Моїй сповіді».

Прочитавши текст, поміркуйте, які риси вдачі були притаманні В. Антоновичу як представникові культурницького етапу національно-визвольного руху.

2. «Киевская старина»

«Киевская старина» – щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Виходив у Києві впродовж 1882–1906 років, з 1907 р. друкувався під назвою «Україна». У виданні публікувалися матеріали з економічної, політичної, соціальної проблематики та історії українського народу. За регіональною ознакою найбільше було представлено історію Лівобережжя доби Середньовіччя й Нового часу. Чимало дописів присвячено вивченню минулого Слобідської України, Правобережжя, Галичини.

Всебічно висвітлювалася історія українського козацтва, національно-визвольних та державотворчих змагань, питання українсько-російських й українсько-польських відносин. У часописі багато уваги приділялося повсякденню та побуту українців. У церковно-історичній проблематиці, поряд із фрагментами з історії окремих храмів чи монастирів та описами церковних пам'яток, переважали дослідження конфесійних відносин, церковно-громадського життя та культурно-релігійних рухів. Також регулярно вміщувалися розвідки з історії освіти й культури.

Часопис відіграв значну роль у розвитку української культури. З журналом співпрацювали видатні історики, етнографи, літератори, мовознавці – В. Антонович, Д. Багалій, М. Костомаров, П. Житецький, О. Левицький, О. Єфименко, О. Лазаревський, Т. Рильський, О. Потебня та інші.

З'ясуйте місце часопису «Киевская старина» в українському національному відродженні.

Титульний аркуш «Киевской старины»

3. Недільні школи

Перші недільні школи було відкрито в Києві. 24 вересня 1859 р. попечитель Київського навчального округу М. Пирогов звернувся до генерал-губернатора І. Васильчикова з листом, у якому зазначав, що «деякі студенти Університету св. Володимира з людинолюбства виявили готовність зайнятися у вихідні дні безкоштовним елементарним навчанням дітей робітничого класу чоловічої статі... Беручи до уваги користь, яку недільні школи принесуть дітям ремісничого та робітничого класу, які не мають ні часу, ні засобів відвідувати звичайні школи, а тому залишаються в повному невігластві, не знаючи ні грамоти, ні Закону Божого, я дозволив, – писав попечитель, – відкрити недільну школу в будинку Київського Подільського повітового дворянського училища... У школі будуть викладатися Закон Божий, російська та слов'янська граматики, російське письмо та арифметика. Законовчитель буде особливу увагу приділяти моральності християнського вчення». Згодом у місті було відкрито ще низку таких шкіл, причому як для чоловіків, так і для жінок.

Майже одночасно з недільними школами в Києві подібні навчальні заклади почали виникати в інших населених пунктах України. Упродовж 1859–1862 рр. було засновано 111 недільних шкіл. У їх відкритті масово брали участь студенти, аристократи-ліберали, військовики. Серед активних організаторів недільних шкіл були історик і педагог Олександр Стронін (у Полтаві) та педагог-просвітителю Христина Алчевська (у Харкові). Учням викладали письмо, читання, арифметику, давали знання з географії, історії, природознавства, основ сільського господарства, хімії.

12 червня 1862 р. за начебто поширення «шкідливих учень, обурливих ідей, спотворення поняття про право власності та безвір'я» імперська влада заборонила недільні школи та народні читальні. Їх відновлення розпочалося в 1870-х роках, але зі значними обмеженнями.

Простежте зв'язок між розвитком промисловості, формуванням стану найманих робітників та появою недільних шкіл.

Недільна школа Х. Алчевської у Харкові. Світлина 1900 р.

4. Внесок діячів культури в національне відродження України

ПЕРСОНАЛІЇ

Борис Грінченко

БОРИС ГРІНЧЕНКО (1863–1910)

Письменник, педагог, мовознавець, етнограф, історик, публіцист, громадський діяч. Народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині в родині відставного офіцера. Навчався в Харківському реальному училищі, де сформувалися його суспільно-політичні погляди. Саме тоді під впливом «Кобзаря» юнак починає збирати та записувати почуті пісні, легенди, казки та інші фольклорні матеріали. 29 грудня 1879 р. за розповсюдження нелегальної літератури Грінченка виключили з училища. У 1881 р. він склав вступний екзамен до екстернатури Харківського університету. У цей же період учителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. Пізніше працював у Чернігівському земстві, організував видання українською мовою дешевих книжок для народу.

У 1902 р. Грінченкові запропонували бути впорядником і редактором «Словаря української мови» (т. 1–4, 1907–1909), у зв'язку із чим він переїхав до Києва. За цю роботу він отримав 2-гу премію ім. М. Костомарова Імператорської академії наук.

Грінченко залишив по собі значну літературно-наукову спадщину – збірки поезій, перекладів творів світової літератури, етнографічні та фольклорні матеріали, навчальні посібники.

Які риси, притаманні культурницькому етапу, знайшли своє відображення в діяльності Б. Грінченка?

Титульний аркуш «Словаря української мови». 1907 р.

Олександр Кониський

ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ (1836–1900)

Перекладач, письменник, видавець, педагог, громадський діяч. Народився на хуторі Переходівка Ніжинського повіту. Після закінчення Ніжинського дворянського училища та Чернігівської гімназії виявив бажання здобути вищу освіту в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, але спроба виявилася невдалою. З 1854 р. був службовцем у кримінальній палаті в Полтаві. Здавши екстерном іспити на кандидата прав, після селянської реформи 1861 р. зайнявся адвокатською практикою – захищав інтереси «визволених невільників». Водночас вів активну літературну і громадську діяльність, був членом Київської громади, займався організацією недільних шкіл. Опублікував українські прописи, підручник з арифметики, читанку для українських шкіл. У 1873 р. був серед ініціаторів заснування у Львові Літературно-наукового товариства ім. Шевченка.

О. Кониський написав двотомну біографію Т. Шевченка, численні поезії й прозові твори, у яких порушив питання національного відродження України. Він є автором слів так званого духовного гімну України «Молитва за Україну» («Боже великий, єдиний, нам Україну храни»), музику до якого написав М. Лисенко. І сьогодні цей музичний твір виконують у нашій державі під час офіційних урочистостей, зокрема інавгурації Президента України.

Порівняйте культурно-просвітницьку діяльність Б. Грінченка та О. Кониського.

Павло Чубинський

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ (1839–1884)

Правознавець, фольклорист, поет, громадський діяч, автор тексту Державного гімну України. Народився на хуторі Чубинський Полтавської губернії в небагатій дворянській сім'ї. Ще змалку захоплювався географією, мріяв про далекі подорожі. Після закінчення другої Київської гімназії вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. У студентські роки брав участь у діяльності петербурзької української громади. Був автором журналу «Основа», де познайомився з Т. Шевченком, М. Костомаровим. Співпрацював із «Черниговским листком», де опублікував «Де кілька слів про значення казок, прислів'їв

та пісень для криміналіста», та з «Киевскими губернскими ведомостями». У 1869 р. очолив етнографічно-статистичну експедицію Російського географічного товариства в Південно-Західний край. З 1869 по 1871 р. П. Чубинський упорядкував і відредагував сім томів «Трудів етнографічно-статистичної експедиції». За свою працю він одержав золоту медаль на Міжнародній виставці в Парижі (1875).

У 1862 р. П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла України і слава, і воля», який став урочистою піснею (музика М. Вербицького) тогочасних борців за національну справу, а з 1992 р. – Державним гімном України. На жаль, оригінал цього вірша не зберігся. Широкий загал уперше ознайомився з ним завдяки публікації у львівському літературно-політичному віснику «Мета» за 1863 р.

Відшукайте різні варіанти текстів «Молитви за Україну» та «Ще не вмерла України і слава, і воля». Порівняйте їх та оберіть найвдаліший, на ваш погляд. Свій вибір поясніть.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

- А Проведення фінансової реформи
- Б Проведення земської реформи
- В Скасування кріпосного права
- Г Здійснення змін у галузі цензури

Історичний простір

2. Назвіть регіони Російської імперії, до яких масово переселялися українці.

Історична постать

3. Місце М. Драгоманова в національному русі оцінюють по-різному. М. Грушевський вважав його «невтомним і дуже різким провідником європеїзації народівства й українофільства, надання йому прогресивного характеру, соціального змісту»; російський громадський та політичний діяч В. Ленін – «націоналістичним міщанином», дослідник В. Мороз – «“продуктом епохи”, “жертвою епохи”», який «дивився на світ і Україну через російські окуляри».

Чи згодні ви з такими оцінками М. Драгоманова? Яку з них ви поділяєте? Чому?

4. Учений В. Антонович і композитор М. Лисенко. Які риси вдачі, на ваш погляд, зближують їх, роблять представниками однієї епохи?

5. Схарактеризуйте роль І. Гаспринського в національно-культурному відродженні кримських татар.

Історичні поняття і терміни

6. Доберіть історичні приклади до поняття «громадівський рух».

Історичні події та процеси

7. Оцініть діяльність громад у процесі національно-культурного відродження на українських землях.

8. «Тарасівці» називали себе космофілами (космофіл – це той, хто любить увесь світ), але водночас проголошували себе націоналістами, маючи на увазі те, що реальний внесок до загальнолюдського поступу може робити лише той народ, який розвивається вільно на своєму національному ґрунті. Використовуючи ваші знання з курсу всесвітньої історії, доберіть факти, що стверджують справедливість такої оцінки.

9. «Розвиток промисловості в українських землях спричинив зміни в соціальній структурі суспільства». Висловіть власне бачення цього процесу, його історичні наслідки.

10. Спробуйте, виходячи з конкретно-історичної ситуації другої половини XIX ст., створити власну програму «класового миру». Які положення ви обов'язково представите у вашому документі?

11. Прочитайте уривок з твору К. Мальт-Брюна: «Українці – це нащадки Київської Русі. Селяни на Україні ощадливіші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні та міцні, ніхто з них не носить лаптів, як у Московії. Вони кремезніше збудовані та більш освічені, ніж селяни, наприклад, Литви». Визначте риси українства, помічені іноземцем. Як ви гадаєте, чим зумовлені такі характеристики українського етносу?

12. Поясніть, який зв'язок існує між Кримською війною, урядовим маніфестом (січень 1855) і «Київською козаччиною».

13. Визначте причини та наслідки.

- А** Проголошення Емського указу
- Б** Польського повстання 1863–1864 рр.
- В** Зародження робітничого руху

14. Оцініть наслідки реформ 1860–1870-х років для українських земель.

15. Уявіть, що ви – підприємець. Як ви гадаєте, які риси вдачі ви повинні мати для досягнення успіху у власній справі?

Розділ V

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО- УГОРЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

§ 23. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Селянська реформа 1848 р.

Селянська реформа була проведена австрійським урядом під тиском революції 1848 р. в Галичині та на Буковині з метою пристосування господарства до потреб індустріального ринку. На Закарпатті панщину було скасовано в 1853 р.

17 квітня 1848 р. цісар Фердинанд I підписав закон «Про знесення всякої роботизни та інших підданських повинностей». У ньому, зокрема, було написано, що «бажаючи скріпити загальну безпеку в краю і довести до тривкого заспокоєння всю людність, наказуємо: 1. Усі роботизни й інші підданські повинності ґрунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15 мая 1848 р.».

Портрет Фердинанда I.
Художник Л. Купельвізер.
1847 р.

Документи та матеріали

Після 1848 р. на Західній Україні ставили «хрести свободи» на честь скасування панщини та урочисто відзначали ювілеї цієї події. 1898 р. до 50-річного ювілею проведення селянської реформи у Львові товариство «Просвіта» надрукувало книжку І. Франка «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині». «Історія панщини

«Хрест свободи»
на Івано-Франківщині.
Сучасний вигляд

в Галичині від 1772 р. аж до 1848 і ще даліше – се, можна сказати, головна частина історії руського народу, бо ж власне сей народ, хлопський, майже весь гнувся під її ярмом», – писав автор.

Як ви розумієте вислів І. Франка про панщину?

Реформа звільняла селян на території всієї Австрії від кріпосної залежності, надавала їм права громадян держави і право власності на ту землю, якою вони користувалися за панщини на правах спадковості. Передбачалася повна компенсація селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей.

Більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною. Значну частину їх (халупників і комірників) було звільнено зовсім без землі.

Незважаючи на всі недоліки, скасування панщини дало можливість західноукраїнським селянам стати господарями своєї землі та власної долі, відчутти себе окремим народом і стати на шлях громадського поступу.

Схарактеризуйте аграрну реформу 1848 р.

Аграрна реформа 1848 р. мала помітний вплив на розвиток економіки західноукраїнських земель.

Західна Україна і в пореформений період (після скасування кріпацтва в Галичині і на Буковині в 1848 р. та на Закарпатті в 1853 р.) залишалася аграрним регіоном. У Східній Галичині та на Північній Буковині в сільському та лісовому господарстві було зайнято майже 75 % населення, а в промисловості – менше ніж 10 %, на Закарпатті на селі мешкало 85 % населення.

Поширеною у краї була оренда землі – до 30 % поміщицької землі. Поступово розширювався внутрішній ринок. Населення Західної України збувало в Австрії хліб та худобу. Намітилася спеціалізація регіонів – у горах переважало м'ясне тваринництво, а в рівнинних районах – вирощування пшениці. Трипільна система землеробства поступово замінювалася системою сівозміни, застосовувалися мінеральні добрива.

Халупники – категорія залежних селян та найбідніших міщан в Україні XVI–XIX ст., які мали у володінні лише хату (халупу) та іноді ще й невелику садибу. Халупники наймитували або займалися ремеслом, відбуваючи пішу панщину та інші повинності.

Коморники (комірники) – категорія найбіднішого населення в Україні XV–XIX ст., яке не мало власної землі та житла і наймитувало в заможних селян, від яких отримувало хату (комору) в обмін на пішу панщину та сплату грошового податку.

В умовах малоземелля, відсутності нових знарядь праці селяни об'єднувалися в сільськогосподарські кооперативи. Кооперативи поширювалися і в торгівлі. Так, найбільшим об'єднанням торговельно-промислового характеру став «Крайовий кредитовий союз». У цілому

ж австрійські чиновники, військовики та інтелектуали (навіть галичани за походженням) упродовж усього XIX ст. сприймали Галичину як бідну, відсталу провінцію, «напів-Азію».

2. Розвиток промисловості

Промисловий переворот на західноукраїнських землях розпочався в 1840–1850-х роках і відбувався повільніше, ніж на Наддніпрянській Україні. Із середини XIX ст. на підприємствах Західної України починають застосовувати механічну тягу. Перший паровий лісопильний завод на Закарпатті відкрили 1869 р. У Східній Галичині налічувалося 56 таких заводів (1890). Три з дев'яти солеварень Східної Галичини також було оснащено паровими двигунами (1865). Австрійський уряд був не проти розвитку видобувної промисловості, проте чинив перешкоди розвитку обробних галузей, постачаючи промислові товари в край за завищеними цінами і накладаючи на промислових товаровиробників значний податок.

Упродовж 1860-х років на Західній Україні намітилося деяке економічне пожвавлення. У Галичині закладено початок нафтовидобувної промисловості. Глибинне буріння за допомогою парових машин різко підвищило видобуток нафти. При цьому сиру нафту переробляли на австрійських та угорських нафтопереробних заводах, а в Галичині їх будівництво штучно стримували. За тридцять останніх років XIX ст. кількість видобутої нафти зросла більше ніж у 10 разів (Борислав).

У 1870–1890-х роках починається становлення фабрично-заводського виробництва. Розвиваються деревообробна та металообробна галузі промисловості, у яких панує австрійський та німецький капітал. У шахтах Золочевська, Снятина видобували буре вугілля, у Калуші, Косові, Стебнику – сіль. Інтенсивно розвивалися борошномельна промисловість, спиртогорілчана, пивоварна та тютюнова. Зросла кількість підприємств з виробництва цегли, будівельних матеріалів. У Львові та Стрию було збудовано майстерні з ремонту паровозів і вагонів. Вони забезпечували потреби

*Нафтовидобувні промисли в Бориславі, Східна Галичина.
Поштівка початку XX ст.*

залізниці, що в 1859 р. з'єднала Краків з Перемишлем, а в 1861 р. – Перемишль зі Львовом.

Схарактеризуйте розвиток промисловості на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Унаслідок швидкого промислового перевороту, що відбувався в чеських та німецьких провінціях, українські товари легкої промисловості поступали якіснішій і дешевшій продукції західних районів імперії.

Відносини між працедавцями та найманими робітниками регулювалися цивільним кодексом 1786 р., а в гірничій справі – угорськими законами XVI ст. Становище пролетарів було тяжким і мало чим відрізнялося від становища промислового робітництва Російської імперії.

3. Кооперативний рух

Перший споживчий кооператив – «Товариство справедливих рочдейльських піонерів» – було засновано в 1844 р. в м. Рочдейль (Англія). Він мав свій зареєстрований статут.

Документи та матеріали

«...Кооперація являє із себе один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через звільнення їх од визиску з боку верстви капіталістів... можна визначити кооперацію як спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів. Кооператив є добровільне, на принципі рівноправності і самопомоги засноване об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників або зменшувати їхні видатки на споживання відповідно до використання ними цього підприємства, а не за кількістю вкладеного капіталу», – писав науковець Б. Мартос.

З'ясуйте основні ознаки понять «кооперація», «кооператив».

Погіршення економічного становища селянства західноукраїнських земель обумовило розвиток кооперативного руху. Закон про кооперацію на Західній Україні було прийнято 1873 р., а вже в 1874 р. товариство «Просвіта» надрукувало зразки статутів і ведення «забірково-господарських спілок». Вони стали юридичною основою для розвитку кооперації в Галичині.

Крім господарської діяльності, кооперативи займалися просвітницькою роботою. У 1899 р. священники о. Тома та о. Юліан Дуткевичі з м. Олесько Золочівського повіту (тепер Буський район Львівської обл.) заснували товариство «Сільський господар». До 1908 р. головою товариства був о. Тома. Упродовж 1909–1917 рр. товариство очолював Євген Олесницький (1860–1917), завдяки якому «Сільський господар» здобув значний авторитет серед українського селянства. Товариство поширило свою діяльність на всю Галичину, перебравши на себе ту діяльність, яку в галузі сільського господарства проводила «Просвіта». У 1913 р. воно нараховувало понад 32 тис. членів.

Найчисленнішими серед кооперативів були кредитні спілки, які надавали 9 % позички і тим самим рятували українських селян від здириництва лихварів. У 1892 р. у Львові було відкрито страхове товариство «Дністер», яке провадило меценатську діяльність та стало на 1907 р. мало 213 тис. клієнтів.

Зростання кооперативів привело до організації в 1904 р. Центральної асоціації українських кооперативів, що мала близько 550 філій та 180 тис. членів. Упродовж 1884–1900 рр. за ініціативи і активної участі архітектора і громадського діяча В. Нагірного було засновано товариства руських ремісників «Зоря», «Сокіл», «Народна Гостиниця».

Західні українці нарешті ставали господарями на власній землі, було встановлено тісні гармонійні взаємини між інтелігенцією і селянством, яке вийшло на провідні позиції у фінансово-економічному житті Галичини. Кооперація допомагала українцям вистояти в голодні роки, згуртувала їх і стала однією з важливих форм національного руху.

З якою метою створювалися кооперативи? Схарактеризуйте розвиток кооперативного руху на західноукраїнських землях.

Будівля у Львові, у якій в 1906–1939 рр. знаходилося страхове товариство «Дністер». Сучасний вигляд

4. Трудова еміграція

Документи та матеріали

«Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися. Зібрав Іван ціле село і прощався з усіма... Пригощаючи гостей, Іван розповідає, як вони дійшли таки згоди щодо від'їзду. Сини його були письменні, то їй дістали якогось листа та мапу. Відтоді в хаті тільки й чути було про Канаду: «Сини не хоче бути наймитами»... Іван розуміє синів, які мріють нормально жити, але йому жаль цієї землі, щедро политої його потом. Поставив Іван на тім горбу, який увесь вік обробляв, кам'яний хрест. Бо на тім горбі лишив Іван багато сили, здоров'я і праці. Це для нього святе місце» – фрагмент твору В. Стефаніка «Кам'яний хрест».

На прикладі поданого уривка з'ясуйте ставлення різних поколінь селян до вимушеної еміграції.

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві західноукраїнських земель супроводжувався соціальним розшаруванням населення. Наприкінці XIX ст. заможні селяни у Східній Галичині становили 11 %, у Північній Буковині – 8 %. Майже половина селянських господарств вважалася бідняцькими. Безземелля й малоземелля, безробіття через надлишок працездатного населення, хронічне голодування, нестерпні податки відчувалися тут гостріше, ніж у Наддніпрянській Україні. Оскільки здавна

*За океан. Художниця
О. Кульчицька. 1914 р.*

заселені українцями Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття були найвіддаленішою східною околицею імперії, правлячі кола держави були неспроможні запропонувати щось реальне для забезпечення українських селян вільними землями. Таких земель держава практично не мала, тому й не чинила перешкод переселенню українців за кордон.

Назвіть причини трудової еміграції селянства.

Західноукраїнські емігранти здебільшого вирушали до країн, де існували вільні земельні площі, зокрема на Американський континент. 1877 р. перша група українських переселенців, прибувши із Закарпаття до США, поповнила лави шахтарів штату Пенсильванія. Найбільше ж українські селяни прагнули одержати для сільськогосподарського обробітку земельну ділянку – гомстед (наділ, який надавався з державних земель на пільгових умовах у США та Канаді тим, хто бажав вести фермерське господарство). Упродовж 1890–1914 рр. понад 500 тис. українців Галичини емігрували до США, Південної Америки і Канади в пошуках роботи.

Документи та матеріали

Характеризуючи емігрантів, дослідник О. Кириленко писав: «Їхали переважно бідніші селяни, двірська служба, слуги, міський пролетаріат, в процентів дуже й дуже мало свідомих одиниць, які звичайно дають почин для всякої культурної праці... Ті елементи, що виїхали, були або неграмотні, або мали дуже мало спільного з грамотністю».

Які соціальні верстви населення брали участь у міграційних процесах?

Діаспора – частина етнічної спільноти (народу), яка постійно проживає за межами своєї історичної батьківщини в іншому етнічному середовищі, зберігає з нею зв'язок, народні традиції тощо.

Основним регіоном розселення українців перших двох хвиль став штат Пенсильванія, здебільшого міста Пітсбург і Шенандоа та їхні околиці, а галузями, у яких вони працювали, – вугільна та металургійна індустрія, які потребували дешевої робочої сили. Дехто з них, заробивши грошей, повертався на батьківщину, але більшість залишалася за кордоном назавжди. На нових територіях українські емігранти намагалися зберегти національні традиції – і в будівництві житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві. Особливості громадського побуту поселенці утверджували ті самі, що були на батьківщині. Так само вони справляли весілля, хрестини, похорони, відзначали народні й релігійні свята. Так, завдяки трудовій еміграції виникає зарубіжна українська діаспора.

бывши грошей, повертався на батьківщину, але більшість залишалася за кордоном назавжди. На нових територіях українські емігранти намагалися зберегти національні традиції – і в будівництві житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві. Особливості громадського побуту поселенці утверджували ті самі, що були на батьківщині. Так само вони справляли весілля, хрестини, похорони, відзначали народні й релігійні свята. Так, завдяки трудовій еміграції виникає зарубіжна українська діаспора.

За яких умов відбувався процес утворення української діаспори?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше: аграрна реформа в Російській чи Австрійській імперії?
2. Використовуючи карту на с. 133, визначте регіони трудової еміграції західноукраїнського населення.
3. Назвіть основні ознаки понять: «трудова еміграція», «кооперативний рух».
4. Які риси характеру повинні були мати переселенці, щоб досягти успіху?
5. Є. Олесницький і В. Нагірний. Які події в історії західноукраїнських земель пов'язані з їхніми іменами? Як ви вважаєте, вони були однодумцями?

§ 24. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Народовці (українофіли)

З прийняттям конституції Австрії 1860 р., за якою було надано автономні права краям, українське населення взяло участь у виборах до крайових сеймів. Депутатами стали понад 40 українців. Однак від кінця 1860-х років ситуація змінилася на гірше. 1867 р. Австрія перетворюється на Австро-Угорську імперію. При цьому Галичина й Буковина опинилися в австрійській частині, а Закарпаття відійшло до угорської. За цих умов українська інтелігенція почала пошук засобів, які могли б протистояти колонізації та мадяризації краю.

Основу руху склали ідеї романтизму та національного відродження, започатковані «Руською трійцею» та Кирило-Мефодіївським братством і сформовані під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. До *народовців* належали переважно представники української інтелігенції – письменники, учителі, юристи, лікарі, студенти. Організаційними центрами народовського руху стали редакції часописів – «Вечорниці» (1862–1863), «Мета» (1863–1864), «Нива» (1864), «Русалка» (1865). Народовці відкривали читальні, бібліотеки, друкували твори українських письменників, шкільні підручники, організували вистави та щорічні Шевченкові вечори. Провідниками руху в 1860-х роках були О. Партацький, Д. Танячкевич, В. Шашкевич (син М. Шашкевича), К. Климкович, Ф. Заревич, К. Горбаль та інші. Свою мету народовці вбачали в національному відродженні та національній єдності українців Галичини і Наддніпрянщини: прагнули оновити суспільно-політичне та економічне життя Галичини еволюційним шляхом, зберігаючи його основи та традиції. Революційний спротив вони допускали лише у випадку протидії насиллю з боку влади.

Активізація політичної діяльності народовців припадає на кінець 1870-х років

Народовці – представники національно-культурної та суспільно-політичної течії українського національного руху, що виникла в 1860-х роках у Галичині.

і пов'язана з іменами діячів культурно-визвольного руху В. Барвінського, В. Навроцького, Ю. Романчука, О. Огоновського, А. Вахнянина, О. Терлецького. Новий період народовського руху розпочався з видання часописів «Батьківщина» (1879) і «Діло» (1880).

Якою була основна мета народовців? Які заходи вони здійснювали задля її досягнення?

2. Москвофіли (русофіли)

Москвофіли – представники національно-культурної та суспільно-політичної течії українського національного руху, що виник у другій половині XIX ст. і поширився на Галичину, Буковину та Закарпаття. Ідеологічно були опонентами народовців.

Поряд з народовцями в Західній Україні існувала ще одна течія суспільно-політичної думки – *москвофіліство*.

Його представники 1865 р. опублікували у львівській газеті «Слово» свою програму. Приводом для появи цієї течії була зневага частини галицької інтелігенції, духовництва та селянства в можливості розв'язати місцеві проблеми власними силами або за

допомогою австрійської влади. Москвофіли вірили в домінуючу роль Росії в житті слов'янських народів, її економічну й військову могутність. Вони стверджували, що українського народу як окремої нації не існує, а є «єдиний общеруський народ» від Карпат до Камчатки. Ідеологами руху були Д. Зубрицький, Г. Купченко, А. Добрянський, друкованим органом – газета «Слово».

Москвофіли вважали Росію рятівницею всіх українців і прагнули входження Західної України до складу Російської імперії. Хоча більшість з них була за походженням українцями, вони виступали проти української мови, створивши на основі російської штучне «язичіє». Щоб нав'язати селянам це нововведення, було розпочато видання серії популярних книжок на «язичії» на різну тематику.

Найбільш наполегливо запроваджували «язичіє» москвофіли Закарпаття, очолювані А. Добрянським.

Документи та матеріали

«Заперечуючи можливість використання української мови, москвофіли не тільки солідаризувалися з російським царизмом, а й створювали сприятливі умови для проведення політики примусової асиміляції, яку здійснювала на західноукраїнських землях чужоземна (точніше – інонаціональна) бюрократія. Власне, орієнтація на Москву виникла серед значної частини західноукраїнської інтелігенції через захоочувані саме тут властями процеси колонізації, германізації, румунізації і мадяризації», – писав історик В. Сарбей.

1870 р. москвофіли заснували Руську раду – організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної руської ради. Було створено «Товариство імені Михайла Качковського», яке із часом створило мережу місцевих філій і читалень у Галичині, що конкурували зі структурами народовців. Москвофіли пропагували російське православ'я на противагу греко-католицькому обряду, але ця діяльність була рішуче зупинена австрійською адміністрацією.

Яку мету ставили перед собою москвофіли?

3. Культурно-освітнє товариство «Просвіта»

З розвитком національного руху виникла потреба у створенні таких українських культурно-освітніх та фінансово-економічних установ, які б керували всім життям Галичини. Українські діячі визнали за найкраще, щоб це керівництво здійснювалося централізовано, щоб усі провідники на місцях діяли не кожен сам по собі, а згідно з єдиним, сумлінно виробленим планом. Такими інституціями стали культурно-освітнє товариство «Просвіта» (1868) та *Літературно-наукове товариство ім. Шевченка* (1873; у 1892 р. реформоване в Наукове товариство імені Шевченка, або НТШ), засновані у Львові, який відтоді став національно-культурним та економічним центром галицького українства.

Спочатку «Просвіта» мала лише один Головний відділ у Львові, а Статутом 1870 р. було передбачено можливість заснування філій в усіх повітових містах і містечках Галичини. Організація ставила за мету «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного та економічного змісту». Просвітницьку роботу проводили представники галицької інтелігенції, студенти, священники та гімназисти на громадських засадах. На селі «Просвіта» відкривала бібліотеки-читальні, які ознайомлювали селян зі здобутками національної культури, сучасної економіки, агротехніки тощо. Фактично було створено українську культурно-освітню та економічну інфраструктуру із центром у Львові, яка в будь-який сприятливий момент могла перебрати на себе також і адміністративно-політичні функції. Головами «Просвіти» були визначні постаті Галичини: А. Вахнянин, Ю. Лаврівський, В. Федорович, О. Огоновський, Ю. Романчук, Є. Олесницький, П. Огоновський.

У чому полягала необхідність створення «Просвіти»?

1 – Учасники товариства «Просвіта». Світлина початку ХХ ст.
2 – Пам'ятник «Просвіті» у Львові. Сучасне фото

ПЕРСОНАЛІЇ

Портрет Анатоля Вахнянина. Художник К. Устиянович. 1887 р.

АНАТОЛЬ ВАХНЯНИН (1841–1908)

Композитор, педагог, журналіст, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Синява поблизу Перемишля. Освіту здобув у Перемишльській гімназії, Львівській духовній семінарії та на історико-географічному факультеті Віденського університету. Заснував у Відні українське товариство «Січ». Був одним із засновників та першим головою товариства «Просвіта». Очолював музично-хорові товариства «Торбан» і «Боян», «Союз співацьких і музичних товариств». Засновник і перший директор Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові (1903–1908). Співпрацював з комісією для підготовки українських підручників для народних і середніх шкіл, зокрема був автором підручника з географії. Вахнянин – один з лідерів партії народовців, її політичної організації Народної ради (1885), редактор часописів «Правда» і «Діло». Протягом 1894–1900 рр. – депутат австрійського парламенту. Значним є внесок Вахнянина в розвиток українського музичного мистецтва.

Доберіть факти, що свідчать про А. Вахнянина як про представника національно-культурного руху на західноукраїнських землях.

Завдяки коштам меценатів і заможних підприємців товариство сприяло організації та фінансуванню кооперативів («Народна торгівля», «Сільський господар» та ін.), у яких селян залучали до нових форм господарювання. Діяльність таких господарських та торговельних товариств сприяла підвищенню соціально-економічної та культурної ваги українського населення, формуванню національної самосвідомості.

ПЕРСОНАЛІЇ

Єлизавета Милорадович

ЄЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ (1832–1890)

Громадська діячка і меценатка. Відіграла значну роль у заснуванні та розвитку українських культурно-наукових організацій. Після заборони в Російській імперії видань українською мовою пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». Разом із цукрозаводчиком Василем Смиренком була фундатором Літературно-наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Від 1878 р. очолювала Полтавське філантропічне товариство. Підтримувала своїми пожертвами українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу в с. Рибці поблизу Полтави.

1869 р. «Просвіта» добилася допомоги з крайових фондів на видання українських книжок, багато зробила для заснування українських шкіл. Це було вкрай важливо в умовах, коли 1868 р. галицький сейм затвердив польську мову як урядову. Упродовж усього часу існування «Просвіта» приділяла велику увагу видавничій діяльності як основі поширення просвіти серед українського населення. Від 1869 р. організація мала свою наукову бібліотеку. Велика кількість книжок надходила з Наддніпрянської України шляхом книгообміну та добродійних пожертв. Близько половини читалень «Просвіти» мали власні бібліотеки. Значна кількість книжок надсилалася до віддалених місць компактного проживання українців.

4. Наукове товариство імені Шевченка

Документи та матеріали

Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – науково-культурна, громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові у грудні 1873 р. завдяки спільним зусиллям інтелігенції з Наддніпрянщини та Галичини у відповідь на заборони, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії.

Фінансовою основою для заснування товариства стали 20 тис. австрійських крон, які пожертвувала Є. Милорадович. Фундаторами товариства були також О. Кониський, Д. Пильчиков, М. Жученко, С. Качала. Першими головами товариства були К. Сушкевич, С. Громницький, Д. Гладилевич.

Мета товариства – «вспомогати розвою руської словесності» – реалізовувалась через поширення серед народу художніх та історичних творів.

На той час у Східній Україні діяв Валуєвський циркуляр, яким не визнавалася самостійність української мови і заборонялося друкувати нею наукову літературу. За таких умов товариство стало притулком українства, де, за висловом С. Єфремова, «змогло схватися бідолашне українське письменство від утиску російського централізму».

1 – Будинок Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Світлина початку ХХ ст.

2 – Емблема Наукового товариства імені Шевченка

Титульний аркуш журналу «Записки Товариства імені Шевченка» 1892 р.

У перший період своєї діяльності (1874–1892) товариство видало понад 50 книг і брошур побутового та загальноосвітнього характеру. Зокрема, було опубліковано «Дослідження у галузі руської мови» О. Огоновського (1880, нім. мовою), у яких доводилася самостійність і рівноправність української мови серед інших слов'янських мов. Товариство друкувало шкільні підручники, часописи «Правда» і «Зоря».

Наприкінці 1880-х років у середовищі Київської громади (В. Антонович та О. Кониський) визріла ідея перетворення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка в наукову установу. У Галичині цю ідею підтримала група народовців на чолі з О. Барвінським. У 1892 р. Його перейменували в Наукове товариство імені Шевченка. Головним завданням товариства було «плекати та розвивати науку».

На зразок тогочасних західноєвропейських академій наук НТШ було поділено на три секції – історико-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. У секціях формувалися комісії. Було організовано бібліотеку та музей. Від 1892 р. товариство видавало «Записки Товариства імені Шевченка».

Період найбільшого розвитку товариства пов'язаний з переїздом до Львова М. Грушевського у 1894 р. Важливу роль в організації та розвитку відіграли І. Франко та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні підрозділи товариства, редагували серійні та окремі видання.

Найважливішими були досягнення в галузі суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського, І. Крип'якевича, С. Томашівського), філології та літературознавства (роботи М. Возняка, О. Огоновського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації Ф. Колесси, В. Гнатюка, М. Зубрицького), антропології (праці Ф. Вовка, І. Раковського).

Історична роль товариства полягала у виведенні української науки за межі українознавства.

Схарактеризуйте участь діячів Наддніпрянської України у розвитку Наукового товариства імені Шевченка.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала відмінність між народовцями та москвофілами?
2. Що відбулося раніше: утворення НТШ чи «Просвіти»?
3. Порівняйте цілі, що ставили товариства «Просвіта» та НТШ.
4. Оцініть роль періодичних видань у діяльності «Просвіти» та НТШ.

§ 25. ПОЛІТИКА «НОВОЇ ЕРИ» ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКИХ НАРОДОВЦІВ У 1880–1890-х РОКАХ

1. Народовська політика «нової ери»

На розвитку національного руху на західноукраїнських землях певною мірою позначився зовнішній вплив, що було пов'язано з міжнародним становищем Австро-Угорщини. Її зовнішню політику від 1870-х років визначали суперечності з Росією через розподіл сфер впливу на Балканському півострові. Зближення Австро-Угорщини з Німеччиною посилювало інтерес Російської імперії до українців Галичини, активізувало підтримку русофілів. Перспективу використати українське питання розглядала й Німеччина. Щоб ослабити Російську імперію, німецькі політики висловлювалися за можливість створити на українських землях підконтрольне їм Київське королівство.

Документи та матеріали

«Старий німецький канцлер Бісмарк через своїх услужливих публіцистів дав зрозуміти, що сильна Німеччина не мала б нічого проти, якби над Дніпром постало якесь самостійне Київське королівство... Хоч яким фантастичним, навіть дитячим може сьогодні видатися цей проект, та все-таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком. А значить, можна було здогадуватися за ним якогось реального плану», – писав І. Франко.

Які ще європейські проекти створення державних утворень на українських землях ви знаєте?

Німецький проект підтримали наддніпрянці – лідери Київської громади В. Антонович та О. Кониський, але за умови надання ширших національно-культурних прав українцям Галичини. Громадівці сподівалися, що це створить сприятливі умови й допоможе Галичині ствердитися в ролі провідника національного руху та в майбутньому зіграти роль *«українського П'ємонту»*, який возз'єднає українські землі.

Під впливом таких обставин правлячі кола Австро-Угорщини наприкінці 1880-х років почали посилено цікавитися становищем українців. Вони висловлювали готовність підтримати національно-культурний розвиток галичан взамін на їх поступливість і були готові виступити посередниками в нормалізації українсько-польських відносин. З українського боку в порозумінні були зацікавлені народовці (О. Барвінський, Ю. Романчук), які хотіли перетворити український рух на політичний чинник.

Польську сторону в переговорах представляв Адам Сапега, українську – Олександр Барвінський, від імені уряду – намісник Галичини Казимир Бадені.

П'ємонт – історична область в Італії, звідки в XIX ст. почалося визволення від австрійців та об'єднання італійських земель у єдину державу.

Український П'ємонт – метафора на позначення Галичини як центру відродження української нації. Першим цей вислів ужив М. Грушевський у статті «Український П'ємонт» (1906).

ПЕРСОНАЛІЇ

ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ
(1847–1926)

Олександр
Барвінський

Історик, педагог, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Шляхтинцях на Тернопільщині в родині священника. Освіту здобув у тернопільській гімназії та Львівському університеті, де вивчав історію та слов'янську філологію. Співпрацював з українськими періодичними виданнями «Мета», «Русь», «Русалка», був співзасновником журналу «Правда». Займався педагогічною діяльністю. Як член Крайової шкільної ради сприяв запровадженню фонетичного правопису. У 1891–1896 рр. очолював Українське педагогічне товариство, 1889–1895 рр. був заступником голови товариства «Просвіта». Від 1886 р. видавав «Руську історичну бібліотеку» (24 томи). 1892–1897 рр. очолював Наукове товариство імені Шевченка. Брав активну участь у громадсько-політичному житті, був депутатом віденського парламенту (1891–1907) та галицького сейму (1894–1903).

Угоду було укладено і проголошено депутатами-народовцями на засіданнях Галицького крайового сейму 25–27 листопада 1890 р. Відтоді, як запевняли обидві сторони, мала розпочатися *«нова ера»* в польсько-українських відносинах.

Домовленість не була укладена документально, і на практиці позиція польської сторони в сеймі зводилася до задоволення мінімальних українських вимог. Це призвело до дискредитації україно-польської угоди в суспільстві. Кінцем політики «нової ери» стали травневі збори Народної ради 1894 р., на яких відбувся остаточний розкол народовців на опозиційну до уряду та польських правлячих кіл більшість на чолі з Ю. Романчуком та групу на чолі з О. Барвінським та А. Вахнянином, яка намагалася надалі дотримуватися принципів угоди з поляками.

Найважливішими здобутками політики «нової ери» були зміна програми навчальних курсів та збільшення кількості предметів з українською мовою навчання для вчительських семінарій Львова, Тернополя та Станіслава (1891), запровадження в буковинських та галицьких освітніх установах українського фонетичного правопису (1892), заснування української гімназії в Коломиї (1892), перетворення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка на Наукове товариство імені Шевченка (1892), відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894). Угода дала поштовх для активізації в 1890-х роках «Просвіти», заснування в 1891 р. страхового товариства «Дністер»; українофільські національно-культурні товариства почали отримувати невеликі дотації з крайового бюджету.

«Нова ера» – україно-польське порозуміння в Галичині за сприяння австрійського уряду та українських громадських діячів Наддніпрянщини. Полягало у відмові народовців від союзу з москвофілами та їх лояльному ставленні до імперії Габсбургів взамін на поступки з боку австрійських та польських правлячих кіл для українського руху в культурно-освітній, політичній та господарській сферах.

У чому, на ваш погляд, була причина поразки політики «нової ери»?

Завдяки політиці «нової ери» Галичина перетворилася на «український П'ємонт», а дискусії навколо «нової ери» зміцнили галицьке українство, заклали основи для політизації українського руху.

2. Розгортання руху народовців у 1880–1890-х роках у Галичині, на Закарпатті та Буковині

Поштовхом до початку політичної активності народовців стали вибори 1879 р. до галицького сейму, та українці змогли делегувати тільки трьох своїх представників. 1885 р. народовці створили нову політичну організацію Народну раду, яка повинна була продовжувати традиції Головної руської ради та ідейно протистояти москвофільській «Руській раді». Незабаром після створення Народна рада видала відозву до «Русинів Галицької землі». Народна рада стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців та окремішності українського народу від поляків та росіян. Вимагали поділу Галичини на дві частини – східну (українську) і західну (польську).

Національний рух українців Буковини в 1870-х роках розгортався під гаслами боротьби з румунськими впливами, за національну окремішність та проти германізації. Наслідуючи приклад народовців Галичини, буковинські народовці в 1869 р. заснували культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», активними діячами якого були Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі. У товаристві переважали москвофіли, котрі обстоювали «єдину загальноруську мову». 1870 р. в Чернівцях засновано політичне об'єднання «Руська рада», яке почало відстоювати національні інтереси українців після того, як у 1885 р. до керівництва в ньому прийшли народовці. За рік до того москвофіли залишили «Руську бесіду».

Посиленню позицій народовців сприяли й інші обставини. Після утворення незалежного Румунського королівства румунське населення Буковини прагнуло приєднатися до нього. З другого боку, австрійський уряд негативно сприймав гасла москвофілів. Унаслідок цього українці дістали можливість для розгортання широкої діяльності не лише в культурно-освітньому, а й у політичному житті держави. 1875 р. в Чернівцях створено університет з кафедрою української мови. «Руська бесіда» почала видавати народною мовою часопис «Буковина». Стрімко зростає кількість різноманітних українських товариств і установ, яких у 1914 р. налічувалося 590.

У чому полягала особливість національного руху українців Буковини в 1870-х роках?

На Закарпатті, що опинилося під владою Угорщини, громадсько-політичне життя очолили москвофіли.

Юрій Федькович

Сидір Воробкевич

За моральної і матеріальної допомоги з Росії вони підпорядковували своєму впливу інтелігенцію. Утиски з боку угорців підштовхували до москвофілів навіть тих українців, які стояли на національних позиціях. Одним з найяскравіших представників русофільського табору був І. Раковський – віце-директор Ужгородської семінарії, редактор «Газети церковної». У своїх працях він доводив, що немає ні українського народу, ні його мови, а існує лише єдиний російський народ і єдина російська мова.

Політику мадяризації почала підтримувати частина греко-католицького духовенства. Якщо в 1881 р. діяло 353 школи з українською мовою викладання, у 1883 р. – 282 школи, то в 1914 р. не залишилося жодної. Закарпаття залишалося в найбільш занедбаному економічному, культурно-освітньому стані з усіх українських земель.

3. Польський і єврейський рухи в Галичині у другій половині XIX ст.

Польський рух. Після поразки революції 1848 р. в суспільно-політичному житті Австрійської імперії утвердився десятирічний період реакції, який характеризувався наступом на політичні й національні здобутки «Весни народів». І хоча права українців і поляків Галичини було суттєво обмежено, останні виявилися у кращому становищі. Увесь цей час намісником краю був польський граф А. Голуховський. Він поступово залучав поляків до роботи в місцевих органах влади, заміщуючи ними австрійських урядовців. Результатом цього стало домінування польської еліти в політичному житті Галичини. Водночас намісник представляв перед Віднем український рух як русофільський, спрямований проти влади Габсбургів.

Поразки Австрії у війнах з Італією та Францією в 1859 р. знову поставили на порядок денний національне питання в імперії. Імператор Франц-Йосиф перетворив державу на конституційну монархію і був змушений піти на поступки угорській, чеській та польській елітам. Упродовж 1860-х років відбувалося їх поступове зближення з віденським двором через укладення взаємовигідних компромісів. Так, під впливом поразки від Пруссії (1866) Габсбурги надали Галичині автономію та дозволили безперешкодну діяльність польських політичних і громадських організацій, легалізувавши таким чином польський національний рух. Один з його лідерів Ф. Земялковський заявляв тоді: «Галичина є аркою, під якою сховалася Польща й під якою вона завдяки допомозі уряду й нашій праці перебуває бурі варварської повені». У 1880-х роках серед поляків Галичини досить швидко поширилися соціалістичні та демократичні ідеї. Організації цього спрямування створювалися в багатьох містах краю. Серед найактивніших були гуртки Львова, Станіславова, Коломиї. Польська молодь виступала за запровадження 8-годинного робочого дня та поліпшення умов праці. Деякі вчителі та священики поширювали соціалістичні ідеї серед польського селянства, водночас виступаючи за колонізацію українських селян.

На початку 1890-х років у Галичині посилилася діяльність польських націонал-демократів – ендеків. Вони видавали часопис «Загальнопольський огляд», на шпальтах якого поступово набували виразної форми ідеї польського націоналізму. Політичним ідеалом ендеків було відновлення польської

держави в кордонах 1772 р. До українського національного руху прихильники цієї політичної течії ставилися вороже й підтримували цілковиту колонізацію та окатоличення українців. Така позиція ендеків призвела до того, що наприкінці XIX – на початку XX ст. звичним явищем стали між-етнічні сутички між польською та українською молоддю. Найчастіше вони відбувалися у Львівському університеті, а також у змішаних гімназіях з польською та українською мовами викладання. Проте не всі поляки та польські організації Галичини підтримували дії ендеків і негативно ставилися до українців. Частими були мішані шлюби, спільна участь у різноманітних спортивних та культурних організаціях і товариствах. Серед творчої польської молоді існували групи так званих хлопоманів, які активно контактували з українською інтелігенцією та селянами.

Які обставини сприяли розвитку польського національного руху?

Єврейський рух у Галичині. У другій половині XIX ст. відбулися зміни й серед єврейського населення Галичини. Після надання цивільної рівноправності євреям активізувався процес їхньої асиміляції з поляками та німцями. Водночас у краї посилювалися й антисемітські настрої, у зв'язку з цим євреї звернулися до радикальних лівих рухів та сіонізму – національного руху, метою якого було об'єднання і відродження єврейського народу на його історичній батьківщині Ерец Ізраель (Земля Ізраїлю).

На початку жовтня 1900 р. у львівському польськомовному виданні сіоністів «Всхуд» було опубліковано програму, що стосувалася єврейського населення Галичини. У ній було запропоновано стратегію політичної поведінки в умовах зростаючої конкуренції українського та польського національних проєктів. Але серед місцевих сіоністів не було чіткої єдності в поглядах на долю єврейської спільноти. Одні домагалися поширення австрійського права про національності й на євреїв, що мало б наслідком визнання останніх нацією, а їдиш поруч із польською і українською мовами стала б третьою офіційною мовою Галичини. Інші критикували таку позицію, стверджуючи, що вона суперечить основній меті сіонізму – створенню держави в Палестині. Проте саме сіоністи стали політичними представниками націоналістичних тенденцій у межах єврейської громади Галичини. Впливовий на території царської Росії і в Польщі єврейський робітничий рух тут не набув поширення.

У чому полягала специфіка єврейського руху на західноукраїнських землях?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: утворення Народної ради чи заснування НТШ?
2. Поясніть значення поняття «український П'ємонт».
3. Схарактеризуйте здобутки політики «нової ери».
4. Порівняйте польський та український національні рухи в Австро-Угорщині. Чи були вони взаємопов'язані?
5. Які події в історії українського руху пов'язані з іменами О. Кониського та О. Барвінського?

§ 26. РАДИКАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ

1. Поява радикальних течій у Галичині

Радикалізм (від лат. *radicalis* – «корінний») – настанова та спосіб мислення, що передбачає досягнення поставленої мети будь-якою ціною. У XIX ст. радикалізмом називали ідеологію партій соціалістичного, соціал-демократичного, націоналістичного спрямування за їх наміри остаточного розв'язання суспільних проблем рішучими діями, відмову від компромісів, віру у власну правоту.

У 1870–1880-х роках відбувається політизація національного руху під впливом ідей та поглядів М. Драгоманова. Як зазначав І. Франко, «він (М. Драгоманов) був для нас правдивим учителем... щоб наводити нас, ленивих, малоосвічених, виростилих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації».

У Галичині сформувалася група діячів (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, В. Навроцький), які започаткували радикальну течію у громадсько-політичному житті краю, головним завданням якої вважали

«ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». Захоплюючись революційними ідеями, вони критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, виступили проти церкви, яка була на західноукраїнських землях оплотом духовного і морального здоров'я народу.

Як ви вважаєте, чому наприкінці XIX ст. відбулася радикалізація національного руху? Поясніть, як ви розумієте вислів Лесі Українки: «Ми відкинули назву “українофіли”, а зємось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого “фільства”».

Сторінка з «Україна irredenta»

Одним з найяскравіших проявів радикальної позиції в українському національному русі стало видання в 1895 р. книжки Ю. Бачинського «Україна irredenta» («Україна уярмлена»). У ній на основі економічного аналізу вперше було висловлено переконаність у необхідності об'єднання східних і західних українців у власній незалежній державі. Шлях до самостійності автор вбачав у боротьбі за культурно-національну автономію та поступових реформах.

Ця книжка справила велике враження та підняла національний дух усіх свідомих українців незалежно від політичних поглядів, сприяла їхньому згуртуванню та подоланню внутрішніх протиріч.

ПЕРСОНАЛІЇ

Юліан
Бачинський

ЮЛІАН БАЧИНСЬКИЙ (1870–1940)

Публіцист, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Новосілка (нині Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.). Здобув вищу юридичну освіту в університетах Львова та Берліна. Був членом Русько-української радикальної партії, згодом – одним з керівників Української соціал-демократичної партії. У 1918 р. входив до Української національної ради ЗУНР. З 1919 по 1933 р. перебував за кордоном. Потім переїхав до Харкова. Працював у редакції «Української радянської енциклопедії». У 1934 р. був репресований. Найвідоміші твори: «Україна irredenta» (1895) та «Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки» (1914).

Документи та матеріали

«...Тепер Україна мовчить: єї сковано, звязано... найменчі ознаки протесту, найменчі прояви сепаратизму, нищить ся беззглядно вже в самім зародку – і ... здавлена, поки-що мовчить. Але ... рушить ся і вона, – розкута, проголосить і вона своє слово і вона опімнеть ся тоді різко о своє право до житя... право на політичну самостійність, право бути своїм паном в своїй власній хаті!..»

Політична самостійність України, т. є політична відрубність України не лише від Польщи, але і від "Великоруси"... Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно лише до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи кольтоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українчить їх, змусить їх усіх стати українськими "патріотами"...

І тепер можна собі уявити, яка тяжка відчайна боротьба жде Україну; кілька посвяченя, кілька енергії фізичної і духової прийдесть ся їй видобути з себе, кілька матеріяльних жертв і крові зложити на жертвеннику вітчизни! – писав Ю. Бачинський в «Україна irredenta».

Поміркуйте, які ідеї викладено в наведеному витягу і яке значення вони мали для національного руху в Галичині.

2. Утворення політичних партій

У 1890-х роках на західноукраїнських землях на основі тамтешніх суспільно-політичних течій почали створюватися українські політичні партії європейського зразка зі своїми програмами та реєстрованим членством. Першою такою політичною організацією стала *Русько-українська радикальна партія* (РУРП) на чолі з І. Франком та М. Павликом. Вона була заснована на установчому з'їзді у Львові в жовтні 1890 р. Її соціальну базу становило галицьке селянство. Основними друкованими органами були місячники «Народ» і «Хлібороб». РУРП пов'язувала розв'язання національного питання з відстоюванням соціальних

Політична партія – це організована група громадян, що виражає інтереси тих чи інших соціальних верств і прагне до реалізації своєї мети шляхом боротьби за державну владу та її використання.

інтересів українських селян. Програма партії містила ідеї етичного соціалізму, демократії та соборності України.

У 1899 р. відбувся розкол РУРП, після якого частина її членів увійшла до складу новоутворених *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) та *Української національно-демократичної партії* (УНДП).

Соціал-демократи (М. Ганкевич, Ю. Бачинський та ін.) відмовилися від ідеї диктатури пролетаріату й прагнули досягти соціалізму через реформи та легальні парламентські вибори. Вони виступали за майбутній республіканський устрій України – «вільної держави українського люду, вільної республіки», як було записано у програмних вимогах партії.

Ідея створення УНДП належала одному з лідерів галицьких українців, голові Народної ради Ю. Романчуку. До її складу ввійшли Є. Левицький, В. Охримович, М. Грушевський та І. Франко. Програмою-мінімум було досягнення якомога більшої національно-територіальної автономії в межах Австро-Угорщини. Члени партії поставили своїм завданням домагатися дотримання прав і свобод, запровадження у Східній Галичині української мови як адміністративної, збільшення кількості українських середніх шкіл, заснування у Львові українського університету. Проте своєю кінцевою метою УНДП проголосила боротьбу за незалежну Україну, «в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу».

Укажіть хронологічні межі політичного етапу національного відродження на західноукраїнських землях. Яким було ідейно-політичне спрямування перших українських партій?

3. Іван Франко

ПЕРСОНАЛІЇ

ІВАН ФРАНКО (1856–1916)

Портрет Івана Франка. Художник І. Труш. 1940 р.

Поет, письменник, громадсько-політичний діяч. Народився на Львівщині, у селянській сім'ї. 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію. Навчався у Львівському (1875–1878, 1880), Чернівецькому (1890) та Віденському університетах. Доктор філософії Віденського університету (1893), почесний доктор Харківського університету (1906), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Засновник неоромантичного і неореалістичного напрямів в українській літературі XIX – початку XX ст. Перший професійний український літератор. Зробив вагомий внесок у розвиток української публіцистики, літературної критики, літературознавства і театрознавства, фольклористики та етнографії. Автор близько 4000 літературних, публіцистичних та наукових праць. Один із засновників першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії. 1916 р. І. Франка було висунуто на здобуття Нобелівської премії, та смерть викреслила його зі списку кандидатів.

Характеризуючи погляди І. Франка, можна виділити кілька проблем, до яких була прикута його увага. Насамперед, це – аграрна проблема,

шляхи її розв'язання в Галичині, загальні принципи розв'язання селянського питання. Другою проблемою була робітничка, аналіз життя робітництва, доведення необхідності його провідної ролі в боротьбі за соціальне та національне визволення. Він приділяв значну увагу кооперації, організації взаємодопомоги для соціального захисту, боротьбі за просвіту робітництва, підвищення його культурного рівня. Франко був соціалістом, особливо на ранньому етапі своєї творчості, однак не виступав за диктатуру пролетаріату, натомість акцентував увагу на загальнолюдських цінностях, а не на класових вартостях.

Однією з важливих проблем, що знайшла відображення у творчості І. Франка, була національна. Він виступав за її демократичне розв'язання, за незаперечну рівність усіх націй, проти ігнорування національної проблеми в ході соціальної боротьби. Дедалі частіше виступав за самостійність націй, що входили до складу багатонаціональних імперій, зокрема Російської та Австро-Угорської. Уважав, що найкращим розв'язанням цього питання було б утворення державних об'єднань змішаного типу – поєднання конфедерації з федерацією, що спиралося б на солідарність інтересів. Майбутня державність повинна була б мати форму земської автономії, де панували б демократичні громадянські свободи. Пріоритет, загалом, І. Франко надавав спочатку соціальним свободам, а вже на «тій основі автономії національностей». Критикуючи лібералізм, він водночас виділяв як позитивне його вартості – права і свободи особи, соціальну справедливість.

Якими були національні та соціальні ідеали І. Франка?

4. Українське представництво в Галицькому сеймі та Віденському парламенті

Революція 1848 р. спричинила кардинальні зміни в політичній системі Австрійської імперії. Було прийнято першу конституцію і створено парламент. Українці отримали можливість брати участь у політичному житті. Однак скасування конституції та розпуск парламенту в 1849 р. загальмували їхній політичний розвиток.

Ситуація поліпшилася в 1861 р., коли був відновлений конституційний устрій та створено парламент, який складався з палати панів та палати депутатів. Австрійський імператор Франц-Йосиф I з метою зміцнення своєї влади в Галичині та на Буковині створив Галицький та Буковинський крайові сейми. Вони підпорядковувалися центральній владі, а їх постанови набували чинності лише після підписання імператором.

Вибори до парламенту та сеймів проходили за законом, який захищав інтереси панівних верств. Усі виборці поділялися на чотири курії: курія великих землевласників, представників торгово-промислових палат; міської буржуазії та сільська. Кожна з курій окремо обирала депутатів до сейму строком на 6 років. Однак значних успіхів у політичній сфері українці не досягли. Причиною цього була виборча система на основі станово-майнового принципу. Присутність українців у парламенті, які переважно належали до сільської курії, мала здебільшого формальний характер. У 1861 р. до парламенту потрапило лише 12 українців.

*Будівля Галицького крайового сейму у Львові. Світлина XIX ст.
(нині – головний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка)*

Не кращою була ситуація і в Галицькому сеймі. Уряд всіляко заохочував поляків, що дозволило їм зайняти провідні позиції в суспільно-політичному житті краю. Крім майнового розшарування, досить гострим було національне протистояння, що унеможливлювало участь українців у політичному процесі. Якщо в 1861 р. на виборах до Галицького сейму українці отримали 46 мандатів із 150, то в подальшому їх присутність зменшувалася: у 1867 р. до сейму пройшло 38 українців, у 1876 р. – 14, а в 1883 р. – 9. Лише в 1889 р. завдяки спільним зусиллям народовців і москвофілів до Галицького сейму пройшло 16 депутатів-українців.

У 1896 р. була запроваджена п'ята (загальна) курія, що, з одного боку, збільшило кількість виборців, але на практиці не збільшило українське представництво в парламенті. У 1897 р. українці становили 13,2 % населення, а в парламенті мали лише 3 із 353 послів. Ситуація в Галичині змінилася з утворенням РУРП, яка висунула вимогу змінити австрійську виборчу систему – запровадити загальне рівне виборче право до представницьких органів усіх рівнів. Ця вимога стала об'єднувальним чинником усіх українських партій.

Оцініть парламентську діяльність українців Австро-Угорщини у другій половині XIX ст. У чому полягала її відмінність від досвіду попередників?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: утворення УНДП чи РУРП?
2. Чому створення політичних партій на західноукраїнських землях було закономірним процесом?
3. Схарактеризуйте І. Франка як політичного діяча.
4. Як ви вважаєте, чому виник конфлікт між радикалами і народовцями? Із чим ви згодні, що заперечуєте?
5. Оцініть зміни в українському русі в Галичині наприкінці XIX ст.

§ 27. ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Культурницький етап

Документи та матеріали

«В останнє десятиліття XIX століття Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного й економічного існування, стає центром економічного руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу», – писав М. Грушевський.

Прокоментуйте твердження М. Грушевського.

*Володимир
Барвінський*

ПЕРСОНАЛІЇ

ВОЛОДИМИР БАРВІНСЬКИЙ (1850–1883)

Громадський діяч, публіцист, письменник. Народився в с. Шляхтинці (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) у родині священика. У 1872 р. закінчив правничий факультет Львівського університету. Відтоді служив у адвокатських канцеляріях Львова. Один із засновників товариств «Просвіта» та «Руське Товариство Педагогічне». Редагував часопис «Правда». Був засновником і першим редактором найбільшої української газети в Галичині «Діло» (1880–1883). Один з провідників народовського руху. 30 листопада 1880 р. організував перше українське народне віче у Львові, учасники якого вимагали від австрійської влади поліпшення становища галицьких українців, надання їм політичних, економічних, культурних прав.

В. Барвінський підтримував зв'язки з П. Кулішем, М. Драгомановим, М. Костомаровим. Видав у Львові «Бібліотеку найзнаменитіших повістей», до якої ввійшли перші переклади українською мовою творів Ч. Діккенса, Е. Золя, Г. Флобера та ін. письменників.

Документи та матеріали

«Позаяк економічний добробут народу є головною підвалиною його культурного і політичного розвою, тож Володимир Барвінський звертав якнайпильнішу увагу на економічне подвигнення нашого підупавшого селянства і міщанства. Йому належить та заслуга, що він перший заговорив о тім перед широким світом на народнім вічу у Львові, перший виступив з старанно опрацьованою програмою, перший в нашій публіцистиці старався роз'яснювати економічні питання і подавати способи до поправи нашого народного господарства... В справі нового податку... забирав він сміло голос, критикуючи гостро кождо нову установу чи то правительства державно-

го, чи властей автономічних, котра могла принести шкоду нашому господарству. Всім пам'ятне його гостре виступлення проти... неекономічного шафвання (розтринькування) народним грошем», – писав І. Франко про діяльність В. Барвінського.

У чому, на ваш погляд, полягала культурно-просвітницька діяльність В. Барвінського? Чому представники культурницького руху приділяли особливу увагу економічним питанням?

2. Політичний етап

Програма Русько-української радикальної партії

(Витяг)

А. Програма максимальна

1) *В справах суспільно-економічних...* хочемо колективного устрою праці і колективної власності засобів виробничих.

2) *В справах політичних* хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці статі, якнайповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх торкаються; надання кожному народові можливості якнайповнішого розвитку культурного.

3) *В справах культурних* стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки стали власністю всього народу.

Б. Програма мінімальна

а) *В справах економічних* змагаємо до матеріального добробуту всіх робітних людей і усунення всякого визискування економічного...

б) *В справах політичних*

I. Зваживши, що Русько-українській радикальній партії приходить ся... працювати в рамках Австрії, ми... будемо йти... до оцих реформ політичних:

1) Заведення загального, безпосереднього, тайного голосування й усунення всяких привілеїв політичних одних станів над другими... Під правом голосування розуміємо активне і пасивне право вибору...

II. Зваживши, що Русько-українській радикальній партії приходить ся працювати головно в Східній Галичині, ми в справах краєвих будемо йти ... до оцих реформ краєвих:

1) Якнайширший розвій автономії краєвої так, щоби всі життєві справи краю були вирішені в самім краю;

2) Усунення централізму і бюрократизму в справах автономічних і адміністраційних...

III. Зваживши, що розвій мас народних можливий тільки на ґрунті національним, Русько-українська радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах... через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації...

в) *В справах просвітних* Русько-українська радикальна партія... домагається:

а) *Щодо організації просвіти:*

1) Цілковито безплатної науки по школах народних, середніх і університетах...

б) *Щодо самої науки:*

1) Переміни теперішньої системи шкільної з тим, щоби школи народні... подавали знання, більше відповідне вимогам життя громадського...

Проаналізуйте зміст документа. Визначте основні цілі та завдання Русько-української радикальної партії.

ПЕРСОНАЛІЇ

Юліан Романчук

**ЮЛІАН РОМАНЧУК
(1842–1932)**

Громадський, політичний і культурно-освітній діяч. Народився в с. Крилос на Івано-Франківщині. Закінчив філософський факультет Львівського університету. Член-засновник товариства «Просвіта» та довголітній його голова (1896–1906), один із засновників НТШ, «Учительської громади». Засновник і видавець першої газети для селян «Батьківщина», автор низки шкільних підручників, видавець-редактор книжкової серії «Руська письменність» (твори українських класиків). З 1884 р. виступав за реформування системи освіти

зادля збільшення кількості шкіл з українською мовою навчання. Вів активну парламентську діяльність: у 1883–1895 рр. був депутатом Галицького крайового сейму. У 1891–1897 і 1901–1918 рр. – депутат австрійського парламенту. У 1885 р. став одним із засновників політичного товариства Народна рада, яке очолював до 1899 р. Співзасновник Української національно-демократичної партії (до 1907 р. її голова).

Використовуючи факти біографії Ю. Романчука, схарактеризуйте його діяльність як провідника українського руху.

§ 28. НАШ КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Процеси переходу від традиційного до індустріального суспільства, хоча й повільно, спричинили зміни в етнічному складі населення багатьох регіонів України.

Наприкінці XIX ст. на території західноукраїнських земель, які перебували у складі Австро-Угорщини, проживало понад 5 млн осіб. Частка українців становила близько 64 %; вони проживали переважно в сільській місцевості. Таке співвідношення було наслідком колонізаційного впливу в умовах бездержавності та несприятливого соціально-економічного становища. Суттєво меншою була частка українців серед міського населення – менше 30 %. Із західноукраїнських регіонів найміцнішими були позиції українства у Східній Галичині. Утім, у великих містах домінувало польське населення, зокрема його частка у Львові складала до 50 % та до 40 % в околицях. Другою після поляків (20 % від усього населення регіону) етнічною меншиною були євреї – 13,1 %, концентрація яких в окремих містах досягала 40 % (Дрогобич, Станіслав, Коломия, Тернопіль).

У середині XIX ст. строката етнічна структура сформувалася й на Донбасі. Так, станом на 1858 р. більшість становили українські селяни – 75 % усього місцевого населення, частка росіян складала 13,5 %. Кількість останніх почала зростати з 1870-х років, коли сюди стали прибувати робітники із чорноземної смуги Росії. Наприкінці XIX ст. 46,7 % переселенців склали вихідці з російських губерній. Наслідком цього стало домінування російської мови. Натомість з українських регіонів переселилося 37,9 %.

Майже половина всіх прибулих оселялася в містах. До кінця століття частка українського населення зменшилася до 68,9 %, а росіян – зросла до 17,3 %. Серед представників інших народів варто виділити греків, євреїв, німців, поляків, татар та ін. Усього за переписом 1897 р. на Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп.

Чи торкнулися подібні процеси вашого краю? Підготуйте про це письмову або усну розповідь.

Після реформ 1848 та 1861 рр. з'явилися якісно нові умови для розвитку ринково-капіталістичних відносин у сільському господарстві. Зростання рівня продуктивності аграрного сектору сприяло дедалі ширше запровадження мінеральних добрив та нових методів обробітку землі: глибокої оранки поліпшеними плугами, використання сівалок тощо. Це дозволило збільшити врожайність озимої пшениці та жита. Набули розвитку й вирощування та переробка цукрового буряку. Від землеробства суттєво відставало тваринництво. Негативно на його розвиток впливала велика кількість цукроварень та дефіцит пасовищ.

Які зміни відбулися в сільському господарстві вашого краю? Оцініть їх, визначте позитивні та негативні сторони.

У другій половині XIX ст. господарське життя розвивалося досить швидкими темпами. Це пов'язано з розробкою рудних родовищ, які видобували відкритим (невеликі кар'єри) і підземним (закопуші, штольні, шурфи) способами. Розробка родовищ залізної руди та покладів кам'яного вугілля спричинила початок будівництва великих металургійних заводів.

Суттєвим чинником індустріалізації України був розвиток залізничного транспорту. Його особливістю стало з'єднання металургійних заводів з районами видобутку руди та морськими портами. Залізниці сприяли зростанню місцевого промислового та сільськогосподарського виробництва.

Укажіть на мапі торговельно-промислові центри другої половини XIX ст. Назвіть галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися у вашому краї. Підготуйте розповідь про індустріалізацію у вашій місцевості.

У другій половині XIX ст. у громадському та сімейному побуті помітним залишався вплив общинних відносин і порядків. Мова йде про розподіл земельних угідь, спільне використання пасовищ та лісів, вилов риби. Традиційно-побутову культуру змінювали зв'язки з містом, центрами виробництва, активне використання покупних знарядь праці, одягу, посуду та ін.

У другій половині XIX ст. багато традиційних обрядів українців відмирає або суттєво спрощується. Практично незмінними (принаймні для українського села) залишилися традиції зимового різдвяно-новорічного календарного циклу. Колядки та щедрівки, вертеп, засівання, святкування Свят-вечора, дідух, ворожіння дівчат, сімейні урочисті вечери були частиною повсякденного життя чи не кожної української родини. Особливу роль в обрядовій культурі відіграють Великодні та Зелені свята, Івана Купала, Спас, Покрова. Багато атрибутів цих християнських свят мають свої корені не лише в XIX ст., а й набагато раніше.

Поцікавтесь, які свята та звичаї XIX ст. збереглися до наших днів.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

- А Заснування товариства «Просвіта»
- Б Проголошення Емського указу
- В Видання Валуєвського циркуляра
- Г Заснування Літературно-наукового товариства ім. Шевченка
- Д Закриття недільних шкіл у Наддніпрянській Україні
- Е Утворення Австро-Угорської імперії

2. Поміркуйте, чи пов'язані між собою проголошення Валуєвського циркуляра та Емського указу і заснування товариства «Просвіта» і Літературно-наукового товариства ім. Шевченка.

Історичний простір

3. З якими регіонами пов'язане поширення москвофільства?

Історична постать

4. Як ви вважаєте, Д. Телячків і А. Добрянський були

- А сучасниками
- Б однодумцями
- В представниками національно-культурного руху на західноукраїнських землях?

5. Хто вперше висловив переконаність у необхідності об'єднати східних і західних українців у самостійній незалежній державі:

- А Іван Франко
- Б Тарас Шевченко
- В Юліан Бачинський

6. Порівняйте життєві шляхи І. Могильницького та О. Барвінського. У чому ви вбачаєте схожість, а в чому – відмінність життєписів учасників національно-культурного відродження на західноукраїнських землях?

7. Дайте відповідь.

- А Укажіть, кого зображено на портреті.
- Б Що вам відомо про цю історичну постать?
- В Які події в історії західноукраїнських земель пов'язані з його ім'ям? Опишіть одну з них.

Історичні поняття і терміни

8. Прочитайте фрагмент документа.

«Однією з важливих проблем, що знайшли відображення у творчості І. Франка, була національна. Він виступав за її демократичне розв'язання, за незаперечну рів-

ність усіх націй, проти ігнорування національної проблеми в ході соціальної боротьби. Виступав за самостійність націй, що входили до складу багатонаціональних імперій, зокрема Австро-Угорської та Російської. Вважав, що найкращим вирішенням даного питання було б утворення державних об'єднань змішаного типу – поєднання конфедерації з федерацією».

Проаналізувавши зміст понять «конфедерація» та «федерація», знайдіть їхні спільні та відмінні риси.

9. Доберіть історичні приклади до поняття «політична партія».

Історичні події та процеси

10. Політика «нової ери» і завдання національно-культурного відродження. У чому ви вбачаєте компроміс?

11. Уявіть себе сучасником подій кінця XIX ст. на західноукраїнських землях. Опишіть трудову еміграцію українців. Чим вона була зумовлена?

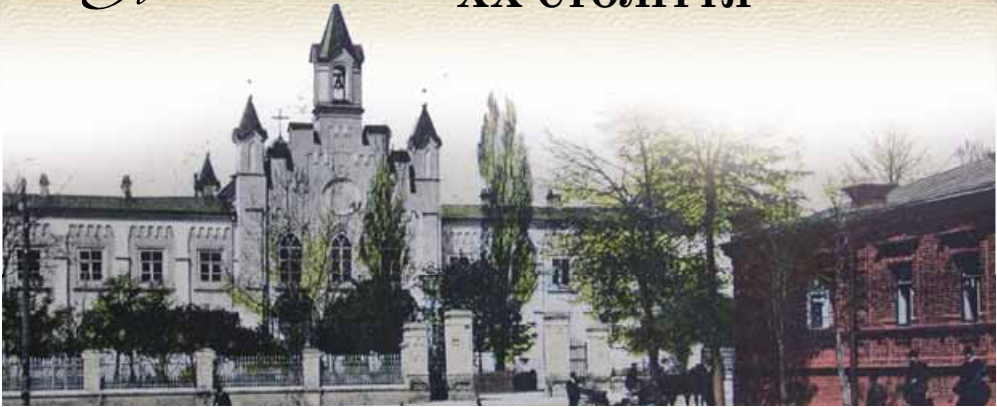
12. Які історичні події національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. були, на ваш погляд, найбільш значимими?

13. Яка з історичних постатей, на ваш погляд, відіграла непересічну роль в українському русі на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.?

Розділ

VI

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
НА ПОЧАТКУ
XX СТОЛІТТЯ**

§ 29. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Індустріальна модернізація. Монополізація

Промисловому розвитку Наддніпрянської України на початку XX ст. були притаманні концентрація виробництва, створення монополій, спеціалізація районів, значний вплив іноземного капіталу, нерівномірний розвиток українських регіонів. Вищі темпи розвитку порівняно із середніми показниками по країні дозволили Наддніпрянщині перетворитися на один з основних промислових районів Російської імперії.

Особливістю розвитку української промисловості була її підпорядкованість імперському центру, який вбачав у Наддніпрянщині насамперед потужну сировинну базу. Тому закономірно, що 1913 р. на українську промисловість припадало майже 70 % загальноімперського видобутку сировини та виготовлення напівфабрикатів. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки Наддніпрянської України. Незважаючи на те, що на її території було зосереджено величезний промисловий потенціал, вона залишалася сільськогосподарським регіоном імперії, у якому в селах проживало 80 % населення.

Завдяки своєму географічному положенню та природним багатствам Наддніпрянська Україна на початку XX ст. була одним із промислово найрозвиненіших регіонів Російської імперії. Однак особливістю процесу її індустріалізації було нерівномірне регіональне зростання. Якщо Південь України досить швидко перейшов в індустріальну стадію розвитку, то південно-західний район орієнтувався здебільшого на аграрний сектор. Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало від інших українських регіонів.

Поступово на українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Харків – машинобудування, Правобережжя і частково Лівобережжя – цукрової промисловості. Ці центри із часом набули загальноросійського значення.

Характерною особливістю машинобудування в Україні було переважання виробництва сільськогосподарської техніки над випуском промислового обладнання. 1895 р. розпочалося будівництво Харківського паровозобудівного, а в 1896 р. – Луганського машинобудівного заводів. У 1900 р. ці підприємства випустили 233 паровози, що становило 23,3 % загальноімперського виробництва. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничої промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський. Про рівень розвитку українського суднобудування свідчить потужність миколаївського заводу «Наваль». Заснований у 1895 р., він на 1900 р. мав 2250 робітників, а загальна вартість випущеної продукції становила 4200 тис. рублів.

1

2

1 – Залізничний вокзал у Києві з прилеглими коліями. Поштівка початку XX ст.
2 – Цукровий завод графів Бобринських у містечку Сміла Київської губернії. Світлина початку XX ст.

Швидкими темпами розвивалися й інші галузі промисловості. Важливим стимулом промислового розвитку Наддніпрянщини стало бурхливе будівництво залізниць наприкінці XIX ст. Вони створили необхідні умови для швидкого зростання металургії на Півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу.

На початку XX ст. Наддніпрянська Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях посідала одне з перших місць. П'ять найбільших металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) виробляли близько 25 % загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виготовляли близько 60 % цукру-рафінаду в Російській імперії.

Схарактеризуйте найбільш розвинені галузі української промисловості на початку XX ст.

Поряд із концентрацією виробництва відбувалася *монополізація*.

Монополії виключають вільну конкуренцію, ділять між собою ринки збуту, регулюють ціни на продукцію. Монополії як об'єднання підприємств створювалися з метою подолати економічну кризу в певній галузі. Перші монополії в Україні – «Союз рейкових фабрикантів» (1882), «Союз мостобудівних заводів» (1884).

Для Наддніпрянщини характерне панування такої форми монополій, як *синдикат* – об'єднання, створене для спільного продажу товарів. Найбільшими синдикатами на початку XX ст. були «Продамет» (1902) – торгівля металопродукцією, «Продаруд» (1903) – торгівля залізною рудою, вугільний синдикат «Продвугілля», цукрові та інші.

Одночасно з промисловим розвитком формувався фінансовий капітал. Відбувався процес зрощування промислового капіталу з банківським, унаслідок чого утворювалася фінансова олігархія. У результаті створювалися банківські об'єднання, які вкладали кошти в будівництво підприємств, виробництво продукції та її збут.

Монополія – велике об'єднання, яке виникло в результаті концентрації виробництва й капіталу з метою встановлення панування в певній галузі господарства та одержання максимальних прибутків.

Монополізація і концентрація були об'єктивними явищами промислового розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Завдяки процесам монополізації Російська імперія не відставала від економічно розвинутих на той час країн світу. Лише згодом монополії ставали гальмом для швидкого розвитку окремих галузей, унеможливаючи здорову конкуренцію.

Як монополізація позначилася на промисловому розвитку українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст.?

2. Українські промисловці-меценати

Розвиток української духовності та культури дістав матеріальну підтримку з боку українських підприємців-меценатів.

Одним з перших проявів благодійної діяльності стало започаткування і фінансування українським цукрозаводчиком В. Симиренком Літературно-наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873).

Серед найвідоміших українських меценатів у другій половині ХІХ ст. називають родину цукрозаводчиків Терещенків та їхнього зятя Б. Ханенка. Вони створили в Києві високоцінні приватні збірки творів мистецтва, що їх городяни могли відвідувати безкоштовно. Це відкривало можливість долучатися до шедеврів мистецтва навіть найбіднішим верствам киян, сприяло підвищенню їхнього культурного рівня.

Провідну роль родина Терещенків відіграла також у становленні та діяльності Київської рисувальної школи, яку заснував М. Мурашко (1875). Б. Ханенко у своїй масштабній добродійній діяльності приділяв значну увагу українському декоративно-ужитковому мистецтву, збирав вироби українських майстрів, і цим не лише підтримував їх фінансово, а й популяризував національне мистецтво серед культурної еліти Російської імперії.

ПЕРСОНАЛІЇ

БОГДАН ХАНЕНКО (1849–1917)

Богдан Ханенко

Промисловець, колекціонер, меценат, громадський діяч. Народився на Чернігівщині. Походив зі старовинної старшинсько-гетьманської родини. Освіту здобув у Москві, закінчив гімназію та юридичний факультет Московського університету. Працював у департаменті юстиції в Санкт-Петербурзі. Там і одружився з Варварою Терещенко, яка походила з відомої родини промисловців-цукрозаводчиків і меценатів. 1881 р. подружжя переїхало до Києва. Б. Ханенко звільнився з державної служби, брав активну участь у добродійних заходах, у громадському житті міста. Його обрали

головою Київського комітету торгівлі і промисловості. Колекціонував західноєвропейське малярство, твори ужиткового мистецтва. Колекціонування стало справою його життя. Понад сорок років подружжя Ханенків збирало твори світового мистецтва. Їхнє зібрання загалом складалося майже з 3000 книжок, 1250 полотен – Рембрандта, Веласкеса, Рубенса, Тиціана та ін., колекції античної мармурової скульптури, італійської і східної кераміки, пер-

ських мініатюр, унікальних виробів з емалі та скла, давньокитайського, саксонського та мейсенського фарфору, зброї, килимів, вишивки тощо. Одним з перших став збирати твори давньоруського іконопису. Для розміщення колекції було споруджено великий будинок, який, власне, і став музеєм. Б. Ханенка було обрано почесним членом Імператорської академії мистецтв (1910) та Імператорської академії наук (Санкт-Петербург; 1910). Поховано його у Видубицькому монастирі. Після смерті чоловіка В. Ханенко, виконуючи його заповіт, подарувала Всеукраїнській академії наук зібрані пам'ятки мистецтва, бібліотеку та будівлю музею. Згодом колекцію Ханенків було націоналізовано. 1923 р. Музей імені Ханенків перейменовано в Музей мистецтв при Всеукраїнській академії наук, пізніше він дістав назву Київський музей західного і східного мистецтва. Ім'я фундаторів унікального зібрання надовго було викреслено з історії. У сучасній Україні високо цінується внесок подружжя Ханенків у розвиток вітчизняної музейної справи. Було ухвалено рішення про повернення музею назви «Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків».

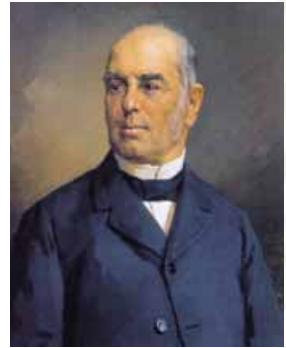

*Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві.
Сучасний вигляд*

Виняткове значення мала діяльність Б. Ханенка, як і багатьох інших членів родини Терещенків, у заснуванні та становленні Київського історичного та художньо-промислового музею наприкінці XIX – на початку XX ст. Думка про його організацію виникла ще в 1880-х роках, але першу археологічну виставку з нагоди IX Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувався тоді в Києві, було відкрито лише 1 серпня 1899 р.

Крім того, видатними меценатами були представники підприємницької родини Харитоненків, котрі уславилися своєю щедрістю на всю Україну. Зокрема, усі вони, починаючи із цукрозаводчика І. Харитоненка (1822–1891), багато зробили для розвитку міського господарства Харкова та Сум: зводили церкви, благодійницькі установи, навчальні заклади, закладали сади й парки.

У цілому, друга половина XIX ст. – це час, коли українська культура завдяки меценатству українських підприємців стала скидати із себе пута офіційної російської ідеології.

*Портрет Івана Харитоненка.
Художник М. Неврев.
1892 р.*

Якими були основні напрями діяльності українських промисловців-меценатів?

3. Спеціалізація сільського господарства

У Російській імперії перехід від аграрного до індустріального суспільства виявився тривалим. Понад 70 % населення було безпосередньо зайнято в землеробстві, а в сільській місцевості проживало на початку XX ст.

близько 85 % жителів країни. Сільське господарство й далі залишалося сферою зайнятості основної маси населення. В українських губерніях, де швидкими темпами розвивалися товарно-грошові відносини, воно вимагало більших витрат на придбання сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Поміщики дедалі частіше продавали або здавали землю в оренду заможним селянам, які організовували виробництво, орієнтоване на ринок. З'явилися землевласники нової хвилі – Смиренки, Терещенки, Харитоненки, які переходили на ефективніші методи господарювання.

Українські землі перетворюються на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції. У структурі посівних площ пріоритетні позиції займають посіви зернових (пшениця, ячмінь) та технічних (цукровий буряк, соняшник, льон) культур. Набуває товарного характеру і тваринництво.

Усе це обумовило певну сільськогосподарську спеціалізацію різних регіонів України. На Півдні переважало вирощування пшениці, ячменю, кукурудзи та соняшнику, розведення тонкорунних овець і коней.

На Правобережжі культивували цукрові буряки, пшеницю, жито, овес, льон, горох, картоплю. На Волині розвивалося хмелярство. У тваринництві значне місце займала велика рогата худоба (воли та корови), а також виробництво м'ясо-молочної продукції.

Лівобережжя постачало на внутрішній і зовнішній ринки просо, гречку, картоплю, тютюн, свинину й домашню птицю.

У селянському товарному городництві й садівництві теж спостерігалася спеціалізація, залежно від природних умов та наявності попиту. На Чернігівщині вирощували багато огірків, найвідомішими з яких були ніжинські. На Харківщині саджали цибулю та часник, а на Херсонщині – баштанні культури: кавуни та дині. Комерційне садівництво зосереджувалося в основному в південних губерніях та на Поділлі.

Поясніть, що обумовило спеціалізацію сільськогосподарського виробництва в Україні.

4. Кооперативний рух

Першими, хто в Наддніпрянській Україні приєднався до поширення кооперативної ідеї, були члени земств та українських громад. Саме вони вважали кооперацію здатною увійти в життя українців, яким здавна були притаманні риси колективізму і взаємодопомоги. Перші спроби поєднати давню українську традицію гуртової самопомоги з ідеями європейських кооператорів здійснили ще в першій половині XIX ст. В. Каразін, який у своєму маєтку в с. Круглик на Харківщині організував сільське самоврядування, утворив громадську школу, касу; цукрозаводчик П. Смиренко, який заклав для своїх селян «фаланстер», та активний діяч харківської «Громади» А. Шиманов.

Початком кооперативного руху в Наддніпрянській Україні вважають заснування у 1866 р. Харківського споживчого товариства. Серед його організаторів були М. Баллін та В. Козлов. Його статут було затверджено в жовтні 1866 р. рескриптом міністра внутрішніх справ.

1870 р. з ініціативи Харківського споживчого товариства було заплановано кооперативний з'їзд та утворення споживчого кооперативного союзу. Проте харківський губернатор заборонив проводити ці заходи на тій підставі, що діяльність таких товариств не повинна поширюватися за межі одного міста.

Друге кооперативне споживче товариство було засноване в Києві наприкінці 1868 р. Його очолили тогочасні діячі українського національного руху В. Антонович, О. Кістяківський, М. Яснопольський, М. Драгоманов, В. Гец. Його фундатором був економіст М. Зібер.

Товариство налагодило торгові зв'язки з Харковом, Полтавою, Одесою, Борзною, Керчу. У той самий час виникли споживчі товариства в Єлисаветграді, Балті, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Чернігові. Упродовж 1866–1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість в імперії становила 63).

Однак кооперативний рух не набув масового розвитку, а перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. На перешкоді цьому була відсутність правової основи для їх діяльності, нерозуміння більшістю громадян суті та значення кооперації, високі внески та матеріальна незабезпеченість, відсутність практичного досвіду.

У другій половині ХІХ ст. виникла потреба в кредитних кооперативах. Першим з таких, що розгорнув свою роботу в Україні, вважають ощадно-позичкове товариство м. Гадяча на Полтавщині (1869). У 1871 р. з ініціативи Г. Галагана було засновано ощадно-позичкове товариство в с. Сокиринцях Полтавської губернії, яке проіснувало до кінця 1920-х років.

Документи та матеріали

«Для відкриття Товариства Г. Галаган пожертвував 3 тис. руб. з тим, щоб належна на цей капітал частина прибутку була вживана на різні поліпшення в громадському побуті с. Сокиринець, як-от: установа лікарень, богадільнь, придбання інструментів і повне облаштування пожежної частини, на відкриття ремісничих класів у місцевому училищі. Наскільки велика була потреба населення в подібному закладі, видно з нижченаведених цифр: станом на 1 січня 1873 р. Товариство складалося із 70 осіб і капіталів значилося в касі Товариства 4888 руб. 10 коп. На 19 жовтня 1888 р. у Товаристві нараховувалося вже 1092 члени, а капітали його зросли до 224 667 руб. 81 коп.», – писав сучасник Г. Галагана Ф. Міщенко.

За яких умов з'являються перші кредитні кооперативи? Складіть власний план створення кооперативного товариства.

У 1890-х роках кооперативний рух суттєво активізувався, що було пов'язано з діяльністю Миколи Левитського (1859–1936), якого називали «артільним батьком». Він вбачав у кооперації історичний вибір народу.

М. Левитський писав: «Мої спостереження привели мене до твердого і непохитного переконання, що знаменням нашого часу є кооперація. Якщо ми хочемо розпочати творчу роботу у сфері народного господарства, то ми повинні знати те, що можна було б сміливо покласти наріжним каменем майбутньої будови, а цим каменем тільки і може бути принцип кооперативний...». Серед інших кооперативних діячів відзначилися також В. Доманицький, Й. Юркевич і О. Черненко.

Артіль – добровільне товариство громадян однієї професії або ремесла, які об'єдналися для спільної праці для досягнення певних господарських цілей.

29 вересня 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилась перша хліборобська спілка, члени якої об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих на землі. Артілью керував староста, якого обирали голосуванням. З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину.

Популярності кооперативного руху сприяли політико-правові, соціальні та економічні чинники. Значну роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція. Бажаючи проявити свої професійні й організаторські здібності, сільські вчителі, лікарі, агрономи, священики долучалися до популяризації та організації кооперативних справ.

У цілому кооперація стала одним з найпомітніших суспільних процесів початку ХХ ст. Вона охопила значну частину виробників матеріальних благ. Цей рух згуртував мільйони людей і став загальнонаціональною об'єднувачою силою.

Як кооперативний рух позначився на розвитку сільського господарства українських земель?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було раніше: промисловий переворот чи монополізація виробництва?
2. Порівняйте спеціалізацію промислових і сільських регіонів. Якими чинниками вона була зумовлена?
3. Дайте визначення понять: «монополія», «синдикат».
4. Схарактеризуйте роль М. Левитського у розвитку кооперативного руху.
5. Якою була відмінність між кооперативним рухом Західної України та українських земель у складі Російської імперії?
6. Оцініть ступінь модернізації промисловості та сільського господарства на початку ХХ ст.

§ 30. СТАНОВИЩЕ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Зміни у промисловості

На початку ХХ ст. відбулися зрушення у промисловості західноукраїнських земель, хоча темпи її зростання були невисокі. Відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання. Зростає товарність сільського господарства, ширше використовується вільнонаймана праця, частіше застосовується техніка. Проте панівні позиції зберігає

Західноукраїнські землі на початку XX ст.

- - - - - Західна межа української етнічної території Кордони держав Межі і центри коронних країв Австро-Угорської імперії та губерній Російської імперії Межі і центри угорських комітатів Цифрами позначено русинські (українські) комітати: <table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td>1 Списький</td> <td>5 Березький</td> </tr> <tr> <td>2 Шариський</td> <td>6 Угочанський</td> </tr> <tr> <td>3 Земпленський</td> <td>7 Мармароський</td> </tr> <tr> <td>4 Уханський</td> <td></td> </tr> </table>	1 Списький	5 Березький	2 Шариський	6 Угочанський	3 Земпленський	7 Мармароський	4 Уханський		Межі Холмської губернії, утвореної на українських землях Люблінської губернії в 1912 р. Залізниці Найбільші промислові центри Місця видобутку корисних копалин: <table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td> нафти</td> <td> кам'яного вугілля</td> </tr> <tr> <td> кам'яної солі</td> <td> озокериту</td> </tr> </table> Сучасний кордон України	нафти	кам'яного вугілля	кам'яної солі	озокериту
1 Списький	5 Березький												
2 Шариський	6 Угочанський												
3 Земпленський	7 Мармароський												
4 Уханський													
нафти	кам'яного вугілля												
кам'яної солі	озокериту												

поміщицьке землеволодіння. Завдяки перебуванню сервітутів (від лат. *servitus* – «повинність») під поміщицьким контролем юридично вільні селяни фактично потрапляють в економічне кріпацтво, загострюється проблема аграрного перенаселення.

Наслідками колоніальних форм господарювання у промисловій сфері були експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; перетворення регіону на ринок збуту; орієнтація фабричного виробництва на видобування та первинну переробку сировини; консервація кустарно-ремісничого характеру західноукраїнської промисловості; залежність промислового розвитку від іноземного капіталу тощо.

Характер економіки та специфіка розвитку західноукраїнських земель на початку ХХ ст. були обумовлені їхнім перебуванням у складі Австро-Угорщини. Галичина й Буковина для Австрії, а Закарпаття для Угорщини були насамперед джерелом сировини (нафта, деревина тощо). Будівництво залізниць лише сприяло експлуатації природних багатств краю, а насичення регіону товарами із центральних і західних провінцій розорювало місцевих кустарів, ремісників та дрібних підприємців.

Провідними галузями виробництва залишалися нафтодобувна та деревообробна. На початку ХХ ст. нафтопромисли Борислава й Дрогобича давали 5 % світового видобутку нафти. При цьому лише третину нафти переробляли на місці, а решту вивозили до метрополії. Експортні пропозиції на ліс стимулювали деревообробну промисловість. Зростала чисельність найманих робітників. На промислових підприємствах Західної України працювало за наймом 300 тис. осіб.

На початку ХХ ст. відбувалося проникнення іноземного капіталу в економіку краю. Найбільшими серед 50 акціонерних товариств були канадсько-німецьке «Галицько-Карпатське товариство», австро-англійська «Східниця», англійська «Галичина», англо-австро-німецький нафтовий концерн. На Закарпатті діяв австро-американський синдикат «Мундус», у Сваляві – угорське об'єднання промисловців «Сольва».

Інші галузі промисловості (взуттєве, швейне, килимарське виробництво) розвивалися на рівні дрібних підприємств (5–10 робітників).

Використовуючи карту на с. 199, визначте основні промислові центри на західноукраїнських землях.

2. Розвиток аграрних відносин

Українське населення регіону займалося переважно сільським господарством (90 % працюючих). Незважаючи на трудову еміграцію, проблема аграрного перенаселення не зникла. Причиною цього було збільшення кількості малоземельних селян. У 1859 р. середній розмір селянського наділу становив у Східній Галичині 12 акрів, у 1902 р. – 6 акрів. Дрібні селянські господарства становили 80 %. Частка бідняків зросла за цей час із 68 до 80 %. Тим часом 2400 поміщиків володіли 40 % орних земель. Борговий тягар розорював десятки тисяч господарів. Лише в 1910 р. в Галичині за борги було продано 27,2 тис. селянських господарств. Протягом 1903–1911 рр. така сама доля спіткала 10 тис. селян Буковини.

Документи та матеріали

«Мені припала задача заявити одному убогому мужикові, вітцеві чотирьох малих дітей, що його господарство може ліцитуватися [бути виставленим на аукціоні]. На тім його малім господарстві тяжів уже віддавна в рустикальнім [селянським] банку довг його родичів... Всі в селі знали, що він не збирає потрібної суми, котра, більшена процентами, перевищала далеко його дрібне майно, і тому (мені уста дрижали, коли я представила йому стан речей) мусило господарство ліцитуватися...» – зауважувала письменниця О. Кобилянська.

Становище українців на півавстрійських землях на початку XX ст. залишалось надзвичайно складним. Управління в регіоні здійснювали галицький сейм та угорська адміністрація.

Нестерпне становище підштовхувало селян до рішучих дій, оскільки вони не бажали надалі вирішувати свої матеріальні проблеми тільки вирушаючи на еміграцію. 1902 р. почався масовий бойкот жнив, який охопив понад 100 тис. сільськогосподарських робітників. Координували дії страйкарів місцеві комітети. Польські магнати намагалися надати бойкоту етнічного забарвлення, використати ситуацію для дискредитації українців. Та зрештою вони пішли на поступки, збільшили платню, і селяни здобули першу перемогу.

Які зміни відбулися в сільському господарстві західноукраїнських земель на початку XX ст.?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте визначення поняття «аграрне перенаселення».
2. Яка форма соціального протесту серед селян стає панівною на початку XX ст.?
3. У чому полягала специфіка промислового розвитку західноукраїнських земель?
4. Порівняйте процес індустріалізації в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях.

§ 31. РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Розвиток політичного руху та розгортання соціальних протестів у Галичині

На початку XX ст. політичний рух був представлений як партіями, створеними наприкінці XIX ст., так і новоутвореними політичними організаціями.

Заснована в 1899 р. *Українська національно-демократична партія* (УНДП) проголосила своєю стратегічною метою національну незалежність, а однією з найближчих цілей – автономію у складі Австро-Угорщини.

Поміркована орієнтація та підтримка з боку «Просвіти» робили УНДП найчисленнішою та найвпливовішою партією Галичини. Щоб завоювати підтримку селян, партія організовувала народні віча, на яких обговорювалися актуальні соціально-політичні та економічні питання. УНДП робила кроки в напрямі зближення з наддніпрянськими українцями.

Документи та матеріали

«Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей» – зазначалося в одній з резолюцій.

Русько-українська радикальна партія (РУРП) вступила у ХХ ст. дещо ослабленою, але вже в 1904 р. реорганізувалася й почала свою активну діяльність. У 1905 р. РУРП прийняла нову програму, в основі якої було поєднання соціальної та національно-визвольної боротьби. Вирішення національного питання радикали вбачали у федералізації Австро-Угорщини та виділенні Галичини й Буковини в окрему адміністративну частину. Програма містила вимоги свободи слова, друку та преси, запровадження 8-годинного робочого дня, викупу земель у поміщиків та передачі її селянам.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) стояла на соціалістичних позиціях, мала підтримку серед робітничого руху. Вона заперечувала радикальні методи боротьби, відстоюючи задоволення вимог виключно парламентським шляхом.

Консервативну течію представляв *Католицький русько-народний союз (КРНС)*. Він виступав за визнання австрійської та місцевої влади та гостро критикував соціалізм. Діяльність союзу лежала у площині просвітництва і збереження національно-культурних традицій українців, не набувши великого впливу в краї. На його основі в 1911 р. утворилася *Християнсько-суспільна партія (ХСП)*, яка критикувала націонал-демократів за їх непослідовну політику. Водночас вона підтримувала їхню боротьбу за національно-територіальну автономію Галичини й Буковини, український університет і виборчу систему.

У січні 1900 р. галицькі москвофіли утворили *Руську народу партію (РНП)*, яка відстоювала єдність українців з росіянами. Її вплив поступово зменшувався, що свідчило про зростання національної свідомості галичан.

Назвіть основні суспільно-політичні течії на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.

Особливістю політичного руху на початку ХХ ст. було розширення його соціальної бази. Із цією метою РУРП, УСДП та УНДР здійснили в Галичині ряд заходів, спрямованих на отримання підтримки селян, зокрема взяли участь в організації робітничих страйків та селянських виступів.

Українці Галичини, Буковини та Закарпаття потерпали від національної дискримінації. Хоча ці території були заселені переважно українцями, утім, провідні позиції в політиці, економіці та культурі належали полякам, німцям, румунам та угорцям. Дедалі частіше своє невдоволення

українці виражали у формі політичних мітингів, робітничих протестів та селянських віч. Загалом протягом 1900–1904 рр. у Галичині відбулося 143 страйки за участю близько 32 тис. осіб. Наймасштабнішими серед них був страйк львівських будівельників у 1902 р. та нафтовиків дрогобицько-бориславського регіону.

Широкого розмаху набули селянські виступи, вимогою яких було підвищення оплати праці та поліпшення побутових умов. Значну підтримку в організації селянських страйків надавали політичні партії. Вони створювали страйкові комітети, вели роз'яснювальну та агітаційну роботу, сприяли встановленню зв'язків між селами, розробляли спільні заходи боротьби.

Найбільший за розміром селянський виступ розпочався в червні 1902 р. у Львівському і Перемишлянському повітах на землях графа А. Потоцького, охопивши за короткий час понад 500 сіл у 26 повітах. Селяни масово не виходили на роботу, підпалювали двори, ліси. Селянський страйк було придушено за допомогою військових. Було заарештовано понад 4 тис. селян, багато з них було ув'язнено.

Сплеск міжнаціональної конфронтації викликало вбивство українським студентом М. Січинським губернатора А. Потоцького в 1908 р. Польські націоналісти використали це для антиукраїнської кампанії. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Широку антиукраїнську пропаганду проводила польська преса. Однак консолідованому польському табору протистояли представники української інтелігенції, згуртовані навколо Національно-демократичної партії, товариства «Просвіта», молодіжних спортивних організацій.

Чим було зумовлене розгортання політичного руху на початку XX ст. та масове залучення до нього всіх суспільних верств?

Українці Галичини проводили активну діяльність, спрямовану на захист своїх прав та свобод. Певною мірою їхня політична активність була зумовлена пожвавленням українського руху після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії. Одним з напрямів стала боротьба галичан за проведення виборчої реформи, оскільки нечисленні українські представництва у віденському парламенті й галицькому сеймі не могли відстояти інтереси українців. На початку XX ст. в Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7 %, а на Буковині – 4,9 % українського населення. Під час підготовки та проведення виборів влада вдавалася до зловживань включно з фальсифікаціями списків виборців, підкупом та погрозами.

1906 р. у Львові відбулося 40-тисячне віче українців на підтримку вимоги запровадити загальне рівне виборче право. Організаторами віча були РУРП, УСДП та УНДП; боротьбу за виборчу реформу підтримала й консервативна ХСП.

Усупереч спротиву польської верхівки у Відні та Галичині 1907 р. було запроваджено загальне рівне виборче право. Це збільшило українське представництво в парламенті до 27 депутатів у 1907 р. та в галицькому сеймі до 32 депутатів у 1913 р.

Яку роль відіграли українські політичні сили у здійсненні виборчої реформи в Австро-Угорщині?

2. Боротьба за створення українського університету

Болючим залишалося питання відкриття українського університету. Вимоги скасувати національні обмеження у Львівському університеті не дали результатів. Від 1889 р. і до початку Першої світової війни українські студенти відстоювали ідею створення окремого університету в Галичині, що супроводжувалося численними виступами. Значною мірою студентство знаходило підтримку українських діячів. У 1897 р. було опубліковано статтю М. Грушевського «Добиваймося свого університету», яка наголошувала на необхідності забезпечити право українців на власну вищу освіту.

13 липня 1899 р. було проведено українське студентське віче, основною вимогою якого було відкрити український університет. Одним з організаторів його проведення був В. Старосольський. Для координації роботи між студентськими громадами восени 1899 р. було організовано товариство «Молода Україна». Попри заборону ректора студенти 19 листопада 1901 р. провели чергове віче безпосередньо у приміщенні університету, унаслідок чого із закладу було виключено кількох студентів. На знак протесту студентство на зібранні 1 грудня 1901 р. ухвалило рішення припинити навчання. Ініціатором цього виступив В. Старосольський, а 3 грудня 1901 р. 440 студентів-українців залишили Львівський університет. Вони пішли навчатися в заклади Відня, Праги, Кракова. 25–27 липня 1902 р. на черговому з'їзді студентської молоді було ухвалено рішення про повернення студентів до Львова. Студентські вимоги підтримували українські політичні партії. У листопаді 1901 р. голова УНДП Ю. Романчук на засіданні австрійського парламенту порушив питання про заснування університету у Львові, однак воно залишилося без уваги.

Згодом студентський рух набув радикальної форми, частішали сутички між українськими та польськими студентами. У лютому 1907 р. через одну з них українських студентів було на три тижні ув'язнено, у в'язниці вони оголосили голодування. У липні 1910 р. від кулі польського шовініста загинув студент Адам Коцко. Маніфестації студентства змусили австрійський уряд у 1912 р. поступитися й дати дозвіл на відкриття українського університету в Галичині. Однак на перешкоді цьому стала Перша світова війна.

Прогресивний рух охопив і студентів Чернівецького університету. У 1908 р. вони зажадали від уряду відкрити кафедру історії України, а 31 жовтня 1909 р. на масових зборах ухвалили резолюцію, у якій зазначалося: «Українська академічна молодь протестує проти виключно німецького характеру Чернівецького університету і вимагає, щоб університетські власті приймали прохання і заяви, писані українською мовою, і відповідали тією ж мовою, щоб скрізь в університеті можна було користуватись українською мовою».

Чому боротьба за створення українського університету набула політичного характеру?

3. Особливості українського політичного руху на Буковині та Закарпатті

Особливість українського руху на Закарпатті визначалася цілковитою мадяризацією краю. Це призвело до його культурної та політичної ізоляваності. Лише на початку XX ст. пошвавилися культурні зв'язки з Галичиною, що зумовило появу народницької течії в національному русі. Однак національно свідома інтелігенція була малочисленною, а її діяльність мала культурницький характер. Народовці зосереджувалися на проблемах мови, літератури та шкільництва, друкували підручники.

На початку XX ст. в Ужгороді діяло відновлене у 1895 р. «Товариство св. Василя», метою якого було поширення освіти серед україномовного населення. У 1897 р. було засновано єдину на той час в Угорщині українську газету «Наука», яка стала друкованим органом народовців. На її сторінках публікувалися матеріали з історії, етнографії та фольклористики, піднімалися питання самобутності української мови та єдності закарпатських русинів з усім українським народом. У 1902 р. після ліквідації «Товариства св. Василя» було засновано акціонерне товариство «Унію», яке видавало літературу просвітницького спрямування: молитовники, підручники, газети та журнали.

Найбільш активними діячами Закарпаття на початку XX ст. були А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

Августин Волошин

ПЕРСОНАЛІЇ

АВГУСТИН ВОЛОШИН (1874–1945)

Педагог, просвітител, громадсько-політичний і релігійний діяч. Народився в с. Келечин на Закарпатті в сім'ї священика. Навчався в Ужгородській гімназії, на теологічному (богословському) факультеті Будапештського університету, у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Зробив значний внесок у піднесення освіти та культури Закарпаття. Був редактором газети «Наука». Волошин – автор праць на тему літературно-писемної мови на Закарпатті; відстоював окремішність української мови.

У чому полягала специфіка українського національного руху на Закарпатті?

На початку XX ст. політичний рух на Буковині відзначався суперництвом у сеймі різних національних груп, зокрема українців, поляків, німців, румунів і євреїв. У 1903 р. з метою досягнення міжнаціонального компромісу за ініціативи українського політика М. Василька, лідера румунських демократів А. Ончула та керівника єврейського руху Б. Штраухера в Буковинському сеймі було утворено «Вільнодумний союз». Його мета полягала у прийнятті сеймом законопроектів, спрямованих на поліпшення соціально-

економічної та політичної ситуації в регіоні. Значна увага на зібраннях союзу приділялася питанню підвищення добробуту робітників, запобігання жорсткій експлуатації селян та їх обезземелення. До союзу ввійшли українські депутати-народовці С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, Т. Левицький. Згодом до «вільнодумних» приєдналися всі німецькі та єврейські депутати. На чергових виборах до сейму в 1904 р. «вільнодумці» вибороли більшість місць. Це дозволило їм прийняти частину запланованих законопроектів, зокрема про реформу виборчого права та громадське самоврядування. Основним досягненням «Вільнодумного союзу» було те, що їм удалося подолати лідерство румунських консерваторів у сеймі. Внутрішні суперечності та конфлікти між лідерами «Вільнодумного союзу» призвели до його розпаду.

На початку ХХ ст. в українському суспільно-політичному русі Буковини домінували партії, що відстоювали ідею єдності українців Буковини, Галичини, Закарпаття та Наддніпрянщини. Вони були представлені різними течіями та об'єднували всі стани українського суспільства на демократичних принципах. Однак, як і в Галичині, об'єднатися в одну партію їм не вдалося.

Схарактеризуйте здобутки українців у суспільно-політичному русі на Буковині.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Порівняйте розвиток українського політичного руху в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Визначте його спільні та відмінні риси.
2. Чим було зумовлене прагнення українського студентства мати власний університет?
3. Яке значення мала реформа виборчої системи?
4. Назвіть найвідоміших політичних діячів на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.

§ 32. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Діяльність військово-спортивних організацій

Важливим чинником в об'єднанні українців на ґрунті боротьби за національні права стало створення на західноукраїнських землях гімнастично-спортивних організацій. Цьому сприяла значна виховна робота, яка проходила товариствами.

У травні 1900 р. лідер РУРП К. Трильовський заснував у с. Завалля на Івано-Франківщині спортивно-громадську організацію «Січ». Її завданням було фізичне та моральне виховання молоді, відновлення серед неї «лицарського духу Запорозької Січі», що відображено в рангах січової старшини

(кошовий, осавул, писар, скарбник, обозний). Ця ідея набула популярності. 1913 р. на Галичині діяло понад 900 первинних організацій, у яких нараховувалося близько 60 тис. осіб. «Січі» відіграли величезну роль у пробудженні національної свідомості галичан.

ПЕРСОНАЛІЇ

*Кирило Трильовський
у січовому одязі*

**КИРИЛО ТРИЛІВСЬКИЙ
(1864–1941)**

Український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Народився на Львівщині в сім'ї греко-католицького священника. Навчався в Золочівській та Коломийській гімназіях, Чернівецькому та Львівському університетах. Депутат австрійського парламенту. Брав участь у культурно-просвітницькій роботі селян, відкривав бібліотеки, читальні «Просвіти». 1900 р. організував перший у Галичині осередок українського пожежно-гімнастичного товариства «Січ». У квітні 1908 р. очолив центральну управу «січей» – Головний січовий комітет. З 1912 р. – генеральний отаман січових об'єднань – Українського січового союзу.

Функціонували засновані у Львові товариства «Сокіл» (лютий 1894 р.) та «Пласт» (восени 1911 р.).

«Соколи» приділяли увагу насамперед гімнастиці та протипожежній безпеці. Проте в сільській місцевості, де сокільський рух активно поширився, до цих видів діяльності додалися фехтування, туризм і велоспорт. Окрім фізичного виховання, «Соколи» значну увагу приділяли культурно-освітній роботі: створенню хорів, драматичних гуртків, духових оркестрів, бібліотек тощо.

Масові гімнастичні вправи товариства «Сокіл». Львів, 1903 р.

ПЕРСОНАЛІЇ

Іван Боберський

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ
(1873–1947)

Педагог, перший популяризатор української фізичної культури як засобу пробудження національної свідомості. Народився на Львівщині. Освіту здобув у Львівському, Віденському та Грацькому університетах. 1908–1914 рр. – голова спортивного товариства «Сокіл-Батько». Ревно вимагав вживати рідне слово в українській фізичній культурі. Завдяки йому в українській мові з'явилися слова: *копаний м'яч* – футбол, *сітківка* або *відбиванка* – волейбол, *наколесництво* – велоспорт, *гаківка* – хокей, *лещетарство* – лижний спорт, *стусан* – бокс, *совги* – лижі та ін.

Особливістю діяльності «Пласту» було те, що він орієнтувався на фізичний розвиток дітей дошкільного й шкільного віку в позаурочний час. Пластові організації діяли незалежно одна від одної, були різні за характером, напрямом роботи та віковим цензом.

На початку 1913 р. у Львові з активістів січового, сокільського та пластового руху було організовано перше військове товариство «Січові стрільці». Незабаром такі товариства виникли в інших містах краю. Їх значення полягало в тому, що саме стрільцтво перед війною чітко й рішуче пропагувало гасло самостійної України як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Іншим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили ідею збройних змагань як необхідний засіб виборення державної незалежності. Основним їх досягненням стала практична справа – військове виховання та навчання молоді.

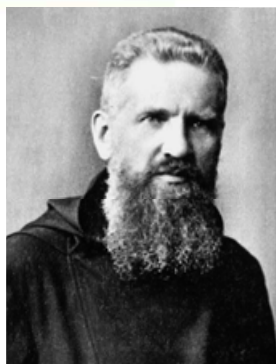
Як ви вважаєте, у чому історичне значення національно-культурної діяльності К. Трільовського?

2. Обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ

На західноукраїнських землях церковне життя мало свої особливості. Після приєднання в 1895 р. Холмської єпархії, що належала до греко-католицької церкви, до Російської православної церкви перейшло 330 храмів та 246 тис. вірян. Маніфест 1905 р. про віротерпимість різко змінив конфесійну ситуацію: 100 тис. холмщаків повернулося до своєї віри.

Провідне місце в національному відродженні на західноукраїнських землях належало Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ). Центральною фігурою не лише релігійного, а й національного руху в краї став митрополит А. Шептицький. Він відстоював культурно-освітні та національні інтереси українців за різних політичних режимів. 1901 р. А. Шептицького призначили віце-маршалком галицького сейму, і він автоматично став депутатом сенату (вищої палати) віденського парламенту. Вище духовенство на чолі з митрополитом використовувало всі політичні важелі, щоб поліпшити соціально-економічне й культурно-освітнє становище українців.

ПЕРСОНАЛІЇ

Андрей Шептицький

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ (1865–1944)

Релігійний, громадський діяч, митрополит Галицький і архієпископ Львівський. Нащадок старовинного шляхетського роду, граф. Здобув освіту в польському Ягеллонському університеті (юридичний факультет), мав звання доктора права, філософії та теології. Був засновником Наукового інституту – єдиної на той час науково-богословської установи для греко-католиків, фундатором лікарні, школи та гімназії «Рідна школа», Українського національного музею у Львові. А. Шептицький фінансував діяльність просвітницьких і спортивних товариств «Прогрес» та «Пласт», українські друкарні, заснував українське видавництво. Митрополит витратив на наукові та культурні заходи в Галичині мільйони доларів. Очоливши УГКЦ, що була цілком латинізована, він за короткий час зробив її українською. Громадська та релігійна діяльність А. Шептицького була широко відома й в українських губерніях Російської імперії.

Проаналізуйте церковно-релігійну діяльність А. Шептицького.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте визначення поняття «селянський страйк».
2. Порівняйте форми соціального протесту різних верств населення.
3. Як ви вважаєте, у чому історичне значення товариства «Січові стрільці»?
4. Чому А. Шептицького називають «справжнім українським патріотом»?
5. Дайте загальну оцінку подіям національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст.

§ 33. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

1. Політизація українського руху

Спільним для всіх українських земель було те, що український народ послідовно боровся за свої соціальні й національні права. В українському русі на початку XX ст. простежуються дві тенденції – посилення земсько-ліберальної опозиції царизмові та переростання культурно-просвітницького руху в політичний. Ліберальна опозиція – представники інтелігенції (службовці, лікарі, учителі та ін.) дедалі частіше висувала вимоги щодо надання політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції. На початку XX ст. в українській політичній думці обґрунтовується необхідність досягнення національної незалежності й повної державної самостійності. Але панівною впродовж першого десятиліття XX ст., як і раніше,

залишалась ідея політичної автономії Наддніпрянської України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

Початок ХХ ст. характеризується розвитком політичного етапу визвольного руху на українських землях. Головною перешкодою становлення партійної системи було те, що українці не мали змоги реально впливати на перебіг економічного й соціально-політичного розвитку в Наддніпрянській Україні. До складу українських партій входили переважно представники інтелігенції, яка часто репрезентувала сама себе. І все ж, незважаючи на це, українські діячі поступово починали відчувати себе самостійною силою. Вони прагнули здійснити власні цілі та завдання, відстоювали інтереси українського народу і мали своєю матеріальною базою створену ними, нехай ще недосконалу, фінансово-економічну структуру.

На початку ХХ ст. особливістю суспільно-політичних рухів на українських землях стало поширення комуністичних ідей. Їх виникнення на українському ґрунті зумовлено тогочасними суспільно-політичними реаліями, а також слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Багато представників української демократії вбачали вихід із становища у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і перейнявши притаманний їй спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійність Наддніпрянської України.

Чим була зумовлена політизація українського руху в Російській імперії?

2. Утворення українських політичних партій на початку ХХ ст. Зародження самостійницької та автономістської течій у національному русі

1900 р. у Харкові виникла *Революційна українська партія* (РУП). Її засновниками були Д. Антонович, М. Русов, Б. Каменський, М. Міхновський, Л. Мацієвич, Б. Мартос, Б. Матюшенко. Членами РУП була переважно студентська молодь. Поширюючи серед українства листівки та прокламації, партія дотримувалася мирних форм політичної діяльності. Програму під назвою «*Самостійна Україна*» для неї написав М. Міхновський. Він проголосив українське самостійництво на засадах радикалізму, безкомпромісність, рішучість, прагнення поліпшити долю народу політичними засобами, боротьбою проти царизму. Нагадавши пункти Переяславських статей, він зробив висновок, що це був договір двох держав, які, залишаючись «цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей». Російські ж монархи порушили умови цього договору. Тому для подальшого розвитку України потрібна власна держава.

У 1903 р. київська громада РУП винесла на обговорення «Нарис програми» партії, у якому вимагала повної автономії України у «внутрішніх справах із забезпеченням рівноправності населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни». У партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за

національне і соціальне визволення. Серед її членів існували також розбіжності в баченні майбутніх відносин з Росією. Це врешті-решт призвело до того, що в січні 1905 р. частина діячів партії на чолі з М. Меленевським заснувала *Українську соціал-демократичну спілку*. Вона увійшла до складу *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП). У статуті новоствореної організації зазначалося: «Спілка» займається організацією пролетаріату, що говорить українською мовою, у місцевостях, де немає комітетів РСДРП, її громади є самостійними організаціями».

У грудні 1905 р. відбувся другий з'їзд РУП, на якому її перейменували в *Українську соціал-демократичну робітничу партію* (УСДРП). Лідерами партії стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. УСДРП досить суперечливо поєднувала націоналізм із марксизмом і заявляла про намір захищати лише інтереси українських робітників, наперед звузивши свою соціальну базу. Партія обстоювала ідею автономії України, підтримувала вимоги про відкриття українських кафедр в університетах і націоналізацію школи.

Симон Петлюра

ПЕРСОНАЛІЇ

СИМОН ПЕТЛЮРА (1879–1926)

Державний, громадсько-політичний діяч, журналіст. Народився в Полтаві в міщанській родині козацького походження. Після закінчення у 1895 р. парафіяльної школи вступив до Полтавської духовної семінарії. 1898 р. став членом таємного студентського гуртка, за що був виключений з останнього курсу семінарії. 1900 р. під час відзначення Шевченкових роковин познайомився з М. Міхновським і незабаром вступив до РУП. Під загрозою арешту навесні 1902 р. виїхав до Єкатеринодара (нині м. Краснодар, Росія), де вчителював. Однак дуже скоро був звільнений з посади за

участь у Чорноморській вільній громаді (осередок РУП). На прохання РУП облаштував у власному помешканні невелику друкарню, де друкував листівки, за що 1903 р. був заарештований. Після звільнення переїхав до Львова, де познайомився з М. Грушевським та вступив до Наукового товариства імені Шевченка. Багато писав, друкував свої праці на сторінках видань НТШ та галицької періодики. 1903 р. в результаті розколу РУП увійшов до керівного складу Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1908 р. став одним з керівників петербурзького осередку Товариства українських поступовців. Плідно співпрацював із часописами «Вестник Европы», «Украинская жизнь», «Образование», де друкував статті на теми української літератури та культури. «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра – безмірно вищий за те, що про нього думають. Він – з породи вождів, людина із того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля», – писав професор Ф. Корш.

Використовуючи Інтернет, порівняйте культурну та політичну діяльність С. Петлюри. Де, на ваш погляд, він проявив себе більше?

В умовах розгортання революційного руху від РУП у 1902 р. відколася група активістів на чолі з М. Міхновським. Вони заснували *Українську народну партію* (УНП), яка виступала за повну національну незалежність України. Основні ідейні позиції партії викладались у пропагандистських статтях і відозвах, зокрема в «10 заповідях УНП» (1903). Центром її діяльності був Харків, однак вона так і не стала масовою загальноукраїнською організацією. М. Міхновський не погоджувався співпрацювати із загальноросійськими партіями, а стверджував, що визволення України – справа тільки українського народу.

ПЕРСОНАЛІЇ

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ (1873–1924)

Микола
Міхновський

Громадський діяч. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Був одним з ініціаторів утворення Братства тарасівців (1891). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі.

У Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. поряд із соціалістичними та націонал-революційними виникли партії ліберального спрямування. 1904 р. утворилася *Українська демократична партія* (УДП), якою керували О. Лотоцький, В. Чеховський, Є. Чикаленко. Паралельно С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький організували *Українську радикальну партію* (УРП). Наприкінці 1905 р. вони об'єдналися в єдину *Українську демократично-радикальну партію* (УДРП), яка виступала за надання автономії Україні в складі перетвореної на конституційну монархію Росії.

ПЕРСОНАЛІЇ

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО (1861–1929)

Євген Чикаленко

Громадський діяч, меценат, агроном, землевласник, видавець, публіцист. Народився в селі Перешори на Херсонщині в сім'ї поміщика. Входив до української студентської громади, за що в 1884 р. його було виключено з університету і вислано на 5 років у рідне село під нагляд поліції. 1900 р. переїхав до Києва, де приєднався до громадського руху, а згодом увійшов до Загальної української безпартійної демократичної організації. З 1904 р. – член Української демократичної партії, з 1905 р. – Української демократично-радикальної партії, з 1908 р. – Товариства українських поступовців. Разом з В. Симиренком та Л. Жебуновим фінансував видання щоденних українських газет «Громадська думка» (1906) та «Рада» (1906–1914),

виплачував гонорари за кращі публікації в журналі «Киевская старина». Виділив 25 тис. руб. на будівництво «Академічного дому» у Львові, де жили студенти, на організацію в місті Українських наукових курсів.

Схарактеризуйте основні напрями діяльності Є. Чикаленка.

Окрім суто українських партій, функціонували осередки інших політичних організацій, насамперед загальноросійських, які представляли два табори – лівих і правих. Із числа лівих партій діяли анархісти (здебільшого в Одесі й Катеринославі), більшовики на чолі з В. Леніним, які відмовлялися від співробітництва з ліберальною буржуазією, та меншовики, котрі відстоювали організацію робітників на зразок німецької соціал-демократичної партії. Подібною до двох останніх партій була єврейська партія «Бунд» («Загальний єврейський робітничий союз»). 1906 р. ці три політичні сили формально об'єдналися в Соціал-демократичну партію, яка стала популярною серед робітників.

Партія соціалістів-революціонерів (лідер – В. Чернов), у своїй діяльності часто вдавалася до терору. 1905 р. її учасники заснували Всеросійський селянський союз, метою якого було передати землю тим, хто на ній працює.

До правих політичних сил належали Конституційно-демократична партія, «Союз 17-го октября» (октябристи), чорносотенні організації. Конституційно-демократична партія (кадети) була однією з найчисленніших, до її членів належали вчені, викладачі, адвокати. У Наддніпрянській Україні ця партія була популярною серед інтелігенції. Серед її впливових учасників значилися І. Лучицький, В. Науменко, Д. Григорович-Барський, П. Смирнов, М. Василенко та інші. Друкованим органом українського осередку партії була київська газета «Свобода и право». Центральне місце серед правих партій належало «Союзу 17-го октября», заснованому в 1905 р. До цієї організації, яку очолював московський підприємець О. Гучков, входили представники земств, поміщиків, торгово-промислової буржуазії. Октябристи вимагали збереження монархії та єдності імперії.

Яким було ідейно-політичне спрямування перших українських партій Наддніпрянщини? Чим вони відрізнялися від загальноросійських?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: утворення «Союзу 17 октября» чи РУП?
2. Доберіть факти біографії М. Міхновського, які свідчать про нього як про учасника політичного етапу національного руху.
3. Дайте визначення поняття «політизація національного руху».
4. Порівняйте умови, у яких створювалися політичні партії на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині.
5. Чому в політичній думці переважала автономістська ідея?

§ 34. ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

1. Події революції 1905–1907 рр. в Україні

У січні 1905 р. царські війська розстріляли мирну маніфестацію в Петербурзі. Це сколихнуло всю імперію. У Наддніпрянській Україні страйкували робітники підприємств Катеринослава, Харкова, Києва, Миколаєва. В Одесі кинуте заклик «Геть самодержавство!». Політичні гасла висунули й учасники революційних подій в інших містах. Та головними вимогами страйкарів залишалися економічні. У січні лише в Катеринославському гірничопромисловому районі страйкувало 100 тис. осіб. У лютому в Україні відбулося 105 страйків, що охопили 70 тис. осіб. Урядові війська та поліція придушували страйки. Українське село також охопили революційні події. Упродовж січня–березня сталося 80 селянських виступів, які супроводжувалися захопленням фуражу в поміщицьких маєтках.

Свої вимоги висувала демократична частина української інтелігенції та студентства. Так, учасники мітингу в Харкові 17 січня 1905 р. виступали з вимогою скликати Установчі збори, закликали до загального страйку в державних установах, навчальних закладах і на підприємствах. Близько 700 студентів університету і політехнічного інституту в Києві вирішили сформуванати озброєний академічний легіон і приєднатися до робітників, які страйкували. Студенти Катеринославського вищого гірничого училища на знак протесту проти кривавої розправи в Петербурзі припинили заняття й оголосили траур за загиблими.

Маніфестація 17 жовтня 1905 року. Художник І. Рєпін. 1907–1911 рр.

У жовтні 1905 р. відбувся всеросійський політичний страйк, у якому взяли участь 120 тис. робітників, селян, службовців України. Головною вимогою страйкарів була зміна політичного режиму в країні, демократизація суспільства. Страйкові комітети й депутатські збори, що займалися розв'язанням конфліктів між робітниками й роботодавцями, стали перетворюватися на ради робітничих депутатів. Перша рада в Україні виникла в Катеринославі. Секретарем її виконавчої комісії обрали Г. Петровського. У Києві ради очолив Ф. Алексеев. У листопаді–грудні ради робітничих депутатів було створено в багатьох українських промислових містах. Поряд з ними повсюди створювалися профспілки. Наприкінці 1905 р. в Києві діяло 18 професійних спілок, у Катеринославі – 11, в Одесі – 40.

Революційні настрої швидко поширилися й серед солдатів і матросів. 14 червня 1905 р. почалося повстання на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський». Матроси відмовилися вживати зіпсовану їжу, а караульна команда не виконала наказ стріляти в непокірних. Постріл одного з офіцерів спровокував збройний виступ, було вбито сімох офіцерів. Команда панцерника підняла червоний прапор і підвела корабель до Одеси.

Панцерник «Князь Потьомкін Таврійський». Світлина 1906 р.

Документи та матеріали

«Тим часом від берега стали прибувати до панцерника шлюпки і яхти з найрізноманітнішою публікою: там були чоловіки і жінки, старі і підручки, студенти-гімназисти, робітники. Деякі приходили на панцерник, другі тільки причалювали до трапів, треті любовалися незвичайним видовищем сеї пливучої республіки на більш-менш значному віддаленні... З багатьох шлюпок передавали на корабель усякі приноси: тютюн, цигарети, чай, цукор і навіть цукерки. Біля трапів усе більше зростало оживленне: одні шлюпки відходили, другі причалювали, вигружались усякі пакети, коробки і просто клунки з пожертвами», – згадував сучасник подій.

Не дійшовши згоди зі страйкарями Одеси про спільні дії, керівники «Потьомкіна», серед яких був уродженець Харківщини П. Матюшенко, вивели судно у відкрите море. Чорноморська ескадра відмовилася стріляти по бунтівному кораблю. Судновий комітет вирішив іти до румунського порту Констанца, щоб поповнити запаси палива і харчів. Діставши відмову, він рушив до Феодосії, де отримав продовольство. Переправити на судно вугілля перешкодив начальник порту. 24 червня «Потьомкін» здався румунській владі в Констанці. Більшість матросів залишилася у вимушеній еміграції, 117 повернулися до Росії, де зазнали репресій.

У листопаді 1905 р. повстали екіпажі 12 кораблів, що стояли на рейді Севастополя. 6 тис. матросів підтримали робітники порту та частина солдатів місцевого гарнізону. Керувала виступом рада матроських, солдатських і робітничих депутатів, а командування Чорноморським флотом перебрав на себе лейтенант П. Шмідт. У телеграмі на ім'я Миколи II він

висунув вимогу скликати Установчі збори й відмовився виконувати вказівки уряду. Військове командування ізольовало повсталі кораблі, обстріляло їх береговою артилерією. Виступ було придушено, П. Шмідта і його помічників О. Гладкова, М. Антоненка, С. Частника було страчено за вироком військового трибуналу.

18 листопада відбувся виступ саперів київського гарнізону на чолі з поручиком Б. Жадановським. У сутичках з урядовими військами було вбито й поранено з обох сторін близько 250 осіб. Заворушення в армії вказували на те, що режим втрачав довіру всіх верств суспільства. Народ вимагав рішучих політичних й економічних змін. Проте революційні події 1905 р. зовсім мало дали українським політикам, а ті, зі свого боку, майже не долучилися до їхнього розвитку.

17 жовтня 1905 р. під тиском революційних подій імператор видав маніфест, у якому проголошувалися всі основні демократичні свободи: недоторканність особи, свобода слова, совісті, друку, зборів, союзів. Фактично було скасовано Валувевський циркуляр та Емський указ.

Оголошення маніфесту Україна зустріла з ентузіазмом і великими надіями на поліпшення політичної ситуації.

Документи та матеріали

«В цей день... увійшло до мене разом кілька душ: Грінченко, Єфремов, М. Левицький та інші з вигуком: "Христос воскрес!" і почали цілуватися, як на Великдень... Вулиці всі були повні народу, особливо Хрещатик та Володимирська; здавалося, що всі кияни повиходили з своїх помешкань і майже всі поначіпляли на груди червоні значки, і поліція не арештовувала їх і не зривала тих значків...» – писав у своїх спогадах Є. Чикаленко.

У зв'язку із цими подіями на українських землях розгорнуло свою діяльність львівське товариство «Просвіта». Наддніпрянські «Просвіти» утворювались у губернських містах, подекуди відкриваючи свої філії. Перший такий культурно-просвітницький осередок було створено в листопаді 1905 р. в Одесі. Основна мета товариства полягала в ознайомленні якомога більшої частини населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху. Згодом аналогічні організації з'явилися в Катеринославі (1905), Києві (1906), Кам'янці-Подільському (1906). Вони займалися відкриттям бібліотек і читалень, видруком українських книжок, брошур і газет, розповсюдженням їх через книжкові крамниці. Надзвичайно популярним було влаштування публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів. Серед активних просвітян були Б. Грінченко, М. Лисенко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Д. Яворницький. У такий спосіб українська інтелігенція намагалася поширювати серед робітників та селян національні ідеї задля збереження своєї ідентичності.

З'явилася українська періодична преса. У грудні 1905 р. в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», яку видавав Є. Чикаленко. 1906 р. в українських губернських центрах, а також у Москві й Петербурзі виходило 18 українських газет і журналів. Видавництва друкували книжки українською мовою. У Петербурзі 1907 р. побачило світ повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У школах дехто з

учителів початкових класів переходив на українську мову навчання. В університетах Києва, Харкова, Одеси було запроваджено курс української літератури. Крім того, в Одеському й Харківському університетах було відкрито кафедри українознавства.

Використовуючи карту на с. 192, схарактеризуйте революційні події 1905–1907 рр. на українських землях.

2. Державні думи та українське питання

Відповідно до маніфесту 17 жовтня 1905 р. в Російській державі запроваджувалося народне представництво – *Державна дума*, до компетенції якої було віднесено законодавчі функції. Деякі українські політичні партії взяли участь у виборах до Державної думи, де їхні представники відстоювали інтереси різних суспільних верств.

Навесні 1906 р. в Петербурзі зібралася *I Державна дума*, вибори до якої бойкотували більшість українських партій, що уклали угоду із соціалістичними російськими партіями. У виборах узяла участь лише Радикально-демократична партія, а її представники І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський заснували Українську думську громаду, до якої ввійшли 40 депутатів. Значну роль в організації її діяльності відіграв М. Грушевський, який переїхав зі Львова до Петербурга. За його участі було підготовлено Декларацію про автономію України, яку громада мала винести на розгляд Думи. За день до запланованого оприлюднення в Державній думі декларації у справі української автономії – 8 липня 1906 р. – Микола II розпустив «незручний» російський парламент і видав наказ про нові вибори.

До *II Державної думи*, що почала працювати в 1907 р., від України було обрано 102 депутати, серед яких переважали селяни – 62 особи. 47 депутатів сформували Українську думську громаду. Вона вела боротьбу за прийняття закону про українську мову, підготувала проект закону про автономію України. Друкованим органом громади став часопис «Рідна справа – Думські вісті». Як і в *I*, у *II* Державній думі центральним питанням залишалось аграрне. Спрямованість дискусій визначала фракція трудовиків. У своїх промовах селянські депутати з України С. Нечитайло, Ю. Сайко та інші висували вимоги справедливого земельного устрою, пропонували створити із цією метою Крайовий національний земельний фонд.

Українська думська громада виносила на обговорення й інші питання суспільного життя країни. Українських депутатів консультувала група експертів з різних проблем на чолі з М. Грушевським. Діяльність *I* та *II* Державних дум дала змогу об'єднати зусилля української громадськості в боротьбі за політичні, соціально-економічні й культурно-освітні права, донести вимоги українського народу до уряду й російської еліти.

Робота *III Державної думи* відзначилась радикальністю щодо національного питання. Приводом до цього став виданий П. Столипініним 20 січня 1910 р. циркуляр. Ним на всій території Російської імперії заборонялося створення організацій та товариств «іногородців» включно з українцями незалежно від їхніх цілей. Уряд вбачав у їхній діяльності несумісність з

російськими державними завданнями та основу для національної відокремленості й розбрату. Проте на засіданнях III Державної думи питання українства лишалося актуальним. За підписом 37 депутатів було подано законопроект про запровадження української мови в початковій школі та судах нарівні з російською, видання нею підручників та книжок. Однак ці вимоги було відхилено. Для посилення антипольської та антиукраїнської політики було прийнято закон про виділення Холмщини, яку населяли українці, в окрему губернію. На думку авторів проекту, цей крок підривав польський вплив і мав полегшити асиміляцію українців.

У IV Державній думі українське питання також зазнавало утисків з боку російських правих партій. Зокрема, це стосувалося заборони святкувати 100-літній ювілей з дня народження Т. Шевченка. В очах російської інтелігенції поет був носієм ідей, які не мали нічого спільного з російськими державними ідеалами. Російські депутати вбачали в цьому заході нагоду для розгортання українцями політичного руху.

Водночас діяльність українських депутатів та порушене ними питання про автономію знайшли підтримку серед лібералів та демократів, зокрема О. Керенського, П. Мілюкова, Г. Петровського, А. Шингарьова. Професор С. Іванов вимагав заснувати українознавчу кафедру в університетах, а єпископ Никон – увести українську мову в школах, однак російський уряд не йшов на жодні поступки. Навпаки, у лютому 1914 р. полтавський губернатор Багговут у доповіді міністру внутрішніх справ рекомендував сприяти залученню на посади вчителів, інспекторів, ректорів, священників українських губерній тільки росіян; субсидувати газети в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі для боротьби проти українців; викорінювати використання назв «Україна», «український», доводити, що «Україна» – це просто окраїна держави в минулому тощо.

Схарактеризуйте законодавчу ініціативність українців – депутатів Державних дум. З'ясуйте, якими були їхні здобутки. Чим були зумовлені їхні прорахунки?

3. Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Наддніпрянську Україну

Петро Столипін

Під час революції 1905–1907 рр. намітилися зміни в аграрному секторі, який потребував перетворень відповідно до нових економічних умов. Так, дворянське землеволодіння невпинно скорочувалося (в 1906 р. маєтки дворян становили тільки 45,5 % приватних господарств), а селянське – зростало. Поступово відбувалася капіталізація сільськогосподарського виробництва, особливо на Півдні України: використовувалися сільськогосподарська техніка, агрокультура й наймана праця. Проте загальний стан сільського господарства був незадовільний. На часі постала нагальна потреба кардинальних змін.

Прагнучи розв'язати політичні та економічні протиріччя в розвитку Росії, що призвели до революції 1905–1907 рр., голова ради міністрів і міністр внутрішніх справ *П. Столипін* (1862–1911) започаткував у 1906 р. проведення *аграрної реформи*. Унаслідок її здійснення селяни отримували право виходу з общини, земля передавалася з общинної у приватну власність, селянин дістав можливість заснувати окреме індивідуальне господарство – хутір (відруб). Держава скуповувала землю в поміщиків і продавала її селянам, надаючи останнім позику на 55 років. Якщо орної землі в місцях проживання не вистачало, уряд заохочував переселення селян на Далекий Схід, до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. В Україні, на відміну від Росії, реформа здійснювалася швидкими темпами. Якщо в цілому в країні землю у приватну власність закріпили 22 % селян, то в Україні на Правобережжі з общини вийшло 48 % селян, у степовій зоні – 42 %, на Лівобережжі – 17 %. Особисте приватне землеволодіння почало переважати в Чернігівській, Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській губерніях.

Упродовж 1907–1911 рр. на хуторах (відрубках) було засновано 226 тис. господарств. Водночас 263 тис. господарів продали свої земельні ділянки, не маючи коштів, худоби, реманенту для їх обробітку.

Таким чином, одним із соціальних наслідків реформи стало посилення майнового розшарування селян. Проте Столипін досяг своєї мети – на селі сформувалася потужна верства середнього й заможного селянства, яке не лише годувало країну, але й забезпечувало її експорт. Реформа сприяла зростанню продуктивності сільського господарства. З 1910 по 1913 р. посівні площі в Україні зросли на 900 тис. десятин. 1913 р. в українських губерніях було зібрано небувалий врожай зернових – 1200 млн пудів. Частка України в зерновому експорті Російської імперії сягнула 40 %.

Однак, створивши нові можливості для капіталізації сільського господарства, у цілому реформа не ліквідувала загрози нових соціальних потрясінь на селі.

Які процеси відбулися на українських землях у результаті проведення аграрної реформи?

4. Товариство українських поступовців

На початку 1908 р. в Києві за ініціативою членів Української демократичної партії було створено *Товариство українських поступовців*. Його мета полягала в координації діяльності українського національного руху. До ТУП увійшли також діячі соціал-демократичних (С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко) та ліберальних (Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, А. Ніковський) організацій. Керівним органом ТУП була Рада (перебувала в Києві), яка обиралася на щорічних з'їздах організації. Осередки організації – громади ТУП – діяли по всій Україні. Неофіційними друкованими органами ТУП були газета «Рада» та журнал «Украинская жизнь». Основними напрямками діяльності товариства була культурна робота (ство-

рення «Просвіт», клубів, поширення видань), участь у виборах і роботі Державних дум, поширення кооперативного руху.

Громади ТУП у Петербурзі підтримували добрі стосунки з опозицією в III і IV Державних думах, особливо з лідерами Конституційно-демократичної партії (П. Мілюковим, Н. Некрасовим), які визнавали за українцями право на національно-культурний розвиток.

ТУП виступало за проведення українізації шкільництва, запровадження української мови в середній школі, судочинстві, церковному житті. Політична програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської імперії на федеративних засадах, національно-територіальної автономії України. До 1917 р. ТУП керувало, власне, усім українським рухом Наддніпрянщини.

Які, на вашу думку, програмні положення зумовили історичну перспективу Товариства українських поступовців?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: утворення ТУП чи РУП?
2. Окресліть регіони Наддніпрянщини, охоплені революційними подіями 1905–1907 рр.
3. Порівняйте поняття «революція» і «реформа».
4. Опишіть події революції на українських землях.
5. Яка з історичних подій початку XX ст., на ваш погляд, мала виняткове значення для українського руху?

§ 35. УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1907–1914 рр.

1. Посилення національного гніту

Пореволюційний період (1908–1913) позначено посиленою увагою російського уряду до проявів національних рухів імперії; пильну увагу привертало український. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де його запровадили під час революції. Не дозволялося навіть тлумачити українською мовою незрозумілі для учнів слова. Цензура заборонила вживати в публікаціях слова «Україна», «український народ». Влада повсюди закривала «Просвіти», забороняла продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів, інших масових заходів з використанням української мови, навіть збирання коштів серед населення для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Учасники національного та революційного рухів жорстоко переслідувалися – країна вкрилася шибеницями, що дістали назву «столипінські краватки».

Документи та матеріали

«Сучасній людині трудно уявити ту міру адміністративного розпашення, яку за вказівками згори виявляли усі місцеві представники адміністрації. Почалася боротьба з українством, і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок; учителі одбирали у школярів Євангелія в українській мові і т. п.», – писав сучасник тих подій О. Лотоцький.

У цей час активізували діяльність позапартійні праві організації, що ґрунтувалися на ідеях великодержавного шовінізму. Так, діячі Клубу російських націоналістів, який виник у 1908 р. в Києві і згодом відкрив за підтримки влади відділення в багатьох містах України, намагалися довести українцям, що вони гілка єдиної російської народності, яка має спиратися на православ'я і гуртуватися навколо єдиного монарха. Таких самих поглядів дотримувалися й члени інших подібних об'єднань – «Союза Михаила Архангела», «Союза русского народа». Усі російські партії, незалежно від їхніх програмних завдань, виступали проти будь-яких українських домагань, захищаючи «єдину і неділиму Росію».

Документи та матеріали

«Взагалі вся московська людність ворожо ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія мотивувала це чи виходила зі свого штандпункту. Крайні праві, «чорносотенці», гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути «один царь, одна вера і один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «єдиную неділимую Росію» і боялися всього того, що загрожує цілості її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во ім'я єдинства пролетаріята», – згадував Є. Чикаленко.

Політика русифікації оформилася законами III Державної думи, у якій кількісно переважали депутати-поміщики. До того ж більшість депутатів-росіян за своїми ідейними переконаннями тяжіли до великодержавних правих партій і були членами чорносотенних організацій. 1908 р. ця парламентська більшість відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою. Також було провалено пропозицію депутата Думи, авторитетного професора історії Київського університету І. Лучицького запровадити в Україні ведення судочинства українською мовою.

20 січня 1910 р. видано циркуляр про заборону діяльності на всій території Російської імперії організацій та товариств «іногородців». П. Столипін заявив, що основне завдання «російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі відродження старої України на автономних національно-територіальних основах».

Чим була зумовлена боротьба влади з національними рухами?

2. «Справа Бейліса»

Діячі українського національного руху виступали проти проявів шовінізму стосовно інших народів, які мешкали в Україні. Зокрема, у 1913 р. у Києві відбувся судовий процес над робітником єврейської національності М. Бейлісом, інспірований чорносотенними організаціями, щоб збурити антисемітські настрої у суспільстві. У липні 1911 р. його звинуватили у вбивстві православного хлопчика для виконання єврейського релігійного ритуалу. Чорносотенна преса розгорнула шалену антисемітську агітацію, закликаючи до єврейських погромів. Оскільки справа була явно сфальсифікована урядом, то на захист Бейліса стала вся прогресивна громадськість, у тому числі українські діячі культури М. Коцюбинський, М. Заньковецька, М. Садовський. Російський журналіст та публіцист В. Короленко написав відкритого листа в газету «Речь» під назвою «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев», під яким підписались А. Андреев, О. Блок, О. Купрін, Д. Мережковський, О. Толстой, В. Вернадський, М. Туган-Барановський. М. Бейліс провів під слідством 2 роки. 1914 р. суд присяжних виправдав підсудного.

*Мендель Бейліс під арештом.
Світлина 1911–1913 рр.*

Антиукраїнська репресивна урядова політика тривала й після вбивства її головного ідеолога П. Столипіна, яке скоїв у Києві в 1911 р. Д. Богров.

1913 р. скасування національних обмежень в Україні вимагали кадет П. Мілюков, есер О. Керенський, більшовик Г. Петровський і навіть волинський єпископ Російської православної церкви Никон.

Чому «справа Бейліса» мала гучний розголос у суспільстві?

2. Український політичний та національно-культурний рух у 1907–1914 рр.

Поліцейські репресії не ліквідували повністю найчисленнішу українську партію УСДРП. Як зазначалось у спеціальній записці департаменту поліції «Про становище в УСДРП», розісланий у 1910 р. всім губернаторам і начальникам охоронних відділів українських губерній, уже з 1908 р. почали виявлятися ознаки, які вказували на зусилля колишніх членів цієї партії щодо її відновлення. Цей рух набув поширення серед українських студентських земляцтв. В їхньому середовищі почали виникати соціал-демократичні групи, члени яких узялися за відновлення колишніх партійних зв'язків. Водночас члени партійних робітничих осередків, котрим вдалося уникнути арештів, почали відновлювати соціал-демократичні робітничі організації. Департамент поліції стурбовано визнавав, що результатом цієї первинної роботи стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів Росії і Київської

робітничої організації, які доручили своїм представникам скликати партійну нараду, аби зібрати сили й висвітлити сучасний стан Української соціал-демократичної робітничої партії. Згадана нарада відбулася влітку 1909 р. у Львові. Вона ухвалила кілька постанов, які мали сприяти відродженню партії та налагодженню роботи місцевих організацій.

У листопаді 1910 р. побачив світ перший номер журналу «Наш голос» – нового періодичного загальнопартійного органу УСДРП. Друкувався він у Львові на кошти Л. Юркевича, котрий фактично й керував його підготовкою, редагуванням та виданням. Протягом 1910–1911 рр. вийшло дванадцять номерів «Нашого голосу», у яких було вміщено низку теоретичних статей В. Винниченка, Л. Юркевича, Д. Закопанця, Ю. Бачинського та інших провідних партійних діячів.

Водночас на Наддніпрянщині набирала сили самостійницька течія в українському русі, найяскравішим представником якої був В. Липинський.

ПЕРСОНАЛІЇ

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ (1882–1931)

*В'ячеслав
Липинський*

Історик, політолог, громадсько-політичний діяч. Закінчив філософський факультет Краківського університету, навчався у Вищій школі політичних наук у Женеві, член НТШ (1914). Автор понад 200 наукових праць, у яких сформулював політичну доктрину українського консерватизму. Вважав, що політичним ідеалом для України була б спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Провідна думка в доктрині В. Липинського: «... ніхто нам не збудує державу, коли самі собі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути».

Як ви розумієте вислів «... і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути»?

Дмитро Донцов

В. Липинський був прихильником суверенної української державності. Обґрунтовуючи необхідність побудови української держави, він показав залежність інтересів народу від того стану, у якому ця держава перебуває. Він вважав, що національна держава відіграє ключову роль у розвитку суспільства, тому всі здобутки в культурі, економіці та політиці минулого й сучасності пов'язував з історичними періодами, коли Україна мала державність. Перебування у складі інших держав, на його думку, негативно впливало на розвиток українського суспільства.

Ще одним українським громадським діячем, який вийшов на політичну арену на початку ХХ ст., був

уродженець Мелітополя Д. Донцов (1883–1973). У своїх поглядах він еволюціонував від прийняття соціалістичних і марксистських ідей до їх повного заперечення. Став ідеологом крайніх правих рухів, фундатором світоглядної складової Організації українських націоналістів. Д. Донцов вважається творцем інтегрального націоналізму. Він обстоював ідею державної самостійності України, виправдовував будь-які ідеї, спрямовані на зміцнення сили нації. Найвідоміший його афоризм, виголошений у Львові під час виступу на II Українському студентському з'їзді в липні 1913 р., звучав так: «Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає». Він дуже ревниво ставився до зазіхань на особисту свободу. Будучи незаперечним лідером національного руху, Д. Донцов був далекий від повсякденної партійної роботи.

У чому полягала відмінність суспільно-політичних поглядів В. Липинського та Д. Донцова?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

- Установіть послідовність подій:
 - справа Бейліса;
 - столипінська аграрна реформа;
 - утворення ТУП;
 - повстання на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський».
- Доберіть факти, які характеризують антиукраїнську реакцію після революції 1905–1907 рр.
- Назвіть основні риси політики русифікації українських земель.
- Порівняйте національно-державницькі погляди М. Міхновського, В. Липинського та Д. Донцова.
- Оцініть розвиток українського руху протягом 1907–1914 рр.

§ 36. ІДЕЇ АВТОНОМІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Революційна українська партія. Українська соціал-демократична робітничка партія

Із першої програми Революційної української партії «Самостійна Україна»

...П'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався, і закінчення наближається. Ті з'явища – се уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів...

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація... хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності єсть метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері межинаціональних відносин.

Отже, виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?

...Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної... Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдна, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ»... Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування... Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його посланці. Сей великий – увесь нарід український.

Але, як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року, з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії...

Боротьба буде люта й довга, щоб ворог безпощадний і дужий... Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не попустимо, щоб проміння свободи всіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи!..

...Вперед! І нехай кожен з нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Із програми Української соціал-демократичної робітничої партії

Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;...

6) права кожної нації на культурне і політичне самовизначення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...

11) знищення усяких привілеїв класів, верств, походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;...

15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) – третейський суд.

Порівняйте програмні положення РУП та її правонаступниці УСДРП. Які зміни в них відбулися і чому?

2. Українська народна партія

Із програми Української народної партії

Українська Народна Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріату...

Українська Народна Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищити сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і панувані.

Цей ідеал такий: взагалі, зняряддя виробу – фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належити Українцям-робітникам, а земля (рілля) – Українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української Народної Партії – просвітити, освідомити Українців – робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників.

3. Зорганізувати так само Українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів-Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців – робітників і селян учинить захват політичної власті на Україні, знищить визиск, насилля, нерівність і утворить непідлеглу Україну – Республіку вільних працюючих людей.

...Свідомий Українець-робітник знає, що визволення українського пролетаріату єсть справа самого українського пролетаріату і нікого більше.

...Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя: такі: Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор'я, Полісся, Галичина і т. д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і, взагалі, працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці...

Поміркуйте, чому партія націоналістичного спрямування включила до своєї програми соціалістичні ідеї.

Десять заповідей Української народної партії

1. Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей.

2. Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців! Отже, вигонь з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди й завсїгди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників – і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробишся ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові поперед усіх, держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги, не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

Проаналізувавши наведений текст, складіть свій варіант десяти заповідей національного відродження українських земель.

3. Українська радикальна партія

Із політичної платформи Української радикальної партії

...Сучасне становище українського народу таке тяжке, що досі ще не було ніколи...

Таке життя нашому народові в Росії, коли з погляду політичного й культурного частці цього народу в Австро-Угорщині трохи ліпше, то з погляду економічного, може, ще гірше, ніж у безправній московській державі.

Не ліпше наше становище як нації: нас поділено між трьома державами, наше національне ім'я як народу й краю офіційно не існує; маленьку волю наша мова має тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледве дише; в Росії нашу мову скрізь заборонено, нас силкуються денационалізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції.

Таке становище рідного народу й краю кладе на кожного свідомого й чесного чоловіка повинність стати в обороні прав на людське життя робочих мас і нашої нації...

...Через те, що Українська Радикальна Партія організується зараз на території України російської, тут, у першій лінії, маємо почати боротьбу. Партія певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому його праві вирішувати самому у всіх справах, які його торкаються. Вибороти таке становище для нашого народу буде нашою метою.

Але, зважаючи на обставини, в яких знаходимося, які зараз маємо, мусимо згодитися, що поставлена вже на чергу мета – перетворити Росію на державу конституційну, – мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що ми маємо свій погляд на те, якою мусить бути ця нова зреформована Росія, погляд, який впливає з нашого становища як нації недержавної і пригніченої...

Схарактеризуйте програмні положення УРП. Чому, на ваш погляд, УРП об'єдналася з УДП?

Складіть порівняльну таблицю поданих програмових документів. З'ясуйте, які з політичних партій виступали за створення незалежної української держави, а які – за її автономію.

§ 37. ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Поняття національної свідомості

Національна свідомість – це система поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які сформувалися у процесі історичного розвитку нації і відображають її особливості.

Національна свідомість виявляється у сприйнятті навколишнього світу, усвідомленні національної належності, ставленні до історії та культури своєї етнічної спільноти, до представників інших націй і національностей, патріотичних почуттях. Усе це знаходить вираження в певних ідеях, концепціях, програмах, а на державному рівні – оформлюється в ідеологію нації та національні інтереси.

Національна свідомість формується на основі *національної самосвідомості* – системи уявлень окремої особи про себе як про представника певної нації.

У результаті розвитку національної самосвідомості в особистості виникають національні почуття, такі як любов до своєї Батьківщини, свого народу, рідної мови і національної культури; причетність до долі свого народу, своєї країни; національна гордість чи невдоволення; готовність до здійснення національної мети.

На основі поданої інформації сформулюйте власне визначення поняття «національна свідомість».

2. Українська греко-католицька церква. А. Шептицький

Для українського населення Австро-Угорщини греко-католицька церква не лише виконувала релігійну місію, а й була важливим чинником національної самоідентифікації в умовах багатонаціональної імперії. Вона активно боролася за збереження української мови і культури, традицій і звичаїв. Дбала про викорінення соціальних вад, зміцнення фізичного та морального здоров'я нації. Для цього священники засновували школи, наукові осередки, матеріально підтримували культуру.

На українців Галичини греко-католицька церква мала найбільший вплив після того, як її очолив митрополит А. Шептицький. Він об'єднав зусилля духовенства і світської інтелігенції в досягненні спільної мети – національного визволення українців.

Важливим для розуміння діяльності митрополита та греко-католицької церкви в той період є послання «Перше слово пастиря» (1899). У ньому

А. Шептицький охарактеризував основні проблеми українського суспільства Галичини та визначив напрями їх вирішення.

Із пастирського послання А. Шептицького «Перше слово пастиря»

Здоровля тіла

Мене мусить обходити Твоє здоровля тіла, Твоє фізичне здоровля, Мій Рідний Народе! – Бо знаю, що лишень народи здорові і фізично сильні можуть бути щасливі. Знаю теж, що здоровля і мораль так тісно зі собою сплетені, що одно залежне від другого...

А Ви, молоді, всіх станів: пам'ятайте, що від морального Вашого поведення залежить у великій мірі Ваша доля вже на цьому світі! Тож цінить не евинність і чистоту понад усі багатства світу! Не вдавайтесь у товариство людей, які могли б Вас зіпсувати!..

Нарід моральний, – фізично сильний, здоровий, і тверезий, – при своїй усильній праці та ласці Божій, легко здобуває собі, навіть й серед важких відносин, економічний добробут...

Праця та ощадність

...Будьте ж працюючими, ощадними...

А передовсім тримайтеся своєї землиці!..

До організації

Лучіться разом в організації!.. У нас, священників, знайдете завжди не тільки пораду, але теж (оскільки це буде лишень в наших силах) й чинну поміч.

...Коли будемо заєдно держатись разом, – тоді у кожному ділі виказуватимемо більшу силу... Коли будемо роз'єднані, тоді ослабнемо і до нічого не дійдемо!..

До науки й просвіти

Однак до багатства не дійде суспільність без справжньої освіти. Без неї навіть й те, що має, – легко стратить.

Тому то справедливо цінять люде науку і освіту...

Нарід, який має учених, здобуває собі у інших народів признання і честь. І з таким народом мусять другі народи числитися!

А для людей по селах просвіта – то річ майже першої потреби. Темний, непросвічений народ легко марнує все, що має, і дається на кожному кроці ошукати...

...Тішуся з ревної праці над наукою та просвітою, яку розвиває наш нарід. І до тієї праці ще й заохочую на майбутне.

Здобуйте собі просвіту, Мої Рідні Браття! Працюйте над нею усильно, – цінить її!..

Зкладайте, Мої Браття, по селах читальні і захоронки для дітей! І дбайте, щоб діти ходили до школи!..

Слово до учителів

А Ви, що безпосередно працюєте над вихованням молоді, дбайте не менше над просвіченням її розуму, як і над ублагородненням її серцець. Подавайте молоді таку освіту, яка навчила б її не тільки теорії, але теж і практики...

Збуджуйте в неї бажання і охоту до того, що є підставою багатства та сили народу. Нехай вже малі діти вчать ся любити свою землю, – свою Батьківщину, – нехай вчать ся працювати для неї...

Виробляйте в молоді самостійність та індивідуальність! Учіть її більше числити на себе, ніж на других! Учіть не оглядатися на поміч уряду та краю, а власною ініціативою дороблятися самостійного буття!..

Про патріотизм

...Християнин має любити всіх людей. – Одначе це зовсім не перешкоджує йому найпершою любовю любити свою родину і свою Батьківщину...

Любов полягає на ділах, а не на словах!

Хто на своєму становищі працює для добра народу, сповняючи сумлінно свої обов'язки, – той є ліпшим патріотом, ніж той, що багато говорить, а мало робить...

...Ми, католики руського обряду, немов нарочно Божим Провидінням призначені до цього, щоб притягнути до правдивої католицької віри тих усіх своїх братів, що не належать до нашої Церкви.

Тож моліться: «про єдинення святих Божих Церков»! Памятайте про них у своїх молитвах! А самі кріпіться на силах, щоб відповісти тим усім надіям, які покладає на нас Церква, – як це висказав великий папа Урбан VIII: «Сподіюсь, що Ви, Русини, повернете колись до єдності всі східні Церкви!».

Проаналізуйте текст. Визначте, у чому А. Шептицький вбачав сутність формування та піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель. Чи актуальні ці положення сьогодні? Складіть своє письмове звернення до сучасного народу України.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

- А** Обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ
- Б** «Справа Бейліса»
- В** Створення військово-спортивної організації «Сокіл»
- Г** Утворення Революційної Української партії
- Д** Впровадження загального виборчого права

Історичний простір

2. Австро-Угорщина – дуалістична монархія. Окресліть західноукраїнські землі, що входили до складу

- А** Австрії
- Б** Угорщини

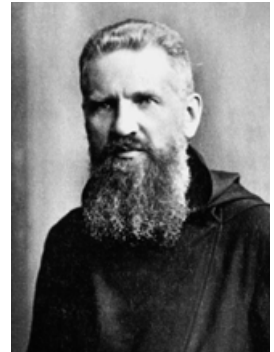
Історична постать

3. Установіть, про кого йдеться.

- А** Громадський діяч. Фундатор військово-спортивної організації «Сокіл».
- Б** Громадський діяч, організатор кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Його називали «артільний батько».
- В** Архітектор, громадський діяч, один із засновників кооперативного руху на західноукраїнських землях.

4. Дайте відповідь.

- А** Назвіть, кого зображено на портреті.
- Б** Що вам відомо про цю історичну постать?
- В** Уявіть себе сучасником цього історичного діяча, а також людиною, яка (відповідно до традицій нового часу) вирішила писати мемуари. Про які факти діяльності цієї особи ви, насамперед, згадали б у своїх спогадах?

Історичні поняття і терміни

5. Порівняйте поняття «селянський страйк» і «робітничий страйк». Знайдіть схожі й відмінні риси, доберіть до них історичні приклади.

6. Укажіть основні ознаки століпінської аграрної реформи.

7. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель на початку ХХ ст.?

- А** Урбанізація
- Б** Кооперативний рух
- В** Опришки
- Г** Автономістська ідея
- Д** Розвиток залізничного транспорту
- Е** Монополізація
- Є** Іноземний капітал
- Ж** Селянство
- З** Ринкові відносини

Історичні події та процеси

8. Визначте, які причини та наслідки

А Монополізації виробництва

Б Утворення Державної думи в Російській імперії

В Запровадження загального виборчого права

9. Який внесок у процес формування національної свідомості зробили військово-спортивні організації?

10. Розгляньте ілюстрацію та прочитайте текст.

Всеросійська виставка в Києві. 1913 р.

Урочисте відкриття Всеросійської виставки в Києві відбулося 10 червня (29 травня) 1913 р. Сучасник зазначає: «Той, хто бачив місце виставки два-три роки тому, тепер не впізнавав його, й мимоволі дивувався, що можуть зробити людина й капітал. Зanedбаний, брудний пустир ці два сучасні рушії культури переродили». З перших же кроків відвідувачі захоплювалися мальовничим ландшафтом, чудовою архітектурою павільйонів, пишними клумбами, потужними фонтанами, декоративними скульптурами. Увечері яскраво горіли численні електричні ліхтарі. На увагу гостей претендували як насичені експонатами павільйони, так і розважальні заклади – великий ресторан, кав'ярні, театральні зали, атракціони, звіринець. Виставка в Києві тривала чотири з половиною місяці. Водночас у місті відбулися окремі виставки конярства, тваринництва, птахівництва, Перша всеросійська олімпіада, кілька науково-ділових з'їздів. Учасники з'їздів неодмінно оглядали Всеросійську виставку, тож тут побували представники урядових, громадських, ділових кіл імперії. У підсумку лише кількість її індивідуальних відвідувань сягала майже мільйона, не рахуючи 172 тис. учасників організованих екскурсій. 28 (15) жовтня 1913 р. виставку закрили.

Про які події та процеси вони свідчать? Яке значення для процесу модернізації мали виставки? Поміркуйте, чи існує зв'язок між Контактовим ярмарком і Всеросійською виставкою 1913 р.

11. Уявіть себе сучасником подій початку XX ст., мешканцем західноукраїнських земель. Прибичником якої політичної сили ви виступали б? Свій вибір поясніть.

Розділ

VII

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ
ХХ СТОЛІТТЯ

§ 38. ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

1. Розвиток освіти

Валуєвський циркуляр та Емський указ закріпили курс на русифікацію, і викладання в навчальних закладах усіх рівнів здійснювалося російською мовою. У другій половині ХІХ ст. кількість початкових шкіл зростає в кілька разів, але цього виявилось замало, щоб охопити освітою всіх дітей; лише третина з них ходила до школи.

Масова неписьменність серед дорослих обумовила потребу в особливих формах освіти, якими стали недільні школи. На початку 1860-х років на території українських губерній налічувалося 111 таких шкіл. Та згодом їхню діяльність заборонили. Разом з ними було ліквідовано й можливість викладати предмети українською мовою, що практикувала патріотична частина освітян у недільних і початкових школах Київщини.

14 липня 1864 р. затверджено «Положення про початкові народні училища», згідно з яким усі повітові, сільські, парафіяльні школи, сільські училища дістали одну назву – «*початкові народні училища*» – і повинні були працювати за єдиним планом і програмами. 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізовано в 6-річні міські училища, що давали знання, необхідні для роботи в промисловості, на транспорті, у державних установах.

Освітня реформа 1860-х років у Росії сприяла розвитку середньої освіти. У класичних гімназіях і реальних училищах навчалися ті, хто потім міг продовжити навчання у вищих навчальних закладах.

1865 р. відкрито Новоросійський університет в Одесі. Водночас російська держава дедалі більше посилювала контроль над вищими навчальними

Перша київська гімназія (нині – корпус філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Світлина кінця XIX ст.

зкладами. 1884 р. прийнято новий статут, який ліквідував університетську автономію. Ректорів, деканів, професорів призначало Міністерство народної освіти, а їх виборність було скасовано.

Наприкінці XIX ст. кількість студентів трьох університетів Наддніпрянської України сягала 4 тис. Це були переважно діти дворян (близько 80 %). У вузах Наддніпрянщини навчання рідною мовою не велось взагалі.

У другій половині XIX ст. відбувається становлення жіночої середньої та вищої освіти. 1878 р. в Києві відкрито Вищі жіночі курси.

Розвивається система спеціальних навчальних закладів, які готували вчителів, ветеринарів, агрономів, майстрів, техніків. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 26 ремісничих земських училищ, 17 комерційних училищ, кілька вчительських семінарій.

Першим технічним вищим навчальним закладом в Україні став Південноросійський технологічний інститут у Харкові. Подібний вуз у Києві відкрито 1898 р. 1873 р. започатковано ветеринарний інститут у Харкові.

На території Австро-Угорщини реформою 1869 р. уряд передав нагляд над усіма школами, що підпорядковувалися церкві, державі. Запроваджувалася обов'язкова освіта для дітей від 6 до 14 років. Значно гіршим був стан освіти на Буковині й Закарпатті. На Північній Буковині в 1890-х роках діяло всього 305 початкових шкіл, викладання в яких здійснювалося переважно румунською мовою. На Закарпатті можливість навчатися мало менше половини дітей. Серед населення Західної України 2/3 були неписьменними, а в гірських та віддалених селах інколи зовсім не було письменних.

На західноукраїнських землях існували українські гімназії у Львові та Перемишлі й українські гімназіальні класи в Коломиї та Тернополі.

У середніх навчальних закладах Східної Галичини українці становили 17 %, а на Буковині – 8,2 %. Наприкінці XIX ст. в Галичині діяло вже 6 українських гімназій, а на Буковині – 2 німецько-українські. У трьох гімназіях Закарпаття українська мова не вивчалася взагалі.

У Львівському університеті на початку XX ст. навчалася 3 тис. студентів. 1894 р. тут засновано кафедру історії України, яку очолив М. Грушевський, а 1900 р. – кафедру української літератури. Незважаючи на сильні польські впливи, університет став культурно-освітнім центром української громадськості у Східній Галичині. У Чернівецькому університеті також була кафедра української мови й літератури на чолі зі С. Смаль-Стоцьким. Центром вищої спеціальної освіти в західноукраїнському регіоні став Львівський політехнічний інститут, 1897 р. в місті відкрито ще один вуз – Академію ветеринарної медицини.

Зрушення в освіті в другій половині XIX ст. очевидні. Утім, як і раніше, здобути повноцінну освіту вихідцям з незаможних українських верств суспільства було майже неможливо. І в Російській, і в Австро-Угорській імперіях не існувало належних умов для навчання українською мовою. Особливо жорсткою в цьому сенсі була лінія російського уряду, який здійснював політику русифікації.

Оцініть вплив ліберальних реформ на розвиток освіти у другій половині XIX ст.

На початку XX ст. суспільною особливістю побуту був загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищується національна свідомість людей, збільшується зацікавленість власною історією і культурою. У цей час виникають нові недільні школи й курси, народні бібліотеки, робітничі просвітницькі товариства, народні університети, театри, самодіяльні гуртки. Радикальні верстви інтелігенції боролися за демократизацію освіти, намагалися поліпшити організацію шкільної справи.

Упродовж 1897–1911 рр. зросла кількість початкових шкіл. Було впроваджено новий тип народних шкіл, вищих початкових училищ із 4-річним терміном навчання. Зростання потреби у фахівцях спричинило розширення мережі середніх навчальних закладів. Однак на всій території України не було жодного вишу з українською мовою викладання, а в Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Таке становище шкільної освіти зумовлювалося русифікаторською, асиміляторською політикою уряду щодо «іногородців», прагненням знищити культурну самобутність, самосвідомість народу, а отже, й будь-які поривання до національного та державного відродження.

Револуція 1905–1907 рр. примусила уряд відчинити університетські двері для вихідців з нижчих станів. Так, у Харківському університеті в 1908 р. навчалася майже 4300 студентів, з яких дітей дворян, чиновників, духовенства, купецтва – понад 2400, дітей міщан, майстрових, селян – більше як 1400. У 1910 р. студенти нижчих станів у Київському університеті становили 36 %, у Новоросійському – 41,7 %. Це були зазвичай діти міських та сільських підприємців. Робітникам і селянам доступ до університетів залишався практично закритим.

До позитивних змін у системі освіти можна віднести розширення мережі спеціальних навчальних закладів (ремісничих, гірничих, комерційних та інших), а також інститутів (серед них – 8 учительських).

Складним був стан освіти на західноукраїнських землях. Влада насаджувала школи з німецькою і польською мовами викладання. У Галичині із 49 середніх шкіл лише в 4 навчання велося українською мовою. На Буковині діяла всього 1 українська гімназія, на Закарпатті українських навчальних закладів не було взагалі.

Унаслідок тривалої боротьби за національну школу галицькі й буковинські українці напередодні Першої світової війни домоглися відчутних успіхів. У Галичині – у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславові – функціонувало 6 українських державних гімназій. У них, а також у 2510 народних школах українською мовою навчалось 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл (40 тис. учнів та 800 учителів). Діяли україномовні державна гімназія та семінарія для дівчат.

Прискорення соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст. та подальша політизація національного руху зумовили збільшення кількості освітніх закладів, значно розширюючи можливості для підвищення культурно-освітнього рівня.

Який вплив мали політичні події в Російській імперії та Австро-Угорщині на освіту в українських землях?

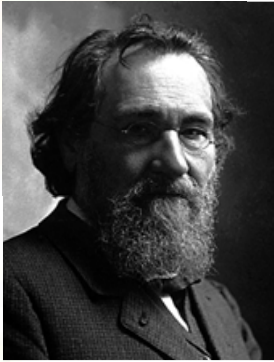
2. Розвиток науки

Розвиток освіти, поширення спеціальних знань сприяли науковим дослідженням. У другій половині ХІХ ст. активно діють наукові об'єднання – Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи, математичне товариство при Харківському університеті (1879), Київське фізико-математичне товариство (1889), Товариство сільського господарства Південного краю, Київське відділення Російського технічного товариства. Плідно працювали Історичне товариство Нестора Літописця (1873), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873), Київське юридичне товариство (1877).

Україна дала світові чимало відомих учених, інженерів, винахідників. У середині 1860-х років у Харківському університеті зусиллями видатного вченого М. Бекетова засновано фізико-хімічне відділення. Значних успіхів досягли одеські математики С. Ярошенко та І. Тимченко, праці яких не втратили значення до сьогодні.

У 1881 р. Одеську обсерваторію очолив астрофізик О. Кононович. Його колега з Києва Ф. Бредіхін створив теорію походження метеоритних потоків з комет. Світового визнання набуло вчення про фагоцитоз та імунітет, розроблене І. Мечниковим. Разом з М. Гамалією вони створили в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Тут розгорнув наукову діяльність ще один видатний мікробіолог – Д. Заболотний, який згодом розробив методи боротьби із чумою. Змушений під тиском обставин виїхати до Парижа, І. Мечников невдовзі був удостоєний Нобелівської премії.

ПЕРСОНАЛІЇ

Ілля Мечников

ІЛЛЯ МЕЧНИКОВ
(1845–1916)

«Геній І. Мечникова виявився здатним поєднувати інтелектуальну напругу, спрямовану на створення фундаментальних біологічних концепцій, з тяжкою і часто невдячною діяльністю в галузі практичної медицини. Ця діяльність іноді мала героїчний, жертвний характер. Так, працюючи в Одесі, І. Мечников провів дослід самозараження поворотним тифом, а в 1892 р., під час епідемії холери у Франції, вивчаючи властивості холерних вібріонів і розробляючи способи боротьби з ними, він випив культуру збудника смертельної хвороби. І. Мечников завжди дотримувався позиції активного гуманізму. Він мав стійку прихильність до активної діяльності, спрямованої на моральне вдосконалення, добродійність, перетворення навколишнього світу для поліпшення його на гуманістичній основі. Його книжка «Сорок років пошуку раціонального світогляду» (1913) стала світоглядним фундаментом для багатьох поколінь людей науки» – таку характеристику вченому дав І. Шаров у книжці «100 видатних імен України».

Документи та матеріали

«Ілля Ілліч справив на мене найприємніше враження. Я не зустрічав у ньому вузькості фахівців, учених людей. Навпаки, широкий інтерес до всього і, насамперед, до естетичних сторін життя. З другого боку, складні спеціальні питання та відкриття в царині науки він так просто викладав, що вони мимоволі захоплювали своїм інтересом. Я був вражений його енергією: незважаючи на ніч, проведену у вагоні, він був такий живий і бадьорий, що являв собою чудовий доказ правильності його гігієнічного, почасти навіть морально-гігієнічного режиму», – писав про І. Мечникова російський письменник Л. Толстой.

Висловте своє ставлення до самопожертви І. Мечникова заради науки.

До скарбниці світової науки ввійшли праці з медицини І. Сеченова та О. Ковалевського. Праці вчених В. Тарасенка і П. Тутковського в галузі геології та мінералогії було відзначено вітчизняними й міжнародними преміями.

Вагомий внесок у прикладну науку зробили українські винахідники. Інженер М. Бенардос 1881 р. перший у світі винайшов і застосував у промисловому виробництві дугове електрозварювання. Цей винахід мав революційне значення для створення металокоonstrukцій. Наприкінці ХІХ ст. інженер О. Бородін створив найекономічніший паровоз.

У галузі мовознавства помітний слід залишили праці О. Потебні й П. Житецького. Новий напрям в етнографічних дослідженнях пов'язаний з ім'ям М. Сумцова. Його праці засвідчували самотність українського народу, що мав глибоке історичне коріння, звичаї, традиції.

Справжньою подією в культурному і науковому житті України став вихід у 1907–1909 рр. 4 томів словника української мови Б. Грінченка. Упродовж 1907–1908 рр. вийшло друком 2 томи «Української граматики» А. Кримського. В. Гнатюк підготував 6 томів «Етнографічного збірника» і редагував збірник «Матеріали для української етнології».

Володимир Гнатюк

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК (1871–1926)

Етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, організатор науки. Народився на Тернопільщині в родині дяка. Після закінчення філософського факультету Львівського університету отримав запрошення працювати в НТШ. З 1895 по 1903 р. брав участь у шести наукових експедиціях по Закарпатській Україні, Східній Словаччині, Південній Угорщині. Як підсумок цих досліджень вийшло 6 томів етнографічних матеріалів. За словами І. Франка, Гнатюк був «феноменально щасливим збирачем усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнявся ніхто». Для нього були невіддільні поняття «мова» і «культура». Гнатюк часто порушував проблеми збільшення кількості українських шкіл в Австро-Угорщині, домагався запровадження в середній і вищій школі української мови викладання.

Визначте роль виходу друком мовознавчих праць В. Гнатюка, Б. Грінченка та А. Кримського для розвитку національного руху.

Значних успіхів досягли українські вчені в галузі суспільних наук. Помітний внесок у розвиток економічної науки зробили М. Левитський, М. Бунге, Б. Кістяківський та інші.

У другій половині XIX ст. з'являється низка наукових праць О. Лазаревського, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Єфименко із широкого кола питань вітчизняної історії. До сьогодні вони є найґрунтовнішим викладом української минувшини з найдавніших часів.

У кінці XIX ст. з'явилася тритомна «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницького, яка й нині сприймається читачами із цікавістю. До того ж учений створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток із Запоріжжя і Південної України.

1908 р. в Петербурзі вийшла перша історична праця М. Аркаса українською мовою – «Історія України-Руси». 1906 р. російською мовою надруковано написану ще в 1890-х роках «Историю украинского народа» О. Єфименко. Вона стала першою жінкою – доктором історичних наук у Російській імперії. Минулому Слобідській Україні було присвячено ґрунтовні праці Д. Багалія «История города Харькова» та «История Слободської України». Відкриттями світового значення увінчалися пошуки археолога В. Хвойки в Києві, Трипіллі, Середньому Подніпров'ї.

Історію країн Європи досліджував І. Лучицький – один із представників російсько-української школи, званої своїми дослідженнями аграрних відносин у Франції перехідної доби від Середньовіччя до капіталізму.

У Львівському університеті зусиллями С. Рудницького закладено фундамент нового наукового напрямку – географічного українознавства. У працях ученого обстоювалися прагнення українців до національно-державного самовизначення.

Окреме місце в розвитку історичних досліджень належить М. Грушевському.

*Михайло
Грушевський*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866–1934)

Історик, громадський і політичний діяч. Народився на Холмщині. Восени 1872 р. родина переїхала до Ставрополя. Саме в цей час, за словами історика, він починає свідомо жити. Під час канікул він з татом і матю відвідував рідню в с. Сестринівці неподалік Козятина. Згодом писав у своїх «Споминах»: «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все це ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ».

Упродовж 1880–1886 рр. майбутній історик навчався у Тифліській гімназії на Закавказзі. Багато читав, почав захоплюватися творами П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Максимовича. Батько передплатував для Михайла журнал «Киевская старина», який друкував матеріали з питань української історії, літератури й церкви і, як згадував М. Грушевський, формував його світогляд у поміркованому ліберальному напрямі з народницькими ухилами та «культурно-національною закраскою».

М. Грушевський навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Його першою історичною розвідкою став трактат «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». На третьому курсі за порадою В. Антоновича написав фундаментальну працю «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века», за яку його нагородили золотою медаллю.

У 1894 р. громадськість Галичини виборола право на відкриття у Львівському університеті кафедри української історії (офіційно «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи»). Очолити її запропонували В. Антоновичу, але той, зважаючи на свій вік, відмовився на користь М. Грушевського. Відтоді й аж до 1913 р. М. Грушевський працював у Львівському університеті й був пов'язаний з громадським і науковим життям Галичини. Перший професор історії України на вступній лекції виклав свою історіософську концепцію так: усі періоди історії Руси-України нерозривні, а ідея державності українського народу «переходить через увесь той ряд віків»; народ «єсть єдиний герой історії»; державний устрій цікавий для історії лише тим, що «він впливав на стан народу», зазнавав впливу громади й відповідав її бажанням і змаганням; культура для історії цікава тим, що відбиває елементи загальнонародні.

1894 р. М. Грушевський очолив історико-філософську секцію НТШ, а з 1897 р. став головою товариства, наближаючи його до рівня академії наук європейського зразка. 1895–1913 рр. учений редагував «Записки» НТШ, яких вийшло понад 100 томів. Крім того, став спочатку головою спостережної ради, а згодом очолив дирекцію «Українсько-руської видавничої спілки», що випустила близько 300 українських книжок, переважно історичної тематики. За його ініціативою 1898 р. почав виходити щомісячник «Літературно-науковий вісник», навколо якого гуртувалися провідні літератори, зокрема І. Франко та В. Гнатюк.

Немало зробив М. Грушевський і для розвитку української освіти в Галичині. Організований ним науковий студентський гурток налічував близько сотні слухачів. За його ініціативою створювалися українські приватні школи. Від 1910 р. він очолював «Краєвий шкільний союз». Був почесним членом львівської «Просвіти», яка залучала до знань широкі верстви українського населення.

Чому М. Грушевського вважають «батьком української історії»?

У вузах Праги проводили дослідження фізик зі світовим ім'ям І. Пуллой та хімік І. Горбачевський. Останній, професор Празького університету, видав 4-томний курс лікарської хімії чеською мовою, курс хімії українською мовою. Прорив учених України в біології дозволив створити в Києві у 1898 р. Бактеріологічний інститут, де продуктивно працювали фізіолог В. Бец, гістологи О. Івакін, Ф. Ломинський та інші вчені.

Вагомий внесок у світову науку зробили українські вчені-природознавці, зокрема В. Вернадський обґрунтував цілісність Всесвіту, доводив пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими.

Новий напрям в економічній науці розробляв М. Туган-Барановський, автор праць «Соціальні основи кооперації», «Основи політичної економії».

На початку XX ст. Україна вийшла на передові рубежі в розвитку повітроплавання. Д. Григорович сконструював перший у світі гідролітак, І. Сікорський – багатомоторний літак.

ПЕРСОНАЛІЇ

ІГОР СІКОРСЬКИЙ (1889–1972)

Авіаконструктор, підприємець. Народився у Києві в родині професора Університету св. Володимира. Професор Іван Сікорський заснував перший у світі Інститут дитячої психології. В Ігоря рано виявилися визначні технічні здібності. Зі студентських років юнак захопився конструюванням літальних апаратів. Творчий підхід до роботи і виняткова працездатність І. Сікорського дали змогу сконструювати літак С-6 із двигуном потужністю 100 кінських сил та кабіною для трьох пасажирів. У грудні 1911 р. на ньому було встанов-

1

2

1 – Ігор Сікорський. Світлина 1914 р.

2 – І. Сікорський (праворуч) та генерал-лейтенант Н. Каульбарс (у центрі) на борту аероплана «Руський витязь». Світлина 1915 р.

лено світовий рекорд швидкості – 111 км/год. Наступний етап діяльності талановитого конструктора пов'язаний з переходом до важкого літакобудування. Навесні 1913 р. з'явився принципово новий літак – біплан «Руський витязь», який за своїми параметрами значно перевершував усі відомі на той час літальні апарати, він мав чотири двигуни, закриту пілотську кабіну і зручний салон для перевезення пасажирів. Інтенсивно працюючи, реалізуючи творчі задуми, І. Сікорський невдовзі створив ще один могутній літак – «Ілля Муромець», який у грудні 1913 р. встановив світовий рекорд вантажопідйомності. Виходець із України уславив своє ім'я як один з найвідоміших авіаконструкторів світу.

1908 р. в Одесі відкрито перший аероклуб. П. Нестеров розробив теорію та прийоми вищого пілотажу, перший у світі виконав «мертву петлю», що згодом дістала назву «петля Нестерова».

Оцініть внесок українських винахідників у авіабудівну галузь.

3. Емансипація жінки. Х. Алчевська. С. Русова

Емансипація жінок є наданням їм рівноправності в суспільній та трудовій діяльності, у сфері сімейного життя. Рівноправність припускає право жінок на освіту, право обирати і бути обраною в державні органи влади, право на працю.

*Христина
Алчевська*

ПЕРСОНАЛІЇ

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА (1841–1920)

Педагог, громадська діячка. Народилася в м. Борзна Чернігівської губернії у дворянській родині. Освіту здобула самотужки, але з дитинства мріяла стати вчителькою. У 1860-х роках під псевдонімом «Українка» друкувалася в журналі «Колокол». 1862 р. переїхала до Харкова, де стала активним членом товариства «Громада», метою якого було народне просвітництво. Склавши іспит на право викладати, Алчевська в 1862 р. заснувала недільну школу для жінок.

Упродовж 1862–1870 рр. школа існувала нелегально, заняття відбувалися вдома в Алчевської. Школа Алчевської була навчальним закладом, який давав значно ширшу освіту, ніж звичайна недільна школа. Викладачі-«недільники» (серед яких були відомі вчені Д. Багалій та В. Данилевський) у своїй роботі використовували передові освітні методики. У школі була бібліотека, а для її поповнення існувала «Комісія з розгляду нових книг». Велике значення у виховному процесі надавалося позакласній роботі. Новорічні ялинки, прогулянки за місто, відвідування театрів, музично-театралізовані вистави були складовими навчання.

У 1879 р. Х. Алчевська організувала подібну до харківської недільну школу в с. Олексіївці на Катеринославщині, у якій учителював письменник Б. Грінченко.

Поряд з просвітницькою Х. Алчевська займалася літературною і науково-педагогічною діяльністю. За її ініціативи та безпосереднього керівництва було

видано тритомний покажчик «Что читать народу?» (1884–1906), який на виставках в Антверпені, Чикаго й Парижі отримав найвищі нагороди. Педагогічна діяльність Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889), її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

Софія Русова

СОФІЯ РУСОВА (1856–1940)

Педагог, громадська діячка. Народилася в аристократичній родині в с. Олешня на Чернігівщині. Батько Федір Ліндфорс – швед за походженням, був відставним російським офіцером, мати – Ганна Жерве – французенка, високоосвічена й інтелігентна жінка. Вона померла, коли Софії ще не було й чотирьох років. Вихованням дівчини займався батько, старша сестра Марія та няня, проста українська селянка, про яку Софія згадувала з теплотою все життя. Були й гувернантки, які навчали

французької, англійської та німецької мов.

Початкову освіту Софія здобула вдома. У 10 років вона вступила до третього класу найпрестижнішої у Києві Фундуклеївської жіночої гімназії, яку закінчила 1870 р. із золотою медаллю. Раптова смерть батька в 1871 р. змінила життя Софії. Вона вирішує присвятити себе педагогічній справі. 1871 р. Софія у свої 15 років разом зі старшою сестрою відкрила в Києві перший україномовний дитячий садок, який, зокрема, відвідували діти відомого українського письменника М. Старицького. Саме за його сприяння сестри познайомились із родиною композитора М. Лисенка та іншими видатними діячами української культури, членами Київської громади. Під їхнім впливом до громадської діяльності приєдналась і Софія. Вона брала участь у їхніх заходах, займалася вивченням української культури, мови, етнографії, фольклору. 1906 р. С. Русова видала «Український буквар» та низку статей, присвячених аналізу проблем національної школи різних народностей Росії, зокрема білорусів та українців. З 1909 р. викладала педагогіку у Фребелівському жіночому інституті, який готував виховательок дошкільних закладів, та французьку мову в Комерційному інституті. С. Русова ґрунтовно вивчала зарубіжні концепції реформування школи. Основна її ідея зводилась до необхідності створити українську національну систему освіти.

На основі життєписів Х. Алчевської та С. Русової схарактеризуйте процеси емансипації жінки у другій половині XIX – на початку XX ст.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: відкриття Харківського чи Новоросійського університету?
2. Висловіть своє бачення розвитку освітнього процесу на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.
3. Доберіть факти з біографії М. Грушевського, що свідчать про нього як про представника національно-культурного руху.
4. Оцініть внесок українських учених у світову науку.

§ 39. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

1. Розвиток літератури

Леонід Глібов

Українська література другої половини XIX ст. нерозривно пов'язана з усною народною творчістю. Твори тогочасних літераторів: байки Л. Боровиковського та Л. Глібова, оповідання Марка Вовчка – сповнені романтизму, сентиментальності, повчальності.

Талант І. Нечуя-Левицького – письменника, публіциста, літературо- та театрознавця – виявився не лише в побутових повістях («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»), а й в інших літературних жанрах, зокрема історичному романі («Князь Ярема Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський») та драматургії. Доля українського села займає центральне місце в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та інших його творох.

Марко Вовчок

Великою активністю відзначалося літературне життя Західної України. Значною мірою його напрям визначала творчість І. Франка – поета, публіциста, літературознавця. Його поетичні та прозові твори (збірки «Зів'яле листя», «Борислав сміється», повість «Захар Беркут») увійшли до скарбниці вітчизняної літератури. Не оминув у своїх творах І. Франко наростання соціальної активності під час революції 1905–1907 рр. Про це свідчать написані тоді казка «Будяки», поема «Мойсей», вірші «Сійте більше», «Блаженний муж», вольні вірші, статті «Сухий пень», «Одвертий лист до галицько-української молодіжі», «Щирість тону і щирість переконань», «Нова історія російської літератури» та ін. Вони сповнені віри в перемогу українського народу, у торжество історичної справедливості. Завдяки його багатогранній діяльності літературне та філософське осмислення знайшло своє втілення у визвольному прагненні українського народу, було визначено місце української літератури серед інших літератур слов'янства і світу, запропоновано самобутнє вирішення важливих суспільних, етико-філософських проблем, створено естетичні цінності, що підіймали українську літературу на світовий рівень.

*Іван
Нечуй-Левицький*

А. Свидницький написав перший український соціально-психологічний роман «Люборацькі», який було написано для «Основи». Опубліковано (скорочено)

у журналі «Зоря» (1886). Повне видання твору з'явилося в Києві (1901). Автор показує процес занепаду патріархальної родини сільського священика під тиском нових соціально-економічних умов середини XIX ст.

У Львові з'явилися перші твори видатної української поетеси – Лесі Українки («Досвітні вогні», «Невільничі пісні», «Напис на руїні»). Поетеса залишилася митцем-громадянином, гостро реагуючи на явища навколишнього життя («Пісні про волю», «Казка про Оха-чудотвора»), талановито висвітлювала загальнолюдські, філософські, релігійні й історичні теми («Камінний господар», «У пущі», «Бояриня»). Водночас вона була тонким, проникливим ліриком («Лісова пісня»).

У цей період виходять на авансцену літературного життя Ю. Федькович («Довбуш», «Лук'ян Кобилиця»), М. Павлик («Пропаций чоловік»), О. Кобилянська («Царівна»), В. Стефаник, Б. Грінченко. У Галичині вперше з'явилися друком твори М. Коцюбинського («Андрій Соловейко», «На віру»). Вихований на кращих зразках творчості Панаса Мирного та І. Нечуя-Левицького, він відточував свій талант під впливом новітніх європейських літературних стилів («Fata morgana», «Тіні забутих предків», «Сміх», «Intermezzo»).

Одним з перших відтворив з демократичних позицій події в Україні початку XX ст. Г. Хоткевич. Він яскраво показав прагнення українського народу до свободи, соціального й національного визволення (драматичні твори «Лихоліття», «Вони», «На залізниці», цикли оповідань і нарисів). Письменник майстерно змалював історичне минуле Гуцульщини (повісті «Камінна душа», «Довбуш», збірка новел «Гірські акварелі» тощо).

На початку XX ст. популярність як письменник мав В. Винниченко. 1902–1906 рр. було видано його твори «Голота», «Солдатики», «Голод», «Малорос-європеєць» та ін.

Леся Українка

*Михайло
Коцюбинський*

*Гнат
Хоткевич*

*Володимир
Винниченко*

Документи та матеріали

«Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка», – зазначав у 1909 р. М. Коцюбинський.

На Буковині (з 1891 р. оселилася в Чернівцях) творила одна з найяскравіших українських письменниць О. Кобилянська. Вершиною її творчості літературознавці називають повість «Земля».

ПЕРСОНАЛІЇ

КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА
(1863–1942)

Ольга Кобилянська

Письменниця, громадська діячка. Народилася в м. Гурі-Гуморі на Буковині (тепер Румунія) в багатодітній сім'ї дрібного урядовця. Навчалася в німецькій школі, а вже відомою письменницею відвідувала як вільна слухачка Чернівецький університет. Писати почала німецькою мовою, цікавилася ідеями Ніцше. Значною подією в житті юної О. Кобилянської було знайомство в 1881 р. з С. Окуневською та Н. Кобринською, високооціченими на той час жінками, активними учасницями жіночого руху в Галичині. О. Кобилянська була однією з ініціаторок створення в 1894 р. Товариства руських

жінок на Буковині. Згодом ідеї емансипації яскраво виявилися у творчості письменниці. Перший художній твір О. Кобилянської було надруковано лише у 1894 р. Цьому передували майже 15 років літературних спроб, сумнівів у правильності обраного шляху. Протягом 1898–1899 рр. О. Кобилянська побувала в Києві, Каневі, Гадячі, познайомилася з багатьма видатними діячами української культури, налагодила творчі контакти з І. Франком, В. Стефаником, М. Коцюбинським. Знайомство з Лесею Українкою переросло в багаторічну щирю дружбу. Розквіт художнього таланту О. Кобилянської знаменувала глибоко психологічна повість «Земля» (1902), основну проблему якої розкрито через драму братовбивства. У творах «Людина», «Він і вона», «Царівна», «Що я любив», «Некультурна», «Покора» О. Кобилянська порушує проблеми жіночої емансипації, формує культ сильної жіночої особистості, «аристократичного характеру». В українській літературі кінця XIX – початку XX ст. О. Кобилянська є постаттю яскравою і самобутньою. Творча спадщина письменниці, однієї з найвизначніших представниць нового соціально-психологічного напрямку в вітчизняній прозі, увійшла до духовної скарбниці українського народу.

Василь Стефаник

Майстер тонкого психологічного спостереження, В. Стефаник проникливо відтворював душевний стан людей з народу, низів суспільства («Камінний хрест», «Дорога», «Оповідання», «Синя книжечка»). Такий самий напрям у літературі обрали галицькі письменники М. Черемшина («Карби») та Л. Мартович («Стрибожий дарунок» та інші оповідання).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українську літературу прийшли письменники О. Маковей,

М. Яцків, Д. Лукіянович, А. Крушельницький, які продовжували кращі традиції красеного письменства. Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст Б. Лепкий – відомий інтелектуал, знавець багатьох мов.

Назвіть домінуючі сюжетні лінії в українській літературі другої половини XIX – початку XX ст.

2. Український професійний театр. Родина Тобілевичів

Кращими представниками української драматургії другої половини XIX ст. по праву вважаються М. Старицький («Ой не ходи, Грицю...», «Богдан Хмельницький»), М. Кропивницький («Глитай, або ж Павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю»), І. Тобілевич (І. Карпенко-Карий) – автор 18 п'єс, серед яких найвідомішими стали «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сава Чалий», «Сто тисяч», «Хазяїн». Драматурги здебільшого були режисерами-постановниками й акторами, а також керівниками творчих колективів.

У другій половині XIX ст. популярності набули професійні театральні трупи М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого.

У Львові перший професійний театр під керівництвом О. Бачинського розпочав свої вистави 1864 р. У 1875 р. новий етап у творчому житті колективу започаткував запрошений режисером М. Кропивницький. Він

Марко
Кропивницький

Актори Театру корифеїв у постановці «По ревізії». 1885 р.

*Трупа об'єданого товариства артистів під керівництвом
П. Саксаганського і М. Садовського за участю
М. Заньковецької. Світлина кінця XIX ст.*

виховав ціле покоління українських акторів-професіоналів, за що був визнаний «батьком українського театру».

У 1882 р. за ініціативи М. Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів (Театр корифеїв). Театральні критики Петербурга слушно порівнювали виступи трупи М. Кропивницького з виступами відомої на увесь світ німецької трупи «Майнінгенців», яка в 1870-х роках відвідала й Російську імперію. Ця схожість полягала в театральному новаторстві «батька українського театру» – заміні мальованих декорацій об'ємними, відтворенні театральних сцен в усіх побутових деталях. М. Кропивницький багато зробив для формування самобутнього репертуару українського театру. У цьому повною мірою проявився його талант не тільки як організатора, а й як громадського діяча та патріота.

Музичне оформлення спектаклів здійснювали композитори М. Лисенко та К. Стеценко, художне – В. Кричевський. Таким чином, створилися передумови розвитку українського театру-модерну.

Розвиток українського театру початку XX ст. засвідчує спільність з модерністськими тенденціями Європи. Перші спроби підготовки професійних акторів пов'язані з діяльністю драматичної школи, заснованої 1904 р. в Києві при музичній школі М. Лисенка.

Творчою лабораторією став перший стаціонарний український театр на чолі з М. Садовським, заснований 1907 р. в Києві. М. Садовський розвивав кращі здобутки Театру корифеїв у поєднанні з європейськими традиціями. У складі трупи працювали М. Заньковецька, М. Старицька, Г. Борисоглібська.

ПЕРСОНАЛІЇ

*Марія Заньковецька
в ролі Івги Цвіркунки
в опері М. Лисенка
«Чорноморці»*

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА (АДАСОВСЬКА) (1854–1934)

Актриса, громадська діячка. Народилася в с. Заньки на Чернігівщині (звідси її псевдонім) у сім'ї збіднілих поміщиків. Навчалася в приватній школі, згодом – у жіночому пансіоні в Чернігові. Захоплювалася театральним мистецтвом, брала участь в аматорських концертах і виставах. На професійній сцені актриса дебютувала 1882 р. в ролі Наталки («Наталка Полтавка» І. Котляревського). Жінки в ролях акторки безправні, знедолені, розчаровані, безталанні. Зі сцени вона боролася за жіноче щастя. Неоцінним є внесок М. Заньковецької у становлення та розвиток національного театрального мистецтва, створення школи сценічної майстерності. 1897 р. на I Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів у Москві М. Заньковецька виголосила промову, у якій вимагала ліквідувати принизливі обмеження, що їх зазнавав український театр. Плідна творча діяльність,

великий драматичний талант принесли М. Заньковецькій світову славу. Її мистецтво високо цінували А. Чехов, П. Чайковський, Л. Толстой, І. Репін.

Неоцінений внесок у скарбницю української культури зробила родина Тобілевичів, члени якої відіграли виняткову роль у становленні та розвитку українського професійного театру. Цим визначається їхній особистий внесок у справу українського національного відродження та культурно-мистецький розвиток. Тобілевичі – це ціла плеяда талановитих культурних діячів, яких український письменник Олесь Гончар свого часу назвав «женьшеневим кущем українського народу».

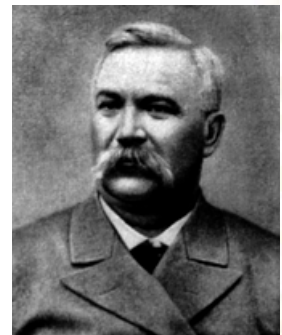
Документи та матеріали

Тобілевич Іван Карпович (літературний та сценічний псевдонім – Іван Карпенко-Карий; 1845–1907) – видатний український драматург, актор, режисер; корифей українського національного професійного театру;

Тобілевич Марія Карлівна (сценічний псевдонім – Марія Садовська-Барілотті; 1855–1891) – українська співачка та драматична артистка; корифей українського національного професійного театру;

Тобілевич Микола Карпович (літературний та сценічний псевдонім – Микола Садовський; 1856–1933) – український актор та режисер, один з основоположників українського національного професійного театру;

Тобілевич Панас Карпович (літературний та сценічний псевдонім – Панас Саксаганський; 1859–1940) – видатний український актор, режисер, театральний діяч; корифей українського національного професійного театру.

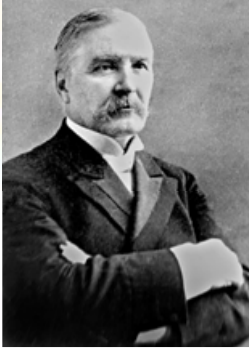

Іван Карпенко-Карий

Схарактеризуйте процес становлення українського національного професійного театру.

3. Музика

Розвиток українського музичного мистецтва пов'язаний з творчістю М. Лисенка. Видатний український композитор творив у різних музичних жанрах. Він є автором перших українських опер для дітей «Коза-Дерева», «Пан Коцький», опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», симфонічних творів, романсів, п'єс для фортепіано та інших інструментів.

Микола Лисенко

Композитор, етнограф, диригент, громадський діяч. Народився на Полтавщині в козацько-поміщицькій родині. Грати на фортепіано вчився у матері. 1867–1869 рр. навчався в Лейпцизькій консерваторії, 1874–1876 рр. – у Петербурзькій консерваторії у М. Римського-Корсакова. Як композитор, зокрема автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда», вокальних та інструментальних творів, заклав основи національного класичного музичного мистецтва. Збирав і досліджував українські народні пісні. Виступав з концертами як піаніст, організував хори, концертував з ними в Києві і по всій Україні. Влаштував щорічні Шевченківські концерти. «Я гаряче люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чарівником російської музики, то Лисенка – цього чудового і захоплюючого красою своєї музики композитора – ми сміливо можемо назвати сонцем української музики», – писав театральний діяч К. Станіславський.

Видатними творцями духовної музики на зламі XIX–XX ст. були К. Стеценко та М. Леонтович. Учень М. Лисенка К. Стеценко продовжив кращі традиції свого вчителя, черпаючи наснагу з народної пісенної скарбниці. Він є автором українського православного релігійного гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни». З метою популяризації літературної спадщини Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки К. Стеценко написав низку вокальних творів на їхні вірші.

Розвитку професійної музичної освіти сприяло відкриття консерваторій у Києві, Одесі, Харкові. Почали діяти одеський Український музично-драматичний театр, Харківський театр опери та балету. Значну роботу з розбудови музичної культури в Західній Україні провадили композитори І. Лаврівський, С. Воробкевич, А. Вахнянин, О. Нижаківський, Д. Січинський, В. Барвінський, С. Людкевич. У Львові 1903 р. засновано музичну школу (з 1907 р. – Вищий музичний інститут, з 1939 р. – Державна консерваторія ім. М. В. Лисенка).

М. Вербицький створив музику до українського національного гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля». Зіркою світового масштабу стала співачка С. Крушельницька.

*Михайло
Вербицький*

ПЕРСОНАЛІЇ

МИКОЛА ЛИСЕНКО (1842–1912)

ПЕРСОНАЛІЇ

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА
(1872–1952)

Соломія
Крушельницька

Народилася на Тернопільщині в сім'ї священика. Закінчила Львівську консерваторію. У 1893 р. вперше виступила на оперній сцені Львова в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті. Протягом 1893–1896 рр. вдосконалювала вокальну майстерність у професора Ф. Креспі в Мілані (Італія) та 1895 р. вивчала партії в операх Р. Вагнера у Відні. Виконала близько 60 партій в операх «Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського, «Аїда», «Трубадур», «Отелло» Дж. Верді, «Тоска» Дж. Пуччіні, «Лоенгрін», «Тангейзер», «Загибель богів», «Зігфрід», «Трістан та Ізольда» В.-Р. Вагнера, «Саломея» Р. Штрауса, «Євгеній Онегін», «Пікова дама» П. Чайковського.

Вершиною вокальної майстерності С. Крушельницької стало виконання партії Мадам Баттерфляй в однойменній опері Дж. Пуччіні. Музичні критики світу називали її «незабутньою Аїдою», «найчарівнішою Чіо-Чіо-сан» і «непереврешеною Саломеєю». Співачка була чудовою інтерпретаторкою українських народних пісень і все життя пропагувала твори вітчизняних композиторів (М. Лисенка, А. Вахнянина та ін.). Відомий італійський музикознавець Р. Картопасі зазначав, що в перші десятиріччя ХХ ст. на оперних сценах світу царювали чотири видатні співаки: Баттістіні, Карузо, Тіто Руффо, Шаляпін. Досягти їхніх висот спромоглася лише українська співачка С. Крушельницька.

З якими іменами пов'язаний злет українського музичного мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які особливості мав літературний процес на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині?
2. Визначте роль родини Тобілевичів у становленні українського театру.
3. Використовуючи підручник та додатковий матеріал, складіть історичний портрет представника української культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст.
4. Які зміни відбулися у професійній музичній освіті?
5. Назвіть відомих вам сучасних діячів української літератури, театрального та музичного мистецтва.

§ 40. РОЗВИТОК ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

1. Українська романтична та реалістична школа живопису

Національно-побутові мотиви залишалися панівними в образотворчому мистецтві України. Особливо яскраво про це свідчать полотна Л. Жемчужникова («Кобзар з поводирем на шляху», «Отара овець, що повертається в село»), І. Соколова («Погорільці», «Проводи рекрутів»), К. Трутовського

(«Масляна», «Лірник у селянській хаті»), М. Кузнецова («Мировий посередник»). Тема сільського життя стала основною у творчості К. Костанді («В люди», «Старенькі»), М. Пимоненка («Жниця», «Весілля в Київській губернії»), В. Орловського («Жнива», «Привал чумаків»).

ПЕРСОНАЛІЇ

МИКОЛА ПИМОНЕНКО (1862–1912)

Микола Пимоненко

Художник, академік Імператорської академії мистецтв (з 1904). Народився в Києві в сім'ї іконописця. Художню освіту здобув в іконописній школі Києво-Печерської лаври, у Київській рисувальній школі М. Мурашка та Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. З 1884 р. викладав у Київській рисувальній школі М. Мурашка. 1900 р. став засновником і викладачем Київського художнього училища. 1893 р. – експонент, а з 1899 р. – член Товариства пересувних виставок («передвижників»). Пимоненко – майстер реалістичного жанрового живопису. Один з перших в українському малярстві зумів поєднати побутовий жанр з поетичним

національним пейзажем. Автор близько 715 картин і рисунків. Найвідоміші картини Пимоненка «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «По воду», «Ворожіння» (1893), «Жнива» (1896), «Ярмарок» (1898), «Брид» (1901), «Українська ніч» (1905) та ін. У своїй творчості М. Пимоненко свідомо уникав трагічних сюжетів, з великою любов'ю, ідеалістично зображував своїх героїв і створював світлий, піднесений образ України.

В Україні починали шлях у велике мистецтво ініціатори пересувних виставок І. Крамської, І. Рєпін, М. Ге, М. Ярошенко. Приватну Київську рисувальну школу М. Мурашка закінчили С. Костенко, Г. Світлицький, І. Їжакевич, В. Серов. Українські митці закінчували Імператорську академію мистецтв і Московське училище живопису, ставали визнаними майстрами пензля.

У другій половині XIX ст. спостерігається перехід від академічних канонів до реалістичного напрямку в скульптурі. Увагою та співчуттям до простих людей відзначаються композиції найвидатнішого українського скульптора того часу Л. Позена («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Оранка на Україні»). У жанрі портрета працював П. Забіла (бюст М. Салтикова-Щедріна, М. Гоголя, мармуровий портрет Т. Шевченка). Монументальною скульптурою захоплювався М. Микешин – автор пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (1888).

У скульптурі Східної Галичини другої половини XIX ст. панівним напрямом залишався академізм. Риси реалістичного мистецтва з'явилися у творчості групи молодих львівських митців Т. Баронча, Т. Болотницького, С. Яжимовського, Ю. Марковського та ін. Народна тематика знайшла відображення в роботах О. Северина, С. Левандовського («Запорожці»).

Т. Рігер творив у галузі монументально-декоративного мистецтва. Найвідомішими його роботами стали алегоричні скульптурні групи «Галичина», «Труд», «Освіта» для будинку Галицького крайового сейму (тепер цей будинок – корпус Львівського університету).

1

2

1 – *Ворожіння*. Художник М. Пимоненко. 1893 р.

2 – *Українська ніч*. Художник М. Пимоненко. 1905 р.

Початок ХХ ст. – один з яскравих періодів розвитку образотворчого мистецтва України, адже в ці самі роки відбулися розвиток реалізму та зародження найновіших мистецьких течій. Нова генерація українських живописців тієї доби висунула власні вимоги до мистецтва, суттєво відмінні від творчих настанов попередників.

Побутова картина з її літературно розробленим сюжетом, зовнішньою оповідністю поступово втратила привабливість для молодих митців. У цих умовах у першому десятилітті ХХ ст. дедалі більшого значення набуває портретний живопис. Він вбирає в себе досвід парадного портрета XVII–XVIII ст., досягнення імпресіоністів у живописному засвоєнні пейзажу та інтер'єру, запроваджує у своїй декоративній системі барвистий світ народного мистецтва. Серед представників цього напрямку одне з провідних місць посідає О. Мурашко.

Олександр Мурашко

ПЕРСОНАЛІЇ

ОЛЕКСАНДР МУРАШКО (1875–1919)

Живописець, педагог, громадський діяч. Походив з київської мистецької родини. Батько керував іконописною майстернею, брав участь у розписі Володимирського собору в Києві, дядько – М. Мурашко – художник та відомий педагог, засновник Київської рисувальної школи. Початкову фахову освіту О. Мурашко здобув саме в цій школі. Згодом навчався в Імператорській академії мистецтв у І. Рєпіна. За дипломну роботу «Похорон кошового» було удостоєно звання художника з правом закордонної подорожі. Відвідав Париж, навчався в Мюнхені. Уже ранні роботи О. Мурашка позначені гостротою безпосереднього спостереження, артистизмом, яскравою декоративністю. Молодий митець вправно використовує навички,

1 – Портрет дівчини в червоному капелюсі. Художник О. Мурашко. 1902–1903 рр.
2 – Сонячний день. Художник К. Костанді. 1910 р.

набуті в І. Репіна, й водночас опановує досвід сучасного європейського мистецтва. Серед найвідоміших його картин – «Паризьке кафе», «Портрет дівчини в червоному капелюсі», «Карусель», «Неділя», «Автопортрет». Художня критика писала про О. Мурашка: «Його фах – це світло». Можливо, цій прихильності митця до сонячного світла сприяло саме життя в теплому, сповненому сонця Києві. Прагнення підняти значення Києва як культурного центру, активізувати художнє життя міста спонукало О. Мурашка ініціювати створення Київського товариства художників (1916). У 1910-х роках до О. Мурашка приходять європейське визнання. 1909 р. він надіслав на X Міжнародну виставку в Мюнхені картину «Карусель», яка справила велике враження на художню громадськість, і журі присудило їй золоту медаль. Відтоді ім'я О. Мурашка стає відоме в мистецьких колах різних країн, і його твори, що експонуються у Венеції, Берліні, Кельні, Дюссельдорфі, залишаються в картинних галереях та приватних колекціях Європи. «Селянська родина», «Пралля», «Продавчині квітів» – шедеври українського живопису. О. Мурашко трагічно загинув у розквіті свого таланту. В листі до М. Нестерова І. Репін писав: «Він – найбільш талановитий та оригінальний з усіх моїх учнів».

У царині образотворчого мистецтва працювали талановиті художники І. Труш (серія портретів діячів української культури – І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, М. Лисенка), К. Трутовський, К. Костанді, К. Устиянович, С. Васильківський.

Автопортрет
О. Богомазова. 1910 р.

Значний вплив на творчість українських художників, які працювали в історичному жанрі, мала картина І. Репіна «Запорожці». На початку ХХ ст. український історичний жанр досяг значного розвитку і став характерним явищем національної культури. На історичну тематику створили картини Ф. Красицький («Гість із Запоріжжя»), М. Самокиш («Запорожці обідають»). Плідно працював у цьому жанрі М. Івасюк («В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Іван Богун під Берестечком» та ін.).

Помітною подією в українській культурі стали підготовка й видання 1900 р. в Санкт-Петербурзі

альбому «З української старовини», який створили історик Д. Яворницький та художники М. Самокиш та С. Васильківський. Автори мали на меті представити «усі діяння українських козаків у докладній, живій і художній історії».

Символізм та модерн, що склалися на зламі XIX–XX ст., внесли істотні зміни в розуміння проблем художньої творчості. У розвиток світового авангарду помітний внесок зробили О. Богомазов, М. Бойчук, К. Малевич.

*Які нові стилі з'явилися в українському живописі на рубежі століть?
Чим була зумовлена їх поява?*

2. Архітектура

Друга половина XIX ст. позначена інтенсивною забудовою міст. З розвитком капіталізму, появою заможних підприємців та купців архітектори отримували дедалі більше замовлень від держави і приватних осіб на спорудження театрів, готелів, житлових кількоповерхових споруд, прибуткових будинків. У Києві зведено будинок міської думи у стилі бароко (архітектор О. Шіле), готель «Континенталь», театр Соловцова (тепер Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка), оперний театр (архітектор В. Шретер).

Відомий архітектор О. Беретті проектував Володимирський собор, у внутрішньому розписі якого брали участь В. Васнецов, М. Нестеров. О. Бекетову належать проекти земельного банку і комерційного банку в Харкові та драматичного театру в Сімферополі. В Одесі за проектами архітекторів Г. Гельмера і Ф. Фельнера зведено оперний театр, за проектом О. Бернардацці – будинок біржі (нині філармонія).

У Львові, Чернівцях та інших містах збудовано кілька споруд за проектами Ю. Захаревича (Львівська політехніка, будинок Галицької ощадної каси). У 1900 р. завершено будівництво Львівського оперного театру (архітектор З. Горголевський). Для архітектурних пам'яток України цього періоду характерним є поєднання різних стилів.

1 – Київський оперний театр. Архітектор В. Шретер. Поштівка 1900-х років
2 – Володимирський собор у Києві. Архітектор О. Беретті. Світлина 1911 р.

1

1 – Одеський оперний театр. Архітектори Г. Гельмер, Ф. Фельнер. Сучасний вигляд

2

2 – Богоматір з Немовлям. Фрагмент розпису Володимирського собору в Києві. Художник В. Васнецов. 1889–1896 рр.

На початку ХХ ст. в українській архітектурі відбувається становлення нового напрямку – стилю *модерн*. Це було пов'язано зі спробою подолати «багатостильність» минулих років. Головною ознакою модерну стало застосування нових конструкцій з металу і залізобетону. Утім, таке становище існувало лише в ідеалі: цегла залишалася основним матеріалом масового будівництва.

Менше ніж через десять років після появи будівель бельгійця В. Гортуа в стилі модерн у нього з'явилися послідовники в Україні. Більшість з них активно шукала національні моделі нового стилю (В. Кричевський, К. Жуков, С. Тимошенко, В. Троценко). Прикладом поєднання модерну і романтичної еkleктики є творчість В. Городецького. Він вважав, що слід створювати зручні будинки з нових матеріалів і одночасно надавати їм вигляду в душі стародавніх стилів.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВЛАДИСЛАВ ГОРОДЕЦЬКИЙ (1863–1930)

Владислав
Городецький

Архітектор. Народився в Києві в збіднілій польській дворянській родині. Закінчив Імператорську академію мистецтв (1890). Творчий діапазон майстра надзвичайно широкий – школи, палаци, господарські, транспортні, промислові й культові споруди. Серед споруд у Києві: у стилі неокласицизму – Музей старожитностей і мистецтва (тепер Національний художній музей), у стилі модерн – власний будинок (т. зв. Будинок з химерами по вул. Банковій, 10), у стилі неоготики – Миколаївський костел, у формах мавританської архітектури – караїмська кенаса (тепер Будинок актора). Проектував будинки в Умані (гімназія і міська школа), Євпаторії (власна

1 – Будинок з химерами в Києві. Архітектор В. Городецький. Сучасний вигляд
2 – Костел св. Миколая у Києві. Архітектор В. Городецький. Поштівка 1900-х років

вілла). В. Городецький обирав для своїх споруд гаму кольорів, у якій домінував природний колір цементу – сірий. Часто використовував орнаменти зі східними мотивами, які нагадують різьблення по каменю, хоч насправді виліплені з міцного цементу. Діяльність Городецького не обмежувалась архітектурою. У Києві він мав приватну будівельну контору домашньої каналізації, був співзасновником Домобудівного товариства, співвласником цементного заводу «Фор», а також власником заводу вуглекислоти та штучного льоду в Сімферополі. Захоплювався малюванням, фотографією, повітроплаванням, мисливством, мандрівками. Був членом Київського відділення Товариства полювання та правильного мисливства й мисливських товариств Англії, Франції, Польщі. Організовував і брав участь у мисливських експедиціях у Середній Азії, Росії, Африці. Як майстер стрільцького спорту, здобув призи на міжнародних змаганнях в Остленді, Німці.

Вітчизняні архітектори, використовуючи мотиви народної архітектури, створили прекрасні зразки українського модерну – будинок Полтавського

1 – Будинок Полтавського земства (нині – Полтавський обласний краєзнавчий музей). Архітектори В. Кричевський, К. Жуков. Сучасний вигляд
2 – Педагогічний музей у Києві. Архітектор П. Альошин. Поштівка 1912–1917-х років

земства (архітектори В. Кричевський і К. Жуков, розписи С. Васильківського, М. Самокиша, М. Беркоса, М. Уварова), будинок страхового товариства «Дністер» у Львові (І. Левицький), перший в Україні критий ринок – Бессарабський (Г. Гай), меморіальна Георгіївська церква під Берестечком на Волині (В. Максимов), Народний дім у Дрогобичі (О. Лушпинський).

На початку ХХ ст. в українській архітектурі розвивався неокласицизм. Важливу роль у його становленні відіграв видатний архітектор П. Альошин. За його проектом було споруджено Педагогічний музей (нині Будинок вчителя у Києві), будинок Ольгинської жіночої гімназії (сучасне приміщення НАН України). До зразків неокласицизму належить корпус нинішньої Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та бібліотеки Київського національного університету імені Тараса Шевченка на вул. Володимирській (архітектор В. Осмак). Неокласицизм відіграв важливу роль у забудові не лише Києва, а й інших міст України. Йому віддали належне архітектори О. Бекетов в оформленні сільськогосподарського інституту в Харкові, О. Красносельський в ампірних формах дитячого пансіону в Катеринославі.

Як процеси урбанізації вплинули на розвиток архітектури?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть популярні жанри образотворчого мистецтва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Як ви вважаєте, чому О. Мурашко займає виняткове місце в історії українського мистецтва?
3. Поясніть, як розвиток архітектури пов'язаний із технічними винаходами.
4. У чому полягала особливість українського модерну в архітектурі?
5. Імена яких діячів архітектури та образотворчого мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були відомі вам до вивчення параграфу? З яких джерел ви про них довідалися?

§ 41. ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Традиційна українська родина та її обрядовість

Незважаючи на процеси індустріалізації та урбанізації, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українська сім'я, особливо селянська, залишалася доволі замкненою, з дотриманням усіх звичаїв і обрядів. За своїм типом вона була розширеною і складалася з кількох поколінь родичів. Її члени разом жили, обробляли землю та вели господарство. Головою сім'ї, як і раніше, був батько. Часто після його смерті сім'єю керувала мати, що

свідчить про традиційну незалежність української жінки. Загалом для української родини характерний демократизм і рівноправ'я у стосунках.

Оскільки традиційна українська сім'я будувалася на засадах духовності, віри й релігійності, у ній панував культ поваги до старших та опіки над хворими. Батьки на старість ніколи не були самотніми. З ними залишався жити один із синів. Донька, як правило, йшла до родини чоловіка.

Важливе значення мало виховання дітей, яких змалку привчали до праці. Через особистий приклад і народну творчість їм прищеплювали любов до батьків, рідної мови та культури, формували відчуття кровного зв'язку, згуртованості всіх членів родини.

Визначте основні ознаки сім'ї в традиційному суспільстві.

Традиційний побут українців характеризувався охайністю й прагненням до краси. Останнє виявлялося у прикрашанні свого житла, зняряд праці, обрядових предметів, а також у покрої та орнаментиці одягу, особливо жіночого. Українська родина завжди дотримувалася законів гостинності, з повагою ставилася до народних звичаїв і традицій.

Сімейне життя українців супроводжувалося різноманітними святами, обрядами та ритуалами, якими відзначали найважливіші етапи життя людини від її народження до смерті. Усі обряди сімейного циклу поділяють на три групи – *родильні, весільні та поховально-поминальні*.

На основі поданої інформації складіть запитання для проведення опитування на тему «Які традиційні обряди і звичаї збереглися у вашій родині». Підготуйте презентацію на тему «Весільна обрядовість», використовуючи у разі можливості фото з родинного архіву.

2. Сім'я в індустріальному суспільстві

У другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток української сім'ї відбувався в напрямі зменшення кількості розширених сімей і збільшення сімей простого типу (чоловік, дружина та їхні діти). Формування нових суспільних верств спричинило появу таких видів сім'ї, як робітничая та буржуазна. Відбулися зміни й у структурі та внутрішньосімейних відносинах заробітчанських і дворянських родин.

У заробітчанських сім'ях дедалі частіше проявлялися рівноправ'я та незалежність між самим подружжям, батьками і дітьми. Ще більшого вираження такі стосунки набули у пролетарських сім'ях, де жінки працювали нарівні із чоловіками. Як правило, дітей у них було мало – двоє-трьоє.

У дворянському середовищі в цей період стають поширеними два різновиди сім'ї – «нова ідейна» та «нова практична». Для «нової ідейної» дворянської родини характерною є участь у громадській і професійній діяльності як чоловіка, так і дружини. Головним мотивом до здобуття освіти й зайнятості для заміжньої дворянки були не матеріальні інтереси, а прагнення саморозвитку. Переважно воно реалізовувалося у літературній, мистецькій та викладацькій діяльності. При цьому за жінкою залишалося керування домашнім господарством. Чоловік був головою сім'ї та відповідав за духовне зростання її членів.

«Нова практична» дворянська сім'я виникла в результаті економічних перетворень. Її ознакою було те, що в матеріальному забезпеченні родини своєю працею брав участь не тільки чоловік, а й дружина.

Підприємці, міщанство та інтелігенція в нових суспільно-історичних умовах віддавали перевагу створенню сімей так званого буржуазного виду. Класичними рисами буржуазної родини були: відокремлення ділового життя від приватного; розподіл обов'язків за принципом «чоловік – годувальник, дружина – кохана і мати»; сім'я автономна від суспільства.

Як змінюється модель сім'ї в індустріальному суспільстві? Підготуйте повідомлення про роль жінки в різних видах сім'ї.

Швидкий промисловий розвиток кінця XIX – початку XX ст. позначився й на побуті населення України. Дедалі частіше використовувалися речі фабричного виробництва – шафи, стільці, ліжка, дитячі іграшки, друкарські та швейні машинки тощо. Згодом з'явилися перші плити для приготування їжі. Технічні новинки існували як у дорогому, так і в дешевшому варіантах, що робило їх доступними для незаможного населення.

Із запровадженням у широкий ужиток технічних нововведень хатній інтер'єр як на селі, так і в місті поступово втрачає традиційний характер. Проте була частина городян, вихідців із села, яка не хотіла відриватися від звичної для себе морально-психологічної атмосфери. Серед українських інтелігентів також стає модним мати у своєму інтер'єрі предмети сільського побуту, нефункціональні в міському житті: скрині, мисники, ставці, глиняні горщики і миски. Цим вони намагалися показати свою єдність з народом, і насамперед із селянством, яке вважалося носієм національного духу. Наприклад, квартиру відомого українського археографа В. Модзалевського прикрашали старовинні українські вироби з гутного скла, п'ятаківські глиняні іграшки, посуд Києво-Межигірської фаянсової фабрики, волокитинська порцеляна, українські народні килими та ін.

Чому, на ваш погляд, в умовах модернізації українська інтелігенція зберегла елементи традиційного побуту? Чи характерні подібні явища для побутового життя сучасної української родини?

§ 42. НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Початок XX ст. – це процес монополізації виробництва, міграційних процесів, розвитку культури.

На початку XX ст. Одеса була одним із найбільших портових міст Російської імперії. У 1897 р. її населення складало понад 400 тис. осіб (для порівняння у Києві мешкало до 250 тис. осіб, Львові – понад 175 тис., Харкові – понад 170 тис., Катеринославі – понад 110 тис.). У 1902 р. в Одесі відкрили перший в Україні фунікулер, 1903 р. – відкрито станцію «швидкої допомоги», 1910 р. – запущено електричний трамвай. Домінуючу роль у розвитку місцевої економіки відігравав порт, який займав лідируюче місце в експорті-імпорті товарів, обслуговував, по суті, усе Північне Причорномор'я України. Перелік товарів налічував у середньому понад 200 найменувань.

На початку ХХ ст. Київ хоч і поступався за кількістю населення Одесі, однак залишався культурним центром України. До початку Першої світової війни в місті існувало два міських стаціонарних театри та декілька театрів малих форм, два народних будинки, Музей старожитностей та мистецтв та музей Українського наукового товариства, існував електричний трамвай, відкрилася музично-драматична школа, побудовано перший стаціонарний стадіон у Російській імперії. Напередодні Першої світової війни в Києві налічувалося 13 чоловічих гімназій, три реальних училища, 22 жіночі гімназії, 7 комерційних та одне будівельно-технічне училище, учительський інститут, жіноча вчительська семінарія, політехнічний інститут, Університет св. Володимира. Саме таке становище Києва забезпечило йому роль центру не лише національно-культурного, а й політичного життя України.

Використовуючи інтернет-ресурси або красназвчі матеріали, доберіть приклади про розвиток господарства у вашій місцевості. Поцікавтеся станом культурних установ у вашому регіоні на початку ХХ ст. Чи існували публічні бібліотеки? Коли вони були засновані, хто був читачем? З яких книжок склалися фонди? Які навчальні заклади існували у вашій місцевості? Хто мав змогу в них навчатися? Чи існував стаціонарний театр у вашому краї? Постановки яких вистав він здійснював?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Установіть послідовність подій.

- А** Заснування Новоросійського університету
- Б** Розпочав ставити вистави перший професійний театр у Львові
- В** Створення Наукового товариства імені Шевченка
- Г** Відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві
- Д** Відкриття першого на Наддніпрянщині професійного театру

Історичний простір

2. Назвіть зображені історичні пам'ятки.

А

Б

В

Укажіть міста, де їх зведено.

Визначте основні стилі в розвитку архітектури на межі століть.

Історична постать

3. Чи міг бути І. Мечников

- А** Сучасником письменника Л. Толстого
- Б** Лауреатом Нобелівської премії
- В** Автором опери «Запорожець за Дунаєм»?

4. Назвіть історичних діячів.

А «Провідну роль відіграла ця родина у становленні та діяльності Київської рисувальної школи, заснованої М. Мурашком (1875)».

Б «Одним із перших проявів благодійної діяльності цього мецената стало започатковане ним фінансування Літературно-наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яке фактично стало неофіційною українською академією наук».

5. Уявіть, що ви – біограф Лесі Українки. Про які події її життя ви розповіли б насамперед? Використовуючи факти з біографії Лесі Українки, доведіть, що вона була непересічною представницею українського культурного простору.

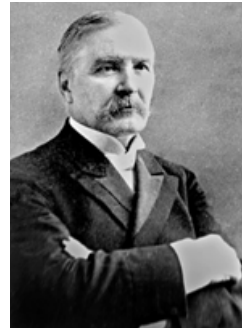
6. Укажіть діячів, зображених на фото.

А

Б

В

Назвіть галузі культури, з якими була пов'язана їхня діяльність.

Історичні терміни і поняття

7. Дайте визначення поняття «меценат». Кого з історичних діячів ви назвали б меценатом?

8. «Реалізм» і «український модерн». Які періоди в історії українських земель вони характеризують?

Історичні події та процеси

9. Український історик, публіцист, громадський діяч М. Драгоманов писав, що «єдиним значним здобутком для українства у 80-ті роки XIX ст. був театр».

Дайте власну оцінку розвитку театрального мистецтва в другій половині XIX – на початку XX ст.

10. «Розвиток української культури в другій половині XIX ст. став логічним продовженням духовних пошуків попередньої доби, спробою врахувати здобутки світового досвіду, своєрідною предтечею культурного оновлення XX ст.»

Як ви розумієте вислів? Чи є така оцінка культурного процесу на українських землях об'єктивною?

ПІДСУМКОВЕ ОЦІНЮВАННЯ

Історичний час

1. Назвіть основні, на ваш погляд, історичні події на українських землях.

А У першій половині XIX ст.

Б У другій половині XIX ст.

В На початку XX ст.

2. Установіть хронологічну послідовність.

А Монополізація виробництва

Б Завершення промислового перевороту

В Початок промислового перевороту

Г Урбанізація

Д Концентрація капіталу

3. Складіть літопис подій в освіті впродовж XIX ст. Дайте до нього історичний коментар.

Історичний простір

4. Співвіднесіть дату і подію.

А 1798 р.

Б 1837 р.

В 1840 р.

Г 1861–1862 рр.

Д 1862 р.

Е 1863 р.

1 Валуєвський циркуляр про заборону української мови

2 П. Чубинський створив вірш «Ще не вмерла України і слава, і воля»

3 Видання в Петербурзі «Енеїди» І. Котляревського

4 Видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка

5 Видання альманаху «Русалка Дністровая»

6 Видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа»

5. Окресліть зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., що відображено в назвах і термінах.

А Коронний край

Б Генерал-губернаторство

В Закарпаття

Г Повіт

Д Губернія

Історична постать

6. Назвіть історичного діяча.

А Керівник селянського руху на Поділлі. «Український Робін Гуд», герой численних народних пісень та переказів, творів художньої літератури.

Б Письменник, етнограф, фольклорист, громадський діяч. Походив з родини греко-католицького священика. Один з організаторів «Руської трійці». Був одним із перших перекладачів українською мовою «Слова о полку Ігоревім».

В Учасник декабристського руху. Очолив повстання Чернігівського полку.

Г Письменник, громадський діяч, член масонської ложі «Любов до істини», автор твору «Москаль-чарівник».

Д Землевласник, учасник процесу скасування кріпосного права, один з організаторів кооперації в Наддніпрянській Україні.

Історичні поняття і терміни

7. Доберіть до поняття «аграрне перенаселення» історичні приклади.

8. Назвіть основні ознаки поняття «національне відродження».

9. Порівняйте поняття «робітник» і «заробітчанин».

Історичні події та процеси

10. Визначте причини та наслідки українського національного відродження. Яку роль у цьому процесі відіграли преса та видавнича діяльність?

11. Прочитайте фрагмент документа. «Все, що йде поза рами нації, се фарисейство, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою або хворобливий сентименталізм фанатів, що раді би широкими і вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

Висловте своє розуміння проблеми, порушеної в тексті.

12. «Україна дала світові чимало відомих учених, інженерів, винахідників». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.

13. Емансипація передбачає свободу реалізації людини як особистості. Використовуючи факти життєписів Х. Алчевської, С. Русової, О. Кобилянської, Лесі Українки, С. Крушельницької, схарактеризуйте основні прояви емансипації жінок у Російській імперії.

Словник історичних термінів і понять

Автономія – самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.

Адміністративно-територіальний устрій – поділ території країни на окремі частини – адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти), залежно від якого створюються і діють органи державної влади та місцеве самоврядування.

Асиміляція – процес втрати раніше самостійним етносом (народом) чи якоюсь його частиною своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).

Буржуазія – соціальна верства, яка володіє засобами виробництва (предметами і знаряддями праці), використовуючи найману робочу силу.

Геополітика – політична концепція, яка пов'язує політику держави зі співвідношенням географічних чинників (розташування країни, розмір території, наявність природних ресурсів, густина населення).

Громадське товариство – асоціація громадян, об'єднаних на ґрунті суспільних та власних інтересів.

Демографічний бум (вибух) – швидке зростання чисельності населення.

Державна монополія – виключне право держави на виробництво, торгівлю, промисловість тощо.

Еволюція – процес зміни, розвитку, перетворення.

Еліта національна – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Еміграція – добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни з економічних, політичних або інших причин.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Західники – представники одного з напрямів російської громадської думки 1840-х років, що виступали за ліквідацію кріпацтва та необхідність розвитку Росії за західноєвропейським зразком.

Ідентичність – рівнозначність, тотожність, однаковість.

Ідеологія – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних груп суспільства.

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства країни.

Індустріальне (промислове) суспільство – різновид розвинутого суспільства з центральною роллю науково-технічної діяльності, машинним виробництвом, фабричною організацією та дисципліною праці, загальнонаціональним ринком і системою господарства. При переході від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства має місце процес демократизації, включаючи процес зменшення спадкових соціальних розбіжностей, руйнацію традиційних станових привілеїв та ієрархій, становлення громадянських прав (юридичних, політичних, соціальних).

Кадровий пролетар – соціальний тип робітника, який був з ранніх років пов'язаний з промисловістю й мав тривалий стаж роботи на виробництві.

Колонія – 1) поселення громадян якоїсь держави поза межами своєї країни; 2) загарбана область або країна.

Консервативна ідея – ідея, що відкидає нововведення і відстоює незмінність чогось (політичного устрою, державного ладу тощо).

Консерватизм – політично-ідеологічна течія, яка прагне поєднати зміни в суспільстві зі збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого цінностей, традицій і форм життя суспільства.

Конфедерація – об'єднання держав, що зберігають свою незалежність та об'єднуються тільки заради координації дій з певною метою, переважно – зовнішньополітичною або військовою. Свої завдання здійснює за допомогою спеціальних постійних органів, у яких беруть участь представники держав, що входять до конфедерації.

Конфесія – релігійна спільнота, яка має своє віросповідання і культові товариства, організації, належність до певної релігії.

Кооператив – добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах займаються певним видом господарської діяльності.

Коробейник – у Російській імперії – мандрівний торговець, що розносив по селах у коробі дрібний товар.

Линва – канат, товста, дуже міцна мотузка з волокон або дроту.

Лібералізм – політична й ідеологічна течія, яка обстоює свободу, підприємництво, парламентський лад, демократичні права та свободу слова.

Ліберальна демократія – система державного управління, побудована на засадах конституційного ладу.

Менталітет – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія.

Метрополія – держава, що має колонії.

Меценат – покровитель мистецтва і літератури.

Модернізація – оновлення, осягнення.

Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) – умовний термін для позначення тієї частини українських земель, які входили до складу Російської імперії.

Народництво – ідеологія та суспільно-політична течія в Росії. Народництво поєднувало ідеї утопічного бачення світу з вимогами селянства знищити поміщицьке землеволодіння, кріпосництво.

Народність – історична спільнота людей, які мають спільну мову, територію, елементи спільної культури.

Національне відродження – термін, який набув поширення в XIX ст. та слугував для означення процесів, пов'язаних з пробудженням національної

свідомості бездержавних народів Європи. Національне відродження в Україні мало кілька етапів, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічний (період наукового зацікавлення), культурницький (формування національної свідомості) та політичний (боротьба за незалежність нації).

Нація – соціально-етнічна спільнота людей, яка формується при переході від аграрно-ремісничої до індустріальної цивілізації, на основі спільної території. Нація відрізняється здебільшого внутрішньою згуртованістю, що виявляється у встановленні міцних економічних зв'язків, формуванні єдиної національної мови, розвитку національної самосвідомості.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує вірян.

Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях.

Поділ влади – принципи розмежування функцій у єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політична партія – політична організація, що виражає інтереси певної соціальної групи (чи груп), об'єднує найбільш активних її представників і прагне досягнення певних цілей та ідеалів.

Політична система суспільства – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносин між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Поташ – калієва сіль вугільної кислоти. Застосовувалася як добриво, а також у миловарінні, виробництві скла.

Привілей – перевага, пільга, право, надане законом окремим особам, групам людей або певному станові.

Промисловий переворот – процес у розвитку продуктивних сил суспільства, який уособлює перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Пропінація – примусовий продаж селянам горілки поміщиками.

Радикали – прихильники докорінного, безумовного розв'язання будь-яких питань. Назва представників деяких політичних течій у країнах світу.

Реалізм – метод художнього пізнання, правдивого зображення в мистецтві дійсності. Реалізм у мистецтві досягає істинності відображення в художніх образах явищ природи і суспільства, внутрішнього світу людини.

Реформа – перетворення, яке не знищує основ існуючої структури.

Реформи (аграрні) – державні заходи з перетворення сільського господарства, форм землекористування, характеру земельних відносин.

Романтизм – 1) ідейний і художній рух у культурі кінця XVIII – першої половини XIX ст. В основі романтичного ідеалу – воля творчої особистості, інтерес до національної культури і фольклору, інколи втеча від навколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або вимріяне майбутнє; 2) умонастрій, який характеризується ідеалізацією дійсності, мрійливим спогляданням.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення. У багатонаціональних державах – прагнення національних меншин до відокремлення і утворення самостійної держави.

Синдикат – один з видів монополій, особливістю якого є угода про спільний збут товарів. Синдикат обмежує торговельну самостійність підприємств. Диктуючи ціни і умови продажу, синдикат перетворює торговців на своїх агентів.

Слов'янофіли – представники одного з напрямів російської громадської думки XIX ст. Стверджували особливий шлях історичного розвитку Росії, який принципово відрізнявся від розвитку західноєвропейських держав. Самобутність Російської імперії вбачали, насамперед, в існуванні селянської общини та православ'ї.

Соборність – рух за возз'єднання нації, народів, котрі з певних історичних причин були роз'єднані.

Стани – соціально-правові групи, кожна з яких вирізнялася юридичним статусом, певними правами та обов'язками в суспільстві.

Суверенітет – політична незалежність держави, що полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні і зовнішні проблеми без втручання в них будь-якої держави. Суверенітет є необхідною політичною і юридичною ознакою держави.

Суспільно-політичний рух – рух, учасники якого висувують ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства і спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.

Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань.

Традиція – звичай, порядок, правила поведінки, які переходять з покоління на покоління.

«Українська ідея» – першим цей термін ужив П. Куліш, позначаючи ним усвідомлення, розуміння людьми приналежності до свого народу, його культури і віри.

«Українське питання» – своєрідна концепція, яка не лише констатувала наявність геополітично значущої етноісторичної спільноти людей – українського народу з його мовою, звичаями, віросповіданням, мистецтвом, територією, національною свідомістю, виробничими традиціями, а й моделювала його дії, спрямовані на відродження власної держави.

Унітарна держава – держава, територія якої, на відміну від федерації, не має у своєму складі федеративних державних утворень (штатів, земель тощо), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Найважливішою ознакою унітарної держави є те, що в ній функціонують єдині для всієї держави системи права, організації та побудови органів влади.

Урбанізація – історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення в містах, переважно великих.

Фабрика – промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з ряду держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнодержавними, має власні законодавчі, виконавчі й судові органи.

Філантропія – благодійність, допомога нужденним.

Фургонник – візник фургона, дрібний торговець, який розвозить і продає товар з фургона.

Шарварки – державна повинність кріпаків щодо будівництва й ремонту шляхів.

Література

- Бачинська О. А.* Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.): наук.-попул. вид. – К., 2011.
- Голобуцький В. О.* Чорноморське козацтво. – Дніпропетровськ, 2008.
- Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.
- Донік О.* Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 2011.
- Донік О.* Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років. – К., 2012.
- Енциклопедія історії України: в 10 т. / Редкол. В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К., 2003–2013.
- Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990.
- Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. Литвин. – К., 2013.
- Культурологія: українська та зарубіжна культура / За ред. М. М. Заковича. – К., 2007.
- Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999.
- Світанок Вітчизни. Українська література кінця XIX – початку XX ст. / Упоряд. А. А. Чічаковський. – К., 2001.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992.
- Українська етнологія / За ред. В. Борисенка. – К., 2007.
- Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994.
- Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – К., 2000.
- Шляхи сподівань: Українська література кінця XVIII – початку XX ст. / Упоряд. і передм. В. Шкляр. – К., 2006.

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ

Відлуння віків. Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс <http://pamjatky.org.ua>

Електронна бібліотека «Культура України» <http://elib.nplu.org>

Замки та храми України <http://www.castles.com.ua>

Інститут історії України НАН України <http://history.org.ua>

Історична правда <http://www.istpravda.com.ua>

Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://litopys.org.ua>

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <http://www.nbuv.gov.ua>

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого <http://nplu.org>

Національна історична бібліотека України <http://www.nibu.kiev.ua>

Україна Incognita <http://incognita.day.kiev.ua>

Український військово-історичний портал <http://www.milua.org>

Historians <http://historians.in.ua/index.php/en/>

ЛІКБЕЗ. Історичний фронт <http://likbez.org.ua/ua/>

Хронологія подій

1772, 1773, 1795 – поділи Польщі

1770–1780-ті роки – реформи Марії-Терезії та Йосифа II на західноукраїнських землях

1784 – відкриття університету у Львові

1798 – видання в Петербурзі «Енеїди» І. Котляревського

1805 – відкриття Харківського університету

1813–1835 – селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармелюка

1823 – збудовано перший в Україні пароплав

1830-ті роки – початок промислового перевороту в Україні

1833–1837 – діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця»

1834 – заснування Київського університету

1837 – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая»

1840 – видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка

1843–1844 – селянські виступи на Буковині під проводом Л. Кобилиці

1845–1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства

1848 – скасування кріпосництва на західноукраїнських землях

1848 – заснування Головної руської ради

1855 – «Київська козаччина»

Початок 1860-х років – діяльність хлопоманів, зародження руху народників

19 лютого 1861 – ліквідація кріпосного права в Російській імперії

1861 – відкриття залізниці на західноукраїнських землях

1861–1862 – видання в Петербурзі українського часопису «Основа»

1862 – П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна»

1863 – Валуєвський циркуляр про заборону української мови

1865 – відкриття університету в Одесі

1865 – відкриття першої в Наддніпрянській Україні залізниці Одеса–Балта

Хронологія подій

1860-ті роки – оформлення суспільно-політичних течій москвофілів і народовців

1860–1890-ті роки – громадівський рух

1868 – створення у Львові товариства «Просвіта»

1873 – створення у Львові Літературно-наукового товариства ім. Шевченка

1875 – заснування Чернівецького університету

1882 – відкриття першого в Наддніпрянщині професійного театру М. Кропивницького

1885 – відкриття у Харкові першого в Наддніпрянщині Південноросійського технологічного інституту

1890 – утворення першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП)

1896 – обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави

1900 – Українську греко-католицьку церкву очолив А. Шептицький

1900 – відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті

Початок ХХ ст. – боротьба за загальне виборче право на західноукраїнських землях

1901 – заснування Української народної партії (УНП)

1904 – заснування Української демократичної партії (УДП)

1905 – утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)

1906 – видання Біблії українською мовою

1907 – дозвіл Святійшого Синоду на викладання українською мовою в парафіяльних школах на Поділлі

1908 – утворення Товариства українських поступовців (ТУП)

1911 – створення молодіжної організації «Пласт»

1913 – утворення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці»

1914 – урочисте відзначення в Україні 100-річчя Т. Шевченка

